

Századvég

2024 · 3. szám

Szerkesztik: Gallai Sándor · Gyorgyovich Miklós · Kiss Réka · Máthé Áron ·
Megadja Gábor · Pap Milán · Pillók Péter · Ványi Éva · Veszelszki Ágnes · S. Király Béla

Korábbi szerkesztőségek:

Demeter Tamás · Pócza Kálmán · Veszelszki Ágnes · Zuh Deodáth

G. Fodor Gábor · Demeter Tamás · Mándi Tibor · Szűcs Zoltán Gábor

Balázs Zoltán · Bódy Zsombor · Cieger András · Csité András · G. Fodor Gábor ·
Kapitány Balázs · Szalai Ákos

Spéder Zsolt · Kerékgyártó Béla · Körösenyi András · Kövér György · Ságghi Gábor ·
Stumpf István · Tóth István György

Pethő Sándor · Bárány Anzelm · Huoranszki Ferenc · Kovács M. Mária · Körösenyi András ·
Liptay Gabriella · Ruzsa Ágnes · Szilágyi Márton

Gyurgyák János · Fellegi Tamás · Kövér László · Kövér Szilárd · Máté János ·
Orbán Viktor · Stumpf István · Varga Tamás · Weber Attila

Kiadja a Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány
Felelős kiadó: Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány
Olvasószerkesztő: Axmann Livia, Takács Emma
Angol nyelvi olvasószerkesztő: Garai Luca

A szerkesztőség címe: Századvég Közéleti Tudásközpont Alapítvány, 1037 Budapest,
Hidegkúti Nándor utca 8–10.
Szerkesztőségi titkár: Zsigó Zsanett
E-mail: kiado@szazadveg.hu
szazadvegfolyoirat.hu

Nyomdai munkálatok: Prime Rate Zrt.

A lap évente négy alkalommal jelenik meg. Egy szám ára 1500 forint.
Előfizetés egy évre 6000 forint. Előfizetés a szerkesztőségénél.

ISSN 0237-5206 (Nyomtatott)
ISSN 3004-2135 (Online)

Tartalom

Előszó	5
------------------	---

1944

MÁTHÉ ÁRON

Hogy nézett ki a világ 1944-ben?	11
--	----

BORHI LÁSZLÓ

Az Egyesült Államok és Magyarország német megszállása	61
---	----

BARTHA ÁKOS

„Fegyveres” vagy „felfegyverzett” ellenállás? Lehetőségek és dilemmák.	77
---	----

SZEKÉR NÓRA

A Magyar Függetlenségi Mozgalom szerepe az ellenállásban	99
--	----

IVÁNYI MIKLÓS – SOÓS VIKTOR ATTILA

Katolikus ellenállás Magyarországon a második világháború alatt	127
--	-----

OLOSZ LEVENTE

Lojalitástól az ellenállásig. A magyarországi cionista mozgalom mentési stratégiáinak alakulása 1944-ben	159
---	-----

KOVÁCS TAMÁS

Miért nem tudunk közösen emlékezni? A holokauszt nem emlékezete Magyarországon, 1945–1990	185
--	-----

VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT

Az 1944-es deportálások és a nyilas puccs helye a kommunista emlékezetpolitikában a népbírószági perek tükrében	203
--	-----

MŰHELY

JOSÉ LUIS ORELLA

A kommunizmus múltja Spanyolországban. II. rész.	227
--	-----

RECENZÍÓ

MOLNÁR ATTILA KÁROLY

A woke. A kulturális forradalom harmadik fordulója.	249
---	-----

Előszó

Foreword

1944 a magyar történelem egyik legsűrűbb és legtragikusabb éve. Az akkori események, a német megszállás, a holokauszt, a sikertelen kiugrási kísérlet, a nyilas hatalomátvétel és az ország hadszíntérre válása nemcsak gyökeresen átalakították Magyarország társadalmi és politikai szerkezetét, hanem a szuverenitás utolsó maradványait is felszámolták. A társadalom belső kohéziója súlyosan megbomlott, miközben az egyéni és kollektív cselekvési lehetőségeket korábban nem tapasztalt erkölcsi és egzisztenciális kényszerhelyzetek határozták meg. A kollaboráció, az alkalmazkodás és az ellenállás sokféle – gyakran egymást keresztező vagy egymással feszültségben álló – jelenségeinek értékelése mind a mai napig történeti és erkölcsi dilemmákat vet fel.

A 20. századi magyar történelem egyik legmeghatározóbb töréspontjának értelmezése hosszú időn át erőteljes ideológiai keretben zajlott. A második világháborút követő kommunista hatalomátvétel nem csupán új politikai berendezkedést, hanem egyidejűleg új történeti narratívát is létrehozott. Ez a narratíva elhallgattatta azokat a szereplőket, eltorzította vagy kisajátította mindazon kezdeményezéseket, akik és amelyek nem illeszkedtek a párt által jóváhagyott történelmi kánonba. A rendszerváltást követően a történeti kutatás pluralizálódása új forrásokat és értelmezési kereteket tett elérhetővé, ám a korszak eseményei és szereplői továbbra is az emlékezetpolitikai viták centrumában maradtak, és máig érzékeny pontjai a történeti közbeszédnek.

A *Századvég* – az 1944-es esztendő nyolcvanadik évfordulójához kapcsolódó – tematikus száma nem a második világháború utolsó évének átfogó újraértelmezésére vállalkozik. Célja sokkal inkább az, hogy

különböző történeti nézőpontok, kérdésfelvetések és új kutatási irányok bemutatásával érzékeltesse az időszak értelmezési lehetőségeinek sokféleségét, beleértve az egymással vitában álló megközelítéseket is.

A tanulmányok első csoportja a nagyhatalmi és kisállami döntéshozatal mozgásterét, valamint a háborús geopolitikai viszonyok értelmezési lehetőségeit vizsgálja.

Máthé Áron írása egy tágabb európai perspektívából közelít: 1944-et mint globális és közép-európai fordulópontot értelmezi. Párhuzamosan elemzi a nagyhatalmi és kisállami döntéshozók eltérő mozgásterét, perspektíváit, valamint a későbbi elbeszélésmódok közötti különbségeket. Rámutat arra, hogy a nagyhatalmi összecsapások mögött húzó-dó helyi, etnikai és ideológiai alapú – gyakran polgárháborús – fegyveres konfliktusok megítélése, akárcsak a kollaboráció és kooperáció határainak értelmezése időben változó és olykor jelentősen eltérő volt. 1944 nemcsak katonai, hanem geopolitikai értelemben is vízválasztó év: ekkor kezdtek kirajzolódni az új világrend körvonalai, miközben a közép- és kelet-európai kisállamok a nagyhatalmi döntések és a helyi erőviszonyok kettős szorításában próbálták érvényesíteni érdekeiket. Borhi László tanulmánya Magyarország német megszállásának külpolitikai összefüggéseit elemzi, különös tekintettel a Kállay-kormány és az Egyesült Államok közötti titkos különbéke-tárgyalásokra. Újonnan feltárt amerikai és brit diplomáciai, valamint titkosszolgálati források alapján Borhi amellettt érvel, hogy bár a Kállay-kormány már 1942-től béketa-pogatózásokat folytatott, és legkésőbb 1944 tavaszára elfogadta a feltétel nélküli megadás elvét, a nyugati szövetségesek célja elsősorban mégsem a magyar kiugrás elősegítése, hanem a német hadsereg gyengítése volt – azon az áron is, ha ez Magyarország megszállásához vezet, a „következményekre való tekintet nélkül”.

A második tematikus egység az antináci ellenállás különböző formáira, szervezeti kereteire és a résztvevők dilemmáira összpontosít.

Bartha Ákos tanulmánya az ellenállás fogalmának határait vizsgálja, nemzetközi szakirodalmi példák nyomán kiterjesztve azt a szellemi ellenállás különböző formáira és az embermentésre is. Részletesen elemzi azokat a stratégiai és erkölcsi dilemmákat, amelyek a nyílt fegyveres akciók, a merényletek és az embermentés között választásra kényszerítették a szereplőket, s rámutat, hogy egy németellenes fegyveres felkelés – alig ismerünk ellenpéldát – nem remélhetett sikert reguláris

hadsereg támogatása nélkül. Kitér arra is, miként befolyásolták e döntések az ellenállás későbbi megítélését, különösen a kommunista emlékezetpolitika tabusítási gyakorlata szempontjából. Bartha megkülönbözteti a fegyveres és a „felfegyverzett” ellenállás fogalmát, ez utóbbi alatt olyan embermentő tevékenységeket értve, amelyek intézményi beágyazottsággal és katonai tekintéllyel párosultak, noha nem jártak közvetlen fegyverhasználattal.

Szekér Nóra írása a második világháború idején a német megszállással szembeni egyik központi ellenállási szervezet, a Szent-Iványi Domokos és Soos Géza nevéhez kötődő Magyar Függetlenségi Mozgalom (MFM) történetét ismerteti. A mozgalom a kormányzó környezetében és a politikai elit köreiből működő németellenes személyeket fogta össze, miközben széles társadalmi kapcsolatrendszert épített ki, különösen az egyházakon keresztül. A kezdetben laza náciellenes együttműködés a német megszállást követően szervezettebbé vált. Az MFM tagjai meghatározó szerepet vállaltak a megszállás utáni ellenállásban, az embermentésben, a kiugrás előkészítésében, valamint az angolszász szövetségesekkel való kapcsolatok fenntartásában. Szekér bemutatja azt is, hogy a kommunista emlékezetpolitika miként akadályozta meg az MFM tevékenységének későbbi elismerését: a pártállami narratíva nem tekintette ellenállásnak a Horthy-korszak politikai elitjéhez kötődő, kormányzati körökből induló németellenes szervezkedéseket, azokat csupán a rendszer hatalmi önmentési kísérleteként értelmezte.

Ivánfi Miklós és Soós Viktor Attila közös tanulmánya a magyar katolikus ellenállás kialakulását és formáit vizsgálja a korszak politikai és szellemi kontextusában. A szerzők feltérképezik a katolikus közélet második világháborús útkereséseit, különös tekintettel a keresztényszociális mozgalmakra, illetve a politikai katolicizmus és a keresztény kurzus viszonyára, valamint a katolikus sajtó szerepére. Elemzik a zsidótörvényekre és a deportálásokra adott különböző egyházi válaszokat is. Külön figyelmet szentelnek az Apor Vilmos által szervezett győri találkozóknak, valamint a Katolikus Szociális Népmozgalom megalakulásának, amely az eljövendő keresztény pártalapítás csíráját jelentette. A tanulmány az embermentés konkrét példáin keresztül világít rá a katolikus ellenállás sokszínű motivációira és történeti jelentőségére.

Olosz Levente a magyarországi cionista mozgalom második világháborús megküzdési és túlélési stratégiáinak alakulásait vizsgálja. Amel-

lett érvel, hogy a mozgalom rugalmas, a körülményekhez alkalmazkodó stratégiákat dolgozott ki, amelyek a résztvevők történeti szocializációjára, háborús tapasztalataikra és a környező országokban zajló zsidóüldözésről szerzett ismereteikre épültek. Négy főbb, hosszú távú stratégiai irányt különít el: a magyar politikai elittel való kapcsolatfelvételt és a zsidóellenes lépések mérséklésének elérésére tett kísérleteket; a német megszállókkal való tárgyalásos kapcsolatfelvételt a radikális intézkedések (mint a gettósítás vagy deportálás) elkerülése érdekében; a külföldi diplomáciai kapcsolatok kiépítését; valamint a földalatti tevékenységek megszervezését. E hosszú távú célkitűzések mellett a mozgalom rövid távú, adaptív stratégiákat is alkalmazott, amelyek az aktuális helyzetből fakadó lehetőségek kihasználására és a mindennapi túlélésre irányultak. Ebben a kettős stratégiai keretben értelmezi Olosz Kasztner Rezső és Komoly Ottó tevékenységét is. Rámutat arra, hogy 1944 tavaszán a cionista vezetők sikertelenül próbáltak kapcsolatot létesíteni antiszemita kormányzati körökkel, míg a nyár folyamán – a budapesti deportálások leállításával párhuzamosan – a magyar ellenállás résztvevőinek körében találtak támogatásra.

A tematikus blokk záró egysége a holokauszt és a kommunista diktatúra emlékezetpolitikájának viszonyát tárgyalja. Kovács Tamás tanulmánya egy tágabb perspektívából, a főbb történeti csomópontok kijelölésével elemzi, hogyan alakult a második világháború utáni „holokauszt nem emlékezet”. Érvelése szerint a társadalmi és politikai feszültségek már közvetlenül a háború befejezése után akadályozták a közös emlékezés kultúrájának és igényének kialakulását. A kommunista hatalomátvételt követően a pártvezetés manipulációs törekvései, valamint az állambiztonsági szervek minden vallási vagy akár csak a párttól független megemlékezési formával szembeni bizalmatlansága tovább erősítették ezt a folyamatot. A Rákosi-korszakban a holokauszt áldozataira való nyilvános emlékezés gyakorlatilag tiltottnak számított. A kádári emlékezetpolitika ugyan megengedőbb volt, de továbbra is kerülte a holokauszt közvetlen tematizálását. A hivatalos diskurzusban a „zsidó” szó használatát szisztematikusan mellőzték, helyette semlegesítő kifejezések – például „mártírok”, „bajtársak”, „fasizmus üldözöttei” vagy „áldozatok” – váltak bevetté, amelyek a zsidó üldözötteket gyakran egybemosva jelenítették meg a politikai meggyőződésük miatt elhurcoltakkal.

Veszprémy László Bernát írása a népbírószági eljárások politikai-ideológiai háttérét vizsgálja, feltárva, miként váltak ezek az eljárások a holokauszt felelőseinek elítélésén túl a kommunista hatalom legitimációs eszközeivé. Részletesen elemzi a népbírószágok gyakorlatát a jogszabályok visszamenőleges alkalmazásáról és a politikailag motivált ítéletek meghozataláról, amellyel nemcsak a múlt feldolgozását torzították el, hanem az új hatalom ideológiai érdekeit is szolgálták. Kiemelten foglalkozik Berend Béla, a Budapesti Zsidó Tanács tagja elleni koncepciós perrel, amely jól példázza, hogyan vált a zsidó közösség bizonyos vezetőinek felelőssé tétele a hivatalos narratíva részévé, és hogyan illeszkedett a zsidóellenes diskurzus rejtett továbbéléséhez a korai kommunista igazságszolgáltatásban.

A fentiekben ismertetett tanulmányok tematikus sokszínűsége, szerzőik különféle megközelítésmódjai érzékletesen mutatják meg, hogy 1944 nem csupán tragikus történelmi fordulópont, a német megszállás, az államhatalmi erőszak, a zsidó közösség tömeges deportálása és megsemmisítése, a sikertelen kiugrási kísérlet, hanem az ezekre adott különféle társadalmi válaszreakciók éve is volt. A *Századvég* tematikus számának tanulmányai egymást kiegészítve világítanak rá azokra a politikai, társadalmi és történelmi töréspontokra, amelyek feltárása elengedhetetlen a korszak mélyebb megértéséhez – és ahhoz is, hogy árnyaltabb, reflektáltabb módon tudjunk viszonyulni közelmúltunkhoz. Bízunk benne, hogy a különböző nézőpontokat és kutatási irányokat felvonultató írások nem lezárják, hanem továbbgondolásra ösztönzik a korszakról folytatott történelmi és közéleti párbeszédet.

Földváryné Kiss Réka
szerkesztő

MAGYAR SZEMLE

KULTÚR- ÉS POLITIKAI KERESZTÉNYSÉG • KÜLÖNSZÁM

„Szentekre van szükség” – Beszélgetés KOCSIS FÜLÖP érsekkel • NACSINÁK GERGELY ANDRÁS: Politika és kereszténység, politika és mágia • GÖRFÖL TIBOR: Jegyzetek a politikai kereszténység problémáiról • TURGONYI ZOLTÁN: Rendpárti kereszténység, kereszténységpárti rend • FILEMON NORBERT: A kereszt diadala és a liberalizmus bálványai • HORVÁTH RÓBERT: A kultúrkereszténység és a politikai katolicizmus változatai • SZILVAY GERGELY: A konstantini fordulat védelmében • FRENYÓ ZOLTÁN: A politikai teológia

MÁTHÉ ÁRON¹

Hogy nézett ki a világ 1944-ben?

How did the world look in 1944?

„Messze volt még az év vége, de már lehetett tudni, hogyan ér véget”

(József Mackiewicz:
Minden másképp történt)

Absztrakt

A tanulmány azzal a problémafelvetéssel kezdődik, hogy tulajdonképpen hol helyezzük el az 1944-es év eseményeit a második világháború nagy történetében. Tekinthető-e az eddigiek helyett – illetve mellett – „döntő évnak”? A válasz megalapozásához a szerző leíró módon ismerteti a második világháború utolsó évének fejleményeit, végigvezetve az olvasót az európai és az ázsiai–csendes-óceáni hadszíntér változásain, döntő hadműveleteken és összecsapásokon. A konfliktussorozat folyamán azonban olyan jelenségek is előfordultak, amelyek nem illeszkednek a klasszikus, „szimmetrikus” hadviselés kategóriájába; vagyis nem csak arról volt szó, hogy államok egy koalíciója vív háborút egy másik, szintén államok alkotta szövetségi rendszer ellen. A tanulmány a polgárháborús jelenség vizsgálatán keresztül a nagyhatalmi-kisállami viszonyokat is górcső alá veszi. Végül az egyes kisebb hadviselő országok esetében elemzi, hogy fennálltak-e a sikeres átállás, illetve kiugrás feltételei.

Kulcsszavak: második világháború, európai háború, csendes-óceáni háború, 1944, nagyhatalmak, kis nemzetek, polgárháború, kiugrás

Abstract

The paper begins with the problem of where to place the events of 1944 in the great history of the Second World War. Can it be considered a ‘decisive year’ instead of – or in addition to – the previous ones? To answer this question, the author continues with a descriptive section in which he details the developments of the final year of the Second World War, taking the reader through the changes, decisive operations, and clashes in both the European and the Asia-Pacific theatres of operations. However, the conflicts also involved phenomena that did not fit into the classic ‘symmetrical’ warfare category, i.e. it was not just

¹ Elnökhelyettes, Nemzeti Emlékezet Bizottsága.

a case of a coalition of states waging war against another alliance of states. The author traces the phenomena of civil war, along the lines of which he also examines the relations between great powers and small states. Finally, he analyses the presence or absence of conditions for a successful transition or exit in the case of each of the smaller belligerent states.

Keywords: Second World War, European Theater, Pacific Theater, 1944, great powers, small nations, civil war, bailout, national image

A vízválasztó éve

A történészek gyakran vitatkoznak arról, hogy a második világháború mikor dőlt el, melyik volt a döntő ütközet – esetleg melyek voltak a döntő csaták –, hova és kihez, mihez köthető a fordulópont. A történeti tudatban, ha úgy tetszik, a ma meghatározó közvélekedésben a történész céhen belül és kívül általában 1942-t tartják a fordulat évének. Ekkor vált világossá, hogy a náci Németország és Japán veresége elkerülhetetlen, s a háború utáni világot az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió fogja meghatározni. E felfogás szerint a sztálingrádi és az el-alameini csata, illetve a Csendes-óceánon a Midway-szigeteki tengeri csata hozta el ezt a fordulatot.

1942 bizonyos értelemben valóban döntő év volt – egyes történészek azonban máshová helyezik a hangsúlyokat. Szintén közkeletű vélekedés 1943-at mint döntő évet ábrázolni.² E szerint Európában a kurszki csata volt az, amely után Németország már képtelen volt stratégiai offenzívát kezdeni, s elvesztegette azokat a páncélos tartalékokat, amelyek az akkori, gépesített háborúban feltétlenül szükségesek lettek volna az újabb csapásméréshez.³ Ugyancsak ide szokták sorolni még Olaszország kiválását a háborúból, mint az eredeti Berlin–Róma tengely törését. Másfelől a Távol-Keleten és a csendes-óceáni háborúban ide tartozik a japán erők veresége és maradékuk evakuálása Guadalcanal szigetéről, illetve az első amerikai partraszállások a Gilbert- és a Marshall-szigeteken. Annyi bizonyos, hogy 1943 nagy veszteségeit követően a tengelyhatalmak inkább csak követni próbálták az eseményeket – Európában a Szovjetunió és a brit–amerikai szövetség szabta meg a háború

² Magyar hadtörténeti vonatkozásban lásd: Szabó–Számvéber 2003.

³ Kershaw 2014.

ütemét, viszont a Távol-Keleten Japánnak még maradtak lehetséges lépései, amelyekkel meg is próbált élni 1944-ben. 1942 és 1943 mellett azonban korábbi időpontok is felmerülnek. John Lukacs például már az 1940-es angliai légicsatát is döntő jelentőségűnek tartja, csakúgy, mint az 1941 decemberében Moszkva alatt szenvedett német vereséget. 1941. november 19-én Franz Halder vezérkari főnök jegyezte fel a Főhírer szavait: „Mindkét szemben álló koalíciónak az a felismerése, hogy nem bírják megsemmisíteni egymást, eljuttat a megegyezéssel békéhez.” Pedig ekkor a német tankok még Moszkva felé gördültek, igaz, inkább már csak küszködtek. Négy nap múlva Hitler ismét erről beszélt Haldernek: „Szembe kell néznünk a lehetőséggel, hogy a két fő ellenség egyikének sem sikerül megsemmisíteni a másikat, vagy döntő vereséget mérni rá.” Jodl azután 1945-ben, a vereség órájában idézte fel a Főhírt: szerinte már „1941 telén” megmondta, hogy a „győzelem immár elérhetetlen”.⁴ Valójában Hitler ezt 1942 februárjában mondta, de azután 1942 májusára újra összeszedte magát, és arról beszélt, hogy vasakarátának köszönhetően elkerülte Napóleon sorsát.⁵

1941-ben szintén döntőnek lehet tekinteni a Pearl Harbor elleni támadás effektív kudarcát – hiszen sem a légi- és tengerészeti bázis létesítményeit, sem pedig a közelben hajózó amerikai repülőgép-hordozókat nem sikerült a japánoknak megsemmisíteni. Így pedig a japánok markából kicsúszott egy jövőbeni tárgyalásos rendezés lehetősége. A japánok elképzelése szerint ugyanis az Egyesült Államok a veszteségektől félve inkább a megegyezést fogja választani, mivel Japán addigra olyan védelmi övezetbe és erőforrásokhoz jut, amit jelentős áldozatok híján nehéz visszahódítani. Paul Johnson nagy összefoglaló művében (*A modern kor*) például „A vízválasztó éve” címet adta 1941-ről szóló fejezetének: „1941 vízválasztó évét vizsgálva, amelytől egyenes út vezet az emberiség mai sorsáig, a történelmet ámulatba ejti az emberi akarat döntő szerepe az események alakulásában. Hitler és Sztálin az emberiség sorsával sakkoztak.”⁶ 1944-ben Hitler akarátának már nem volt olyan tétje, mint korábban, bár egy-egy döntése százazrek halálát jelenthette. Sztálin ebben az évben ejtette el végleg egy Németországgal

⁴ Lukacs 1992, 205. Továbbá ugyanitt a 8. jegyzet.

⁵ Stephen 2018, 231–232.

⁶ Johnson 2016, 429.

kötendő különbéke lehetőségét – másfelől viszont választási lehetőségei megnövekedtek. Érdekes kérdés Roosevelttel döntési szabadságának vizsgálata is: míg Sztálin esetében 1944-ig nem lehetett kizárni egy esetleges különalku lehetőségét Németországgal, addig ilyesmi amerikai-német viszonylatban a kezdetektől lehetetlen volt. 1944 fejleményei azonban azt is jelentették, hogy a második világháborús játéktéren leszűkültek a lehetőségek, s már inkább egy háború utáni világrend alapjainak lerakásában nyerhettek jelentőséget egyes politikusok vagy tábornokok pillanatnyi döntései.

Úgy vélem tehát, hogy számos szempontból 1944 volt a döntő év. Nemcsak az aktuális események kimenetele miatt, hanem talán leginkább úgy, hogy bizonyos *tények* széleskörűen nyilvánvalóvá váltak. De vajon ki figyelt a tényekre, illetve ki olvasta jól a világ eseményeinek mozgatórugóit? A „széleskörűen” szó használata szándékos; a „nyilvánvalóvá lenni” helyett pedig érdemes volna valamilyen erősebb kifejezést használni – talán a pszichológiából ismert „interiorizálni” jobban illik ide. Vagyis 1944 előtt – hogy egy másik területről vett szóképpel éljünk – Európa-szerte tömegek éltek a „néz, de nem lát” világában; 1944 során talán nem túlzás azt mondani, hogy lehullott a hályog a szemekről, bár azért maradtak hívők. A frontvonalakon levők viszont tudták, hogy hányadán állnak. „»Elvesztünk – jegyezte meg egy német őrmester 1945 januárjában –, de az utolsó emberig harcolni fogunk.« A keleti front harcedzett katonái egyre inkább kezdték úgy érezni, hogy a biztos halál vár rájuk.”⁷ A németek katonai mítosza mögött azonban ott volt a kiűrt területen gyakorolt terror is, ahogyan egy magyar honvédtiszt 1944-ben feljegyezte: „Z[a?]nkie-ban magam láttam, amint az SS-ek egy kb. 50 éves sokgyermekes családapát fejbe lőttek, mert nem tudta kívánságuk szerint kiszolgálni őket. A síró asszony gyermekeivel körülvéve két kezével ásta a homokba férje sírját. A szomszédban két fiú szintén fejlövessel halott. Pákh Ervin hadnagyotársam jön nagy felháborodva: »Láttad, mit művelnek ezek, egy terhes anyát rugdálnak, mert nem akarja elhagyni otthonát. Meg vannak veszve, úgy látszik a vesztüket érzik.«”⁸

⁷ Beevor 2002, 47.

⁸ Salamon Aurél kézirat, HM HIM HL TGy.: 3170, é. n., 111.

Igaz, a fronton levők közül sem mindenki volt tisztában a helyzettel. „Az 1944-es Párizs már nem ugyanaz a Párizs volt, mint a franciaországi hadjárat után. A nagy, horogkeresztes zászló már nem volt az Eiffel-tornyon, és a győztesek mosolya is fényét veszítette. A körutakon és a tágas tereken már nem nyüzsgött annyi német uniformis, mint hajdan. A dagályra apály következett. Az éjszakai életet beárnyékolta az elsötétítés, a híres cafékban és éttermekben az élelmiszerjegyek határozták meg a fogyasztást, az autókat kerékpár-taxik váltották fel. A divat a múlté volt, a színek megfakultak, a párizsi sármot és sikket patina fogta be, a Louvre nem nyitott ki többé. [...] Mi azonban nem vettük észre sem a város elpiszkolódását, sem a megszorításokat, sem a négy háborús év következtében elkerülhetetlen hanyatlás jeleit” – jegyezte fel „Hajóroncs Ali”, vagyis Peter-Erich Cremer, a német tengeralattjárós ász.⁹

Hitler 1944 elmúltával, a következő januárban költözött be a berlini bunker rémálomvilágába, miután november 23-án elhagyta a kelet-poroszországi Rastenburg mellett berendezett híres főhadiszállását, Wolfsschanzét, a „farkasodút”,¹⁰ ahonnan csaknem 800 napig vezette a háborút. Szuggesztív ereje megmaradt, de már egy külön világban élt közvetlen környezetével együtt, kiszűrve a valóságot, a tényeket, és egyre eszelősebben irányította egyre kevésbé létező csapatait. De amennyiben Hitler és a legszűkebb vezetés eddigre elzárkózott is a valóságtól, ezt megelőzően vajon ki mit tudhatott? Jóval korábban, még a háború előestéjén, 1939. június 17-én a *Magyar Nemzet* harmadik oldalán apróhirdetés hívta fel az olvasók figyelmét egy új kiadványra: „Most jelent meg! Dr. Lajos Iván: Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében. Igen érdekes és aktuális munka! Ára 2 pengő. Kapható a Magyar Nemzet könyvosztályában.” A könyvben a jogász Lajos Iván adatokkal bizonyította, hogy Németország vereséget fog szenvedni egy várhatóan kitörő nagy háborúban, s hogy az USA ismét a németek ellen fog állást foglalni. A könyvet több idegen nyelvre lefordították – mégis, a könyv hatása elenyésző volt, s még Magyarországon is jócskán akadtak olyanok, akik egészen a háború végéig hittek valamiféle német győzelemben. „A 20. század mítosza” ekkor a nemzetiszocialista Német

⁹ Brustat-Naval 2019, 282–283.

¹⁰ Uhl-Eberle 2006.

Birodalom és a kommunista Szovjetunió mítosza volt. A nemzetiszocialista hadigépezet és a német gépesítettség (egyébként máig ható) mítosza egyik megrázó cáfolatának éppen az 1944-ben a Krím-félszigeten lezajlott „nagy lómészárlás” tekinthető: április 8. és május 12. között a Vörös Hadsereg visszafoglalta a Krím-félszigetet, és az evakuációt végrehajtó német, illetve román csapatok több tízezer lovat lőttek agyon – részben géppuskával – és dobták a tetemeket a tengerbe.¹¹ A lovak között elenyésző volt a hátasok száma, elsősorban a logisztikát működtető kocsik, szekerek elé befogott állatokról volt szó.

A magyar elitben viszont akadtak olyanok is, akik megpróbálták a tényeket figyelembe véve az események legvalószínűbbnek tartott fordulataira felkészülni. Egy beszámoló szerint Sombor-Schweinitzer rendőrőfkapitány-helyettes például 1939-ben kijelentette: „[N]em lehet tudni, hogy mi lesz a háború végeredménye, csak az a biztos, hogy a németeket ezúttal is megverik.”¹² A német-szovjet háború kitörése után pedig azt mondta: „[M]ost már tudja, hogy ki veri meg a németeket, de azt nem, hogy ki fogja megverni az oroszokat.” Ugyanezen forrás szerint „Sombor-Schweinitzer és Keresztes-Fischer tisztában voltak vele, hogy a német háborúvesztés után egy ideig a szovjetek lesznek az urak a Duna-medencében, de remélték, hogy az angolszászok »felfejlődése« visszaszorítja az oroszokat”, s valamiféle olyan megoldásban gondolkodtak, amelyben Magyarországon baloldali, a szovjetekkel ideológiailag szemben nem álló kormányzás valósul meg, miközben az ország megőrzi függetlenségét.¹³ Mások is látták előre a kényszerpálya veszélyeit és a nagyhatalmak galaxisainak gravitációs erejét. 1940-ben, amikor még Magyarország és a Szovjetunió viszonya kifogástalan volt, s a szovjetek éppen visszaadták az 1849-ben zsákmányolt honvédszászlókat, a pesti humor úgy tartotta: „Az oroszok előreküldték a zászlókat, utána meg maguk jönnek.” Mindez a kiszolgáltatottság bizonyos fokú tudomásulvételét jelzi. Másik oldalon a saját sors tevőleges – és adott esetben balszerencsés – befolyásolásának érzékelését jól példázza, hogy Szombathelyi Ferenc, a már hadba lépett Magyarország Honvéd Vezérkarának főnöke 1941 júliusában, a Kárpátokban tartott szemle során,

¹¹ McFarland 2021, 71.

¹² Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, I656-d (V-142732/32a) Stolte 1949–1950, 14–15.

¹³ Uo. 17.

síri hangon így fakadt ki: „Mi lesz ebből, Uramisten, mi lesz ebből? Kellett nekünk ebbe a marhaságba beleugrani? Kész katasztrófába, a vesztünkbe rohanunk.”¹⁴ 1943 decemberében a magyar külügy értesült, hogy a második frontot Franciaországban nyitják meg az angol-szászok, vagyis Magyarország jó eséllyel szovjet érdekszférába kerül. Ugyanakkor a legutolsó pillanatig – ami esetünkben a kiugrási kísérlet kudarcát és a németek által levezényelt nyilas puccsot jelentette – a magyar elit függetlenségpárti része megpróbált mindent, hogy a szovjet uralmat elkerülje.¹⁵ Nem jártak sikerrel.

1944 előtt, és még az év elején is lehetett reménykedni, álmokat szőni. 1944-ben viszont már egyre közeledett a kívülről diktált, újfajta valóság, s a háború ködén-füstjén keresztül már kezdtek kirajzolódni az eljövendő időszak legvalószínűbb fordulatait és legjellemzőbb vonásai.

Utólag természetesen számon lehet kérni elődeinken elképzeléseiket, döntéseiket – és bizonyos esetekben nem is tehetünk mást. Csakhogy a valóságot, a valóságban hatást gyakorló tényeket nem mindig könnyű látni, felismerni vagy számítást végezni velük. Amikor például a Német Birodalom megtámadta a Szovjetuniót, az Egyesült Államok katonai tervezői úgy számoltak, hogy nagyjából hat-nyolc hétig tudja magát tartani az invázióval szemben.¹⁶ A hit és a véleményklíma (vagyis a hitek és vélekedések összetett rendszere, a vágyakból fakadó elvárások tömege) döntötte el tehát, hogy mely tények jutnak el az emberek tudatáig.

Ilyenformán a történész nehéz helyzetben van, amikor egy történetet el kell beszélnie. „A történelemben semmi sem elkerülhetetlen” – írja Paul Johnson említett művében.¹⁷ Jelen sorok írója ezzel nem kíván vitatkozni – 1944 azonban, ahogy teltek a hetek és a hónapok, egyre inkább az *elkerülhetetlenség* évévé vált. „A helyzet reménytelen, de nem súlyos” – szölte a keserű iróniát megtestesítő mondás Magyarországon 1944 nyarán, amikor sokan érezték úgy, hogy „egy nap a világ”. Ismerjük Johan Huizinga maximáját, amely szerint a történésznek úgy kell elmesélnie egy történetet, mintha bármi lehetne a kimenetele; amikor

¹⁴ Simonffy 1981, 18.

¹⁵ Fejérdy 2019, 60.

¹⁶ Sherwood 1989, 145.

¹⁷ Johnson 2016, 49.

például a szalamiszi csatáról beszél, úgy kell azt elmesélnie, mintha a perzsák is győzhetnének.¹⁸ 1944-ről azonban nagyon nehéz így beszélni, különösen Magyarország vonatkozásában, de akár egész Európát tekintve. Bizonyos vonalak felsejlettek, kibontakoztak, s már nagyon nehéz volt úgy látni a dolgokat, hogy *bármí* megtörténhet. Az emberi döntéseknek azonban így is súlya volt. Nem tudjuk például, hogy mi történt volna, ha a németek mondjuk két héttel később szállják meg Magyarországot; ha Hitler monomániája nem érvényesül a nyugati part-raszállás vonatkozásában, vagy a német meteorológia előző nap jobb előrejelzést ad. Nem tudjuk, milyen lett volna egy Hitler nélküli politikai helyzet Németországban a Hitler elleni merénylet sikere esetén;¹⁹ hogy Antonescu meg tudta volna-e akadályozni a román kiugrást, és hogy ez az aktuális hadi helyzet vonatkozásában számított volna-e bármit – és a sort még folytathatjuk. A megelőző döntések azonban mintegy összpontosultak ebben az évben, és számos szereplő mozgási szabadságát leszűkítették, míg mások tervei beértek.

1944 tehát az az év, amikor kissé színpadiasan szólva: lehullott a lepel, és a világháború utáni rend (nagyhatalmi osztozkodás) alapjai kirajzolódtak. Először is idézzük fel tehát az év során a frontokon bekövetkezett változásokat.

A hadi helyzet Európában

1944. január elején a világ két nagy részre oszlott.²⁰ Az egyik, jóval nagyobb rész a szövetségesek uralta térség volt. A másik, az előbbinél nagyságrendekkel kisebb rész a tengelyhatalmak uralma alatt állt.

Természetesen az európai kontinensen élő százmilliók számára mindennapi szempontból teljesen mindegy volt, hogy ki az úr a világ többi részén. Többségük életét ugyanis lényegében a fizikailag és a térképen távlatilag észlelhető szemhatárig 1944 elején még a nemzetiszocialista

¹⁸ Huizinga 1996.

¹⁹ Krockow 2008; Eberle 2006.

²⁰ A frontok változásainak leírásához az alábbi térképgyűjteményből indultam ki: *Atlas of the World Battle Fronts in Semimonthly Phases to August 15th 1945: Supplement to The Biennial report of the Chief of Staff of the United States Army July 1, 1943 to June 30 1945 To the Secretary of War*. A hadihelyzet bemutatásánál nagyban támaszkodtam: Davies 2007-re.

Németország vezetőinek döntései határozták meg. Hasonlóképpen a Japán ellenőrizte millió négyzetkilométerekkel mérhető távol-keleti szárazföldi és tengeri térségben Indokína vagy Mandzsúria lakosai a helyi japán hatalmi szerveknek voltak kiszolgáltatva.²¹ Ezekből a hatalmas térségekből néhány kiskaput leszámítva nem igazán volt menekvés, sok helyen pedig fegyveres anarchia uralkodott az önkényuralom egyébként létező változatos formái mellett. Utóbbiba a tengelyhatalmakkal szemben álló koalíció egyik tagja, a Szovjetunió is beletartozott.

Éppen ezért a fenti felosztás csak távolról fedi a valóságot, hiszen léteztek semleges államok is, és a szövetségeseket, akik a hangzatos Egyesült Nemzetek nevet viselték, valójában két nagy tömb laza társulásának kell tekintenünk: egyfelől az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok által meghatározott, szoros katonai-gazdasági együttműködésben dolgozó hatalmi blokk, másfelől pedig a Szovjetunió és a szovjet felügyelet alatt álló „kommunista világpárt” helyi szervezetei. A hadviselő felek tehát valójában egy háromosztatú hatalmi játéktérben mozogtak.

Ugyanakkor a fenti kép azért is pontatlan, mivel a tengelyhatalmak 1944-re megmaradt két nagyhatalma és a befolyásuk vagy éppen uralmuk alatt álló kisebb szövetségesek és csatlósai két, földrajzilag távoli térségben, egymástól függetlenül vívták a háborút.²² 1944-ben Németország és Japán között gyakorlatilag nem volt és nem is lehetett stratégiai együttműködés, néhány tengeralattjáró alkalmi vizitjétől eltekintve. Ellenfelek csoportja sem volt azonos – míg Németország az amerikai–brit szövetség, illetve döntő részben a Szovjetunió ellen küzdött, addig Japánnak a britek és az amerikaiak mellett Kínával – pontosabban szólva: Kínában – kellett volna győzelmet aratnia. Különbség volt abban is, hogy míg Japán számára a csendes-óceáni front – és ebből következően a tengeri háború – volt döntő jelentőségű, addig Németország számára a keleti front (az „orosz front”) szárazföldi hadműveleteinek eredménye jelentette a túlélést vagy a közeledő megsemmisülést.

Az év elején a németek és szövetségesek csapatai a döntő jelentőségű keleti fronton még a Szovjetunió európai részének belsejében áll-

²¹ Dower 1999.

²² Weinberg 1999.

tak. Leningrád blokádja még tartott. Moszkvától kb. 500 km-re nyugatra, Vityebszk környékén harcok folytak, s bár a szovjet Vörös Hadsereg elég tekintélyes vonalon már mélyen a Dnyeper mögé nyomta a németeket, utóbbiak itt-ott még hosszú szakaszokat tartottak a folyó nyugati partján. A Krím-félsziget is az ő kezükön volt. Északon a finnek egyelőre bőven eredeti, 1939-es határaikon túl álltak, míg délen a szövetségesek már araszolgattak felfelé az olasz csizmán, igaz, Rómát még nem foglalták el.

A mai Ukrajna jelentős része, Csehország, Lengyelország és Fehéroroszország egésze, a balti államok, Norvégia, Dánia, a három németalföldi ország, Franciaország, Olaszország nagy része, a teljes Balkán – kivéve a jugoszláv partizánmozgalom által felszabadított részeket – a németek és szövetségesek, illetve kollaboránsaik megszállása alatt állt. Előbbiek még tisztességes listát képeztek: Magyarország, Románia, Bulgária, Finnország tartozott ide. Szlovákia csatlós államnak számított; az eszement terror által uralt Horvátország egyértelműen bábállam volt, akárcsak az Észak-Itáliában kikiáltott Olasz Szociális Köztársaság.²³ Eddigre egyértelműen csatlóssá vált Vichy-Franciaország is, hiszen a németek 1942-ben Franciaország meg nem szállt területét is uralmuk alá vonták. A megszállt térségekben működő különböző kormányok (pl. Norvégiában a Quisling-kormány vagy a Belgrádban működő különböző összetételű kabinetek) nem tudtak politikai tőkét kovácsolni, hatókörük korlátozott volt, a szuverenitásnak éppen csak a látszatával rendelkeztek, létük vagy nemlétük a németek akaratától függött.

Az év során történt meg a világtörténelem legnagyobb partraszállása, egy kombinált légi-vízi deszantművelet Normandiában, 1944. június 6-án.²⁴ Arra is fény derült, hogy a pusztán légideszantra alapozott nagy léptékű ejtőernyős hadműveletek lehetségesek, de rendkívül kockázatosak – ahogyan a Market Garden-hadművelet kudarca mutatta szeptemberben a Rajna alsó folyásánál, Arnhem térségében. S az év végén az is kiderült az Ardenneken, hogy a Német Birodalom még

²³ Csatlós állam: önálló állam, amelyet azonban jelentősen meghatároz egy nagyhatalom politikai, diplomáciai, gazdasági, illetve ideológiai befolyása. Bábállam: a papíron független állam élén olyan kormányzat áll, amelyet a gyakorlatban egy másik, külső állam kormánya irányít, ellenőriz, mozgat; a bábállam és a bábkormány létezése kizárólag az őket irányító külső aktor akaratától függ. A két kategória között természetesen lehetséges az átjárás. Lásd: Hanks 2011, 294–296.

²⁴ Keegan 2014.

képes meglepetést okozni, ám komoly támadóereje már nem volt. A nagy német ellentámadás, amely 1940 sikerét kívánta megismételni, néhány nap (!) alatt kudarcba fulladt.

Mivel a második világháború Európa két totális diktatúrája számára etnikai háború is volt, itt kell megjegyezni, hogy 1944 a közép- és kelet-európai, illetve balkáni és balti némettség tekintetében is sorsfordító jelentőségű volt: az évszázadok óta ezekben a régiókban élő német közösségek eltűntek, elmenekültek. A végéhez közeledett az európai zsidóság tragédiája is: a németek minden addig megszerzett tapasztalatukat felhasználva szállíttatták el Magyarországról a kontinens utolsó nagy létszámú zsidó közösségét. A deportálás előkészítésében és lebonyolításában a magyar állam közigazgatása is közreműködött, hasonlóan egyes más, szintén megszállt európai országokhoz. A deportáltak többsége Auschwitzba került, s a halálgyárban életét vesztette.

Az év végére azonban a Harmadik Német Birodalom területe lényegében a középkori Német-római Birodaloméra zsugorodott össze. A németek csapatai nyugaton egészen az Alsó-Rajnáig, illetve a régi német határig szorultak vissza. Itáliában a front a Pó-síkság felé közeledett. Norvégia egy kis északi csücsök kivételével ugyan még német uralom alatt volt, de keleten a szovjet csapatok már a Visztulánál álltak, és Kelet-Poroszországba behatolva iszonyatos, horrorfilmeket megszátygató módon igyekeztek bosszút állni a szerencsétlen német lakosokon. Kurföldön egy kis félszigeten még védekeztek németek és a hozzájuk csapódott balti egységek, miközben Finnország már átállt, és a tundrán visszavonuló német csapatok is elhagyták a területét. Magyarországon már csak a Dunántúl északnyugati felét tartották a németek és az őket kiszolgáló nyilaskeresztesek, a Balkánon pedig a Zágráb–Szarajevó vonalát övező térség maradt még a megszállók, illetve a velük együttműködő erők uralma alatt.

A hadi helyzet Ázsiában

Ázsiában, ahol Japán a tengeren vívta a túlélésért küzdelmét az ellenséges koalícióval szemben, a térképen első pillantásra nem tűnnek fel jelentős változások. Koreán és Mandzsúrián kívül Tajvan, Északkelet-Kína, illetve a kínai partokon még Hongkong volt japán uralom alatt, s a Jang-

ce folyó mentén egy keskeny sávban már korábban elég mélyen behatoltak a kontinensre. Francia-Indokína (Vietnám, Kambodzsa, Laosz) teljes egészében, Burma csaknem teljesen, a Fülöp-szigetek, Malájföld, Holland Kelet-India (a mai Indonézia) – kivéve Új-Guinea déli felét – illetve a Csendes-óceán hatalmas vízfelületét pettyező szigetcsoportok sokasága alkotta a Nagy Kelet-ázsiai Közös Jóléti Övezetet, ahogyan a japán propaganda nevezte az uralmuk alá vont térséget. Egy szövetségesféleségük volt csak, Thaiföld, a korábbi Sziám. Sok helyen hoztak létre kollaboráns kormányokat – nem utolsósorban Mandzsúriában, az utolsó kínai császári sarj uralkodói fennhatósága alatt – de ezek a kormányok alig-alig rendelkeztek társadalmi támogatottsággal, és egyébként a japánok sem adtak szinte semmiféle jogosítványt a kezükbe.²⁵ A japán megszállókat az igen ritka kivételtől eltekintve nemhogy közutalat, de inkább iszony és gyűlölet övezte. A kivételek között persze azért akadt fajsúlyos is: az indonéz nacionalisták megtalálták a hangot a japánokkal, különösen azután, hogy a japán flotta 1944 októberében végzetes vereséget szenvedett a Leyte-öbölben. Ezt követően egyre több indonéz nacionalistát vontak be a helyi adminisztrációba, s a következő év során, a megszállás utolsó időszakában a japánok áldásával megszületett a rövid megszakítással ma is érvényes indonéz alkotmány.

Mire véget ért az év, Japán jó néhány fontos csendes-óceáni szigetet elveszített (Mariana- és Palau-szigetek), s az amerikai csapatok partraszálltak a kulcsfontosságú Fülöp-szigeteken. Ezzel Japánt elvágták a délkelet-ázsiai nyersanyagforrásoktól.²⁶ Az ausztrálok kitartó előrenyomulása miatt csaknem teljesen kiszorultak a japán erők Új-Guineáról. A japán hadsereg Burmából kiindulva megpróbált betörni Indiába, s ezzel részben elvágni Kínát a szövetségesek segélyszállítmányaitól, részben pedig fellázítani Indiát a brit uralom ellen. Brit-India azonban nem hallgatott a szirénhangokra, és a japán támadók Hátsó-Indiában döntő vereséget szenvedtek, és az év második felében elkezdtek visszavonulni Burmából. Kínában még egy utolsó kétségbeesett offenzívával igyekeztek döntésre vinni a dolgot: megpróbálták Kína kiöblösödő déli partvidékét („alhasát”) és annak dimbes-dombos hátországát levágni a belső területekről. Ez csaknem áttörést hozott, de a kínai „selyem-

²⁵ Ji 1989.

²⁶ Gerhard 1999.

párna” ezt az ütest is rugalmasan elnyelte; vagyis a zűrzavaros politikai egyveleget nem sikerült pacifikálni, sem pedig békére kényszeríteni a két fő szereplő, a nacionalista kormány vagy a kommunista gerillamozgalom valamelyikét.

Változás a tengereken és a levegőben

Amit a térkép nem mutat meg, az a tengeri hadihelyzet változása. Japán 1944-ben két jelentős tengeri csatában döntő vereséget szenvedett. Az elsőt csak a „nagy pulykavadászat” néven emlegették az amerikaiak. A második, a Leyte-öbölben és környékén vívott csata után megmaradt flottája többet már nem futott ki. Egy-egy magányos hajója, tengeralattjárója még helyel-közzel felbukkant, de szervezett erőként a japán flotta megszűnt létezni, a hatalmas csatahajók tehetetlenül horgonyoztak a kikötőkben. A tenger alatti világban is vereséget szenvedett Japán, az amerikai és kisebb részben a többi szövetséges (brit, ausztrál, holland) tengeralattjárók jóformán teljesen megbénították a hajóforgalmat, az év végére már a japán anyaszigetek közötti part menti közlekedés is szinte leállt. Japánban régóta nyersanyaghiány volt, és a megszerzett délkelet-ázsiai területekről a nyersanyagok hazaszállítását (mivel a gyárak, feldolgozóüzemek Japánban voltak) nem tudta rendesen megszervezni. A japán hajókonvojrendszer mindig problémákkal küzdött, s az ellenséges tengeralattjárók bő termést takarítottak be. Mostanra tényleg igaz lett a mondás, miszerint egy patkány bőre és egy gyufa hossza stratégiai kérdéssé vált.

A másik nagy vízen, az Atlanti-óceánon 1944 során a német tengeralattjárók már nem jelentettek komoly veszélyt, s ebben az évben a német U-bootok számára gyakran az első bevetés is a halált jelentette.²⁷ A szövetségesek döntő technikai és mennyiségi fölénybe kerültek. Az év során ugyan megkezdődött az új típusú német tengeralattjárók gyártása, amelyek valószínűleg komoly zavart okozhattak volna a tengeri útvonalakon, de nem készültek el időben. Ebben az évben süllyesztették el a németek utolsóként megmaradt nagy felszíni hajóinak egy részét is.

²⁷ Keegan 2008.

Döntő változás történt a levegőben is. A csendes-óceáni háborúban már annak kezdetekor – a Pearl Harbor elleni légitámadáskor – világhosszá vált, hogy a nagy tengeri csatákat ezentúl elsősorban a repülőgépek vívják meg és döntik el.²⁸ 1944 során a japán haditengerészeti légierő szó szerint megszűnt létezni – helyette a kamikaze-támadások öngyilkos hullámaival próbálták felszórólni a győzelem árát a másik oldal számára. A tengeri csaták utolsó nagy ágyú-sortüzeit éppen a Leyte-öbölben vívott csatában zúdították egymásra amerikai és japán csatahajók, ez egy korszak végét jelentette.

Megkezdődött Japán állandó bombázása is – s a japán városok könnyűszerkezetes házai iszonyú tűzviharokban pusztultak el. Nem sikerült a japánoknak átszervezni az iparukat sem, ami könnyű célponttá tette üzemüket. Nem úgy a németeknél: haditermelésük épp 1944-ben érte el a csúcspontját, s bár városaikat is borzasztó légitámadások érték, iparuk széttelepítése sikeres volt. A problémát inkább az üzemanyaghiány jelentette mind Németország, mind Japán számára. Japán nem tudta hazaszállítani a borneói és szumátrai olajat, ami pótolhatatlan kiesést jelentett. Németország a nyár végén elveszítette a romániai olajmezőket – így már csak a kisebb mennyiséget termelő magyarországi olajkutak maradtak, illetve a barnaszén lepárlásával működő hazai műbenzinyárok. Ez azonban kevés volt a motorizált hadviselés korában – még akkor is, ha a német hadsereg nem volt olyan fokon gépesített, mint hirdették – ahogyan fentebb erről szó esett. Teherautók helyett lehetett lovaskocsikat használni és az ágyúk elé is lehetett lovakat fogni; de a repülőgépekbe benzin kellett volna. A szövetségesek mind Japánnal, mind Németországgal szemben az év elején már légifölényben voltak, ami az év végére légiuralommá változott, vagyis a brit, amerikai, sőt a szovjet légiflották úgy jöttek-mentek az ellenséges légtérben, ahogyan kedvük tartotta. 1944 végére például az olaszországi német erők már alig-alig jutottak utánpótláshoz, mivel a szövetséges légierő lényegében „lezárta” az Alpok hágóit.

A németek egy elkésett fejlesztéssel, a sugárhajtóműves vadászrepülőgéppel még megpróbálták a saját javukra billenteni a nagy légiháborút, de túl kevés készült el belőlük és túl későn ahhoz, hogy érdemi befolyást gyakoroljanak az eseményekre. Ráadásul a britek is előálltak

²⁸ Wood 2007.

a saját sugárhajtású repülőjükkal. Haditechnikai értelemben tehát korszakváltás történt – s ezzel egyidőben kezdetét vette a stratégiai rakétacsapások kora is. A németek már korábban kísérleteztek hajók elleni irányított, szárnyas „robotrepülő” bevetésével, de 1944-ben a V-1, illetve V-2 néven közismert rakétákat a Brit-szigetekre irányították.²⁹ Az előbbi ellen lehetett védekezni, az utóbbi ellen azonban nem; ez a ballisztikus „csodafegyver” azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: nem lehetett precízen beirányozni és nem tudott olyan erejű robbanófejet szállítani, amely igazán félelmetessé tette volna. A legnagyobb hátrányuk azonban az volt, hogy Hitler elkésett a bevetésükkel – így már csak fájdalmas veszteségeket tudtak okozni, a háborút megfordítani nem. Pedig ezek a fegyverek a jövőt képviselték. Duncan Sandys tory képviselő 1944. november 23-án elég pontos jóslatot közölt: „A jövőben a hosszú távú rakéták terén meglevő fölény valószínűleg ugyanannyit számít majd, mint a haditengerészeti vagy a légierő terén levő fölény.”³⁰ Hamarosan a világ a ballisztikus rakéták okozta félelemben kezdett élni az atomfenyegetés árnyékában. Ez az állapot hosszú évtizedekig tartott.

Ekkor ugyan még nem létezett atomfegyver, de nagyon közel volt a világ ahhoz, hogy az első gombafelhő felemelkedjen. A németeknek nem sikerült az igazi csodafegyver kifejlesztése, bár *valamit* sikerült létrehozniuk; a mai értelemben vett „piszkos bombához” hasonló taktikai atomfegyvert Rügen szigetén tesztelték a következő év elején. Az amerikaiak viszont ekkor már a végső fázisban jártak az atombomba kifejlesztésében, melyet a következő évben sikerrel be is fejeztek.

A polgárháborúk éve?

Vajon hogyan értelmezzük a második világháborút? *Keresztes háború*, ahogyan az Eisenhower híres könyvének címében áll? Antifasiszta küzdelem és Nagy Honvédő Háború, ahogyan a szovjet és a posztszovjet hagyomány tartja? „A Nagy Honvédő Háború a szocializmus és a fasiszmus hatalmas fegyveres összecsapása volt. Össznépi küzdelem volt ez

²⁹ Dungan 2005.

³⁰ Idézi: Johnson 2016, 462.

a gyűlöletes osztályellenséggel. [...] A fasiszta Németországgal vívott háborúban aratott győzelmünk történelmi jelentősége az, hogy a szovjet nép nem csak saját államát védelmezte. Önfeláldozóan harcolt azért a proletár internacionalista célért, hogy Európát megszabadítsa a fasisztustól” – írja Zsukov marsall, a leghíresebb szovjet hadvezér.³¹ Mint ha valami felületesen hasonló dolgot, és tartalmában mégis egészen mást írna Ernst Nolte, a nagy történész: „A kommunizmus és a fasiszmus tehát egyszerre hasonlít és különbözik egymástól, és a mozgalmak, valamint a rezsimek olyan harcot vívtak egymás ellen, amelyet joggal nevezhetünk európai polgárháborúnak.”³² Nemcsak a Német Birodalom és a Szovjetunió vívta egymás ellen ezt a polgárháborút: egy-egy országon belül is kisebb-nagyobb polgárháborúk vagy polgárháborúra emlékeztető cselekmények játszódtak le a különböző ideológiai csoportok között.

A korabeli magyar szóhasználatban, ahogyan a szovjetek és a németek terminológiájában, ezeket az összecsapásokat általában csak „bandaharcokként” minősítették. Ide sorolhatók a nem reguláris fegyveres erők, felkelőcsoportok, gerillaegységek és a partizánok elleni tisztogató, rendteremtő akciók is. Ez egyúttal alkalmas volt a jelenség kommunikációs térben való „zsugorítására”, arra, hogy a gerillaháború vagy a polgárháború jelentőségét kisebbítsék.

Egyik vidéki városunk újságjában 1942-ben például a következőképpen írtak a délszláv csetnik- és partizánegységek tevékenységéről: „Vége felé közelednek a szerbiai bandaharcok. A szerb bandák egyik vezére átszökött a németekhez és elmondotta, hogy a bandaharcok végéhez közelednek. A bandáknak nincsen egyetlen repülőgépjük sem, a hatalmukba került páncélcsovikat sem tudják használni, mert nincsen benzinük.”³³ Egy másik magyar újságból egy évvel később már arról is értesülhetünk, hogy a „bandák” tulajdonképpen a partizánok: „Olaszországban, főleg Isztriában, tovább tartanak a bandaharcok, és német részről hangsúlyozzák, hogy Isztria hegyes terepe magával hozza azt a megállapítást, hogy az isztriai városok felszabadítása a partizánok rémuralma alól gyorsabban vihető keresztül, mint a hegyekbe vissza-

³¹ Zsukov 1970, 545–546.

³² Nolte 2003.

³³ *Orosházi Friss Hírek* 1942.

vonult megvert bandák megsemmisítése.”³⁴ A „bandaharcok” polgárháborús vonatkozására pedig egy háború utáni híradást érdemes megnézni, amely a konstruált Magyar Közösség-ügy koncepciók pereinek egyikére vonatkozott: „Dr. Csomos [sic! valójában Csomóss] Miklós azt vallotta, hogy ő 1946-ban közölte Sente László főispánnal, hogy a külföldi titkosszolgálat megbízásából a nagyhatalmak konfliktusa esetére bandaharcokat készít elő, és ebből a célból Sente, a főispán segítségét kérte. Sente ezt a segítséget felajánlotta, sőt maga is kijelentette hogy nemcsak saját megyéjében kívánja Csomos tervét előmozdítani, hanem más dunántúli megyei főispánjait is a terv érdekében be fogja kapcsolni.”³⁵

A „bandaharcok” azonban a köztörvényes szervezett bűnözői csoportok összecsapásaira is vonatkoztak, s így a különböző polgárháborús cselekményekről szóló hivatalos narratívát nyilvánvalóan a „köztörvényesítés” irányába lehetett eltolni. Erre példa a következő cím 1948-ból: „Őrült [...] gengszterbandája rémületben tartja a délfrancia partvidék lakosságát. Súlyos bandaharcok Marseilleben”.³⁶

A fegyveres erőszak elszabadulásával valóban előfordulhat olyan eset, amikor a fennálló törvényes rend megdöntésére alakulnak törvénytelenes fegyveres csoportok, vagy amikor a bűnözés és a felszabadító harc között elmosódik a határ. Megítélésem szerint azonban mindennel együtt tisztességesebb polgárháborúnak – pontosabban többes számban polgárháborúnak – nevezni a második világháború fő mintázata alatt megbújó egyes konfliktusokat, amely megnevezés egyébként a valóságot jobban közelíti. A második világháború tehát egészen biztosan olyan világméretű fegyveres konfliktus volt, amelyben számos más, kisebb háború is zajlott. Egyes esetekben izomorf háborúkról beszélhetünk; vagyis, hogy a „nagy” mintázatok kicsiben is megismétlődtek. Más esetekben az egyéb, már jelen levő, vagy addig csak parázsló konfliktusok mintegy becsatornázódtak a világháborúba.

Az egyik újszerű, dokumentumokkal alátámasztott személyes történetekre épülő munkában ezt olvashatjuk: „Megjelenik néhány beduin, és közeledik Douglasshoz és a többiekhez. A beduinok fasiszta módon

³⁴ *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap* 1943.

³⁵ *Új Dunántúl* 1947.

³⁶ *Kis Ujság* 1948.

köszönnek – az adott helyzetben [t.i. El-Alamein után, amikor a britek üldözik a tengelycsapatokat] van ebben némi ironia –, és mutatják, hogy van eladó tojásuk. Nem mintha kedvelnék a briteket. Semmivel sincs jobb véleményük a britekről, mint az olaszokról. Egyformán nemkívánatos gyarmatosítóknak tartják őket, akik a szemük láttára harcolnak egymással. Érdekes módon a beduinok általános tetszését kizárólag a németek nyerték el, akik a sivatagi háború alatt a számukra kissé szokatlan Felszabadító szerepben jelenhettek meg. Ez a háború követi az összes nagy háború logikáját: azáltal növekszik, hogy más, egymástól látszólag független konfliktusokat szippant fel. A szerepek így átmenetileg váltokozhatnak. Szentségtelen szövetségek jöhetnek létre.”³⁷ Ugyanezt fogalmazza meg Keith Lowe brit történész: „Elismerni a helyi háborúk a háborúban párhuzamos természetét mindig is ellentmondásos dolog volt, mivel ennek jelentős következményei vannak. Először is, ennek van egy politikai dimenziója, ami a második világháborúról szóló történeteinket és mítoszainkat illeti. [...] Bármilyen változás az emlékezet terén megváltoztatja azt is, ahogyan magunkra tekintünk: nemcsak széttépi a leginkább dédelgetett eszménket arról, hogy ki volt a jó és ki volt a rossz, hanem akár tetszik, akár nem, lehetőséget teremt a korábbi »gonosztevőknek«, hogy rehabilitálják magukat. [...] Másodszor, ami azonnalibb következmény, ezeknek a párhuzamos háborúknak az elismerése kihívást jelent a második világháborúról alkotott egész koncepciókkal szemben. [...] Az, hogy a fő háború véget ért, nem jelenti azt, hogy a különböző alháborúk lezárultak volna. [...] Ez igaz volt egy-egy térség szintjén, ahol etnikai csoportok közötti konfliktusok voltak. De egy általánosabb szinten is igaz volt ez, az Európa-szerte megnyilvánuló nagy összecsapásban, ami a jobb- és a baloldal között zajlott.”³⁸

Ilyen összecsapás volt az olaszországi polgárháború 1943 és 1945 között; ilyen volt a franciaországi „épuration sauvage” időszaka is, amikor a kommunisták és más radikális baloldaliak gátlástalanul számoltak le nemcsak a kollaboránsokkal, hanem számos más vélt vagy valós ellenségükkel is. „A fő belső konfliktus Franciaországban a baloldal erői – különösen az erős Francs-tireurs et partisans (FTP) – illetve

³⁷ Englund 2023, 321–322.

³⁸ Lowe 2012, 274.

de Gaulle jobbközép követői között volt. De még ezeken a csoportokon belül is erőszakos ellentétek feszültek. A baloldal, például, versengő frakciókra bomlott – kommunisták az anarchisták ellen, sztálinisták a trockisták ellen – akik gyakran vádolták a másikat azzal, hogy a Vichy-hatóságok számára kémkedik. A mai napig lehetetlen megmondani, hogy akiket besúgóként lőttek le, azok valóban Vichy ügynökei voltak vagy pusztán egy helyi kommunista tisztogatás áldozatai. A spanyol kommunistákat, akik a spanyol polgárháború végén [1939-ben] menekültek át Franciaországba, különösen könyörtelennek tartották ebben a vonatkozásban. Egy forrás szerint körülbelül 200 spanyol menekültet gyilkoltak meg 1944 utolsó három hónapjában – de nem a megszállással kapcsolatos indokok miatt, hanem azért, mert a sztálinisták a felszabadulásban egy kényelmes lehetőséget láttak arra, hogy megszabaduljanak nem sztálinista riválisaiktól” – folytatja *Kegyetlen kontinens* című könyvében Lowe a *Polgárháborúk* című részt.³⁹

Polgárháborúk zajlottak a Balkánon is. A délszláv térségben például a szerb csetnikmozgalom és a jugoszláv kommunista partizánok között, ami 1944-re eldőlt, mivel a partizánok sikereesebbek voltak a harctéren, és sikereesebben halmoztak föl erkölcsi és politikai tőkét is. Biztosították maguk részére a szövetséges nagyhatalmak – elsősorban a britek – támogatását. Az alkudozások a partizánok és a britek között nem utolsósorban szintén egy erkölcsi és politikai dilemma körül forogtak: miközben a britek elismerték a jugoszláv emigráns kormányt és a gyermekkorú királyt, a partizánerők főnöke, Josip Broz Tito saját kormányt hozott létre. Az emigráns kormány hadügyminisztere, Dragoljub „Draža” Mihajlović tábornok hazai földön, magában a délszláv térségben tevékenykedett. Látva a tengelyhatalmak megszálló erőinek megtorlásait, elsősorban kivárássra rendezkedett be, hogy a szövetséges erők megérkezésekor teljes erővel felkelést indíthasson. Mindeközben megkezdődtek az összecsapások a kommunista partizánerőkkel is. Mihajlović erőit nem tudta olyan központi irányítás alá vonni, mint Tito a sajátjait, és soha nem volt képes olyan egyértelműen és látványosan tengelyellenes irányt szabni mozgalmának, mint a partizánok, akiket éppen olyan, ha éppen nem nagyobb ellenségnek vélt – a horvátokhoz és a muzulmán bosnyák fegyveres milíciákhoz hasonlóan. Mihajlović cset-

³⁹ Lowe 2012, 273.

nikjei természetesen harcoltak a megszálló erők ellen, de a jugoszláv államiságra nézve a kommunista partizánmozgalmat egyre nagyobb veszélynek gondolták. A szabotázst, harcot és vért elváró britek 1944 elejére eldöntötték, hogy megszabadulnak a korábban az olaszokkal és most a németekkel is kisebb-nagyobb tűzszüneteket, megállapodásokat kötő csetnikmozgalomtól és Mihajlovićtól. Február 25-én Churchill már a következőket írta Titonak: „Első dolgunk most az, hogy biztonságban visszavonjuk a Mihajlović mellé rendelt összekötő tisztjeinket.” Tito ugyanis az együttműködésért cserébe korábban II. Péter király „fejét kérte”: „II. Péter király vesse alá magát a Jugoszláv Nemzeti Felszabadítás Antifasiszta Tanácsa törvényeinek [...]. II. Péter adjon ki nyilatkozatot, amelynek értelmében [...] a háború után a nép szabad döntésének megfelelően szervezze meg életét.”⁴⁰ Mihajlović 1944 első felétől légüres térben találta magát, csapatai vereséget szenvedtek a partizánoktól, itt-ott harcban álltak a visszavonuló németekkel, a horvát usztrasákkal és a bolgárokkal – máshol pedig a németek tudtával küzdöttek a kommunista partizánok ellen. Az emigráns kormány augusztus végére minden tisztségéből felmentette és idővel utolsó amerikai kapcsolata is megszűnt. 1944 őszén a beérkező szovjetek a németek ellen itt-ott együttműködtek a csetnikekkel, majd később fogságba vetették őket. 1944 végére a csetnikek legnagyobb része átállt és felcsapott partizánnak. A délszláv belső háborúk borzalmas tömeggyilkosságokkal és halálmenetekkel értek véget, amikor 1945 májusában a brit erők kiadták a nekik magukat megadó, nem kommunista délszláv fegyveres csoportokat Tito embereinek.

Hasonlóképpen Szlovéniában is polgárháború bontakozott ki. Az egyik oldalon az antikommunista, és az adott helyzetben „tengelybarát” fegyveres alakulatok álltak, amelyek „tengelybarátsága” a kényszerű együttműködéstől a meggyőződéses kollaborációig terjedt. A másik oldalt a kommunisták uralta Szlovén Nemzet Felszabadítási Frontja és az általuk irányított partizánerek képezték. A SZNFF 1944. február 19-én Szlovén Nemzeti Felszabadítás Bizottságára keresztelte át magát és kinyilvánította, hogy a háború után Szlovénia helye az új Jugoszláviában lesz. Az év során tetőzött a polgárháború: eleinte megerősödtek az antikommunista egységek, majd miután a Tito-féle kommunista

⁴⁰ Churchill 1989, 364.

partizánhadsereg ténylegesen is megjelent Szlovénia területén, és az addig meglehetősen önálló szlovén partizánok gyakorlatilag is beleolvadtak a Jugoszláv Népfelszabadító Hadseregbe, fordult a kocka és az antikommunista erők vereséget szenvedtek.⁴¹

A görögországi polgárháború, amely úgy rögzült a történeti emlékezetben, mint ami 1946-tól 1949-ig tartott, igazából már 1944-ben elkezdődött, és teljesen új értelmet kapott a brit csapatok október 13-i athéni partraszállásával. A kommunisták addig a németek által támogatott kormánnyal és az általuk létrehozott Biztonsági Zászlóaljakkal álltak szemben, miközben a rivális nacionalista gerillákkal való kapcsolatuk változó volt. Mivel október elejére a németek visszavonultak, és a legtöbb területet a kommunista partizánok vették birtokba, úgy tűnt, hogy Görögországban kommunista diktatúra lesz. Most a helyzet változott, és a britek által támogatott nacionalista gerillaerők, illetve az emigrációból hazatérő politikusok álltak szemben a kommunistákkal; miközben a németek kollaboránsai az előbbiekhöz csatlakoztak. 1944. december 3-án hatalmas tüntetés zajlott Athénban, amelyet erőszakkal oszlattak föl a brit tankok és a görög kormányerők. Ezt követően kitört a polgárháború első felvonása, a Dekemvriana („decemberi események” vagy athéni csata), amely a kormányerők győzelmével zárult, pillanatnyi szünetet hozva a polgárháborús viszonyok közepette.

Bulgáriában tulajdonképpen már a háború elejétől kezdve kisebb léptékű fegyveres ellenállás folyt, amely 1944-re felerősödött és a szeptember 9-i puccsal tetőzött. Itt szó sem volt idegen megszállóról: egy társadalmi küzdelem zajlott, amelyben részben kommunisták vezette fegyveres parasztharcosok folytattak háborút a fennálló politikai, gazdasági és társadalmi rend megváltoztatásáért.

Meg kell még említenünk a volt Szovjetunió területén folyó összecsapásokat is, amelyeket általában összefoglalóan „partizánháborúként” határoz meg a történeti szakirodalom. A kérdés természetesen a hangsúlyok terén van: ha a német–szovjet háborúra koncentrálunk, akkor a nagyhatalmi nézőpont szerint annak egy fejezete volt a partizánháború. S ebben a véresen elhúzódó küzdelemben egy oldalon a németek és a kollaboránsaik, a másikon pedig a szovjetek és a szovjet partizánok álltak. A kép azonban egészen máshogy fest, ha közelebbről

⁴¹ Deželak-Barič 2016, 161–162.

és az érintett területek népeinek szemszögéből nézzük. A fenti képletben ugyanis nehezen lenne például elhelyezhető a volhíniai mészárlás szomorú eseménysorozata, amelynek során az ukrán gerillahadsereg és részben az ukrán lakosság egyes csoportjai horrorisztikus kegyetlenséggel számoltak le a lengyel kisebbséggel. A térségben tartózkodó magyar megszálló erők igyekeztek segítséget nyújtani az üldözött lengyeleknek, miközben egy lehetséges szovjetellenes együttműködésről is tárgyaltak az ukrán mozgalommal.⁴²

Az ukránok a háború kitörésekor a németektől várták az önálló államiség megteremtését, s miután ebbéli reményeikben csalódní voltak kénytelenek, több frontos háborút kezdtek vívni. Az ukrán nacionalista mozgalom alapvetően németbarát volt mind eszmeileg, mind gyakorlatilag, de ennek ellenére a németellenes gerillaharc éppúgy jellemezte a két fél viszonyát, mint a különböző együttműködési formák. Az Ukrán Felkelő Hadsereg harcosai küzdöttek továbbá szovjet partizánok, a lengyel Honi Hadsereg jelen lévő egységei, valamint a lengyel civil lakosság ellen is. A lengyelek viszont egyértelműen németellenesek voltak, miközben fő céljuk a háború után a teljes nemzeti szuverenitás helyreállítása volt, elsősorban szovjetellenes éllel.⁴³

De vajon hol kezdődött a határ egyfelől a polgárháború, másfelől a megszállók és kollaboránsai ellen folytatott felszabadítási mozgalom küzdelme között? Hol volt a határ a kollaboráció és kooperáció között? Honnantól nevezhetünk gerillának egy terroristát? És hol húzódik a határ a polgárháború és aközött a jelenség között, amelyet nyugodtan nevezhetünk a kommunista pártok háborújának az egyes társadalmak ellen?

⁴² A három nemzet fegyveres erőinek viszonyrendszerét és a civil lakosság sorsát lásd: Urbanska–Máthé 2025.

⁴³ A lengyel–ukrán kérdéscről lásd: Poliszczuk 2000; Siemaszko–Siemaszko 2008.

A kommunista pártok háborúja az alávetni kívánt társadalmak ellen?

Magyarországon például polgárháborús jelenségek előfordulhattak, de polgárháború nem volt. Erre per definitionem egyébként is csak akkor lett volna lehetőség, amikor két hatalmi központ és két belső fegyveres erő jelenik meg az országban. A polgárháborús jelenségek kialakulása természetesen 1944. október 15-e után kezdődött. Ami ezen a napon történt – a „Szálasi-puccs” –, azt is jelentette, hogy egy idegen nagyhatalom fegyveres erőszakkal (vagy annak fenyegetésével) olyan társadalmi támogatottság nélküli politikai csoportot juttatott hatalomra, amely saját érdekeit és arculatát tükrözte. A nyilaskeresztesek párt-szolgálatosai egyes esetekben fegyveres összetűzésbe keveredtek ellenállócsoportokkal, Budapest ostroma során pedig a németek oldalán kényszerűen kitartó magyar alakulatok szembekerülhettek a szovjetek által némileg ad hoc módon szervezett magyar segéderőkkel (az ún. budai önkéntes századokkal). Bár 1944. december 22-én a szovjetek égisze alatt megalakult az ország keleti felén az Ideiglenes Nemzeti Kormány, miközben a Szálasi-kormány még az ország nyugati felén működött, olyan nem fordult elő, hogy két önálló magyar haderő csapjon össze – ekkorra már a Magyar Királyi Honvédség megmaradt alakulatai is német alárendeltségben tevékenykedtek.⁴⁴ Így tehát polgárháború nem volt, de ami az ország szovjet uralom alatti részében (majd egészében) 1944 végétől, 1945 őszétől történt, arra bizonyos értelemben mondhatjuk, hogy hideg polgárháború volt, amely néha – például politikai nagygyűlések szétverése esetében – kissé felmelegedett. Ugyanakkor a szavazópolgárok 1945-ös és 1947-es választásokon kinyilvánított akaratát alapul véve, a kommunista párt számosságát tekintve csak meghatározó kisebbségnek számított. Így a kommunista politikusok által szított éles politikai konfliktus valójában nem polgárháború, hanem a szovjetek kollaboráns politikai formációjának erőszakvétele volt a magyar társadalom ellen – nem ugyanúgy, de hasonlóan ahhoz, ahogyan a nyilaskeresztesek német gazdáik mellett utóbb közönséges útonállássá fajuló tevékenységet folytattak. Miskolcon például a szélsőbaloldali ellenálló csoportból, a Magyarországi Kommunisták Antináci

⁴⁴ Ravasz 2003.

Komitéjából kinövő vörös karszalagos milíciáról a következő megállapítást olvashatjuk: „A MOKAN karhatalom működésének társadalmi tapasztalata nem sokban különbözhetett a nyilas karhatalométól, csak egy másik bevonuló hadsereget szolgált ki. [...] A város politikai életébe belépő egyes MOKAN-tagok tudatosan vagy tudat alatt pedig olyan politikai kommunikációs eszközöket használtak, amelyek nem tették kétségesse a közösség számára, hogy az illető igenis a hatalom kisajátítására törekszik, annak ellenére, hogy népi demokráciáról beszélt.”⁴⁵ A különbség – egyebek mellett – abban is megnyilvánult, hogy a kommunista párt célja nemcsak a politikai élet totális leuralása volt, hanem a társadalom szisztematikus átalakítása is. Vagyis nem csupán a közhatalomért, a legalitásért folyt a harc, hanem a korábbi világ fenekestől való felforgatásáért is. Ez volt az a folyamat, amelyet a kommunista hagiográfiában „népi demokratikus forradalomnak” neveztek: „A népek harcának eredményeként a második világháború nemcsak az agresszorok vereségével végződött. A háború alatt [...] a forradalmak új hulláma indult el. A felszabadult országokban a néptömegek, a munkások, parasztok, haladó értelmiségiek ragadták magukhoz a kezdeményezést, és kibontakozott a harc a demokratikus jogok kivívásáért és megszilárdulásáért, a kizsákmányolástól mentes új társadalom megteremtéséért. [...] A Szovjetunió, mindenekelőtt az általa felszabadított országokban, útját állta a külső imperialista beavatkozásnak, védelmet és segítséget nyújtott a demokratikus forradalmi mozgalmaknak. 1948 közepére újabb kilenc európai és ázsiai országban győzött a munkáshatalom.”⁴⁶

Ezen kívül a polgárháború Magyarországon már csak azért is kizárható volt, mert a kommunisták a kezdettől fogva jelentős súlyt fektettek arra, hogy monopolizálják a fegyveres erőszak alkalmazását – vagyis hogy a fegyveres testületeket szigorú ellenőrzés alá vonják. Olyan polgárháború pedig nincs, amelyben csak az egyik félnek van fegyver a kezében. Mindez azonban nem lett volna lehetséges a szovjet megszálló erők nélkül.

⁴⁵ Majzik 2015, 467.

⁴⁶ Rákosi–Szabó 1979, 6.

A nagyhatalmi befolyásszerzés és a szerepek kiosztásának éve?

Ernst Nolte fentebb idézett megállapítása előtt még megjegyzi: „Egy másik ellenvetés szerint a két ideológia és tömegmozgalom, a kommunizmus és a nemzetiszocializmus közötti küzdelem csupán két nagy állam hatalmi harcának álcája volt, így az »európai polgárháború« kifejezés indokolatlan.”⁴⁷

Egy kis nemzet perspektívájából nagyon nehéz kihagyni a második világháború értelmezéséből a nagyhatalmi logikát. Szinte közhelyszerűen ismert Sztálin megjegyzése, amit Milován Gyilász jugoszláv kommunista író-politikusnak mondott: „Ez a háború nem olyan, mint az előzőek. Most az diktálja a maga politikai rendszerét, akié a terület. Mindenki addig a földrajzi határig terjedően teheti meg kötelező min-tának a saját [politikai] rendszerét, ameddig hadserege előretör. Így van, és másként nem is lehetséges.” Valójában azonban éppen ebből a szempontból *ez a háború olyan volt, mint akármelyik másik háború, amelyet nagyhatalmak vívtak befolyási övezetekért*. És abban sem különbözött, hogy a kis nemzetek önmegvalósítási céljai gyakran ütköztek egymással, s ezeknek a céloknak a megvalósításához nagyhatalmi támogatást, pártfogókat – vagy éppen külső fegyveres erőt – kerestek.⁴⁸ Ez persze elsősre ellentmond mindannak, amit a német célokról tudni lehet, hiszen a németek *semmit* nem akartak adni az elfoglalt területek népeinek, sőt, hosszabb távon azok fizikai, illetve kulturális eltüntetésével számoltak. Az adott helyzetben azonban igyekeztek kollaboránsokat toborozni, és voltak, akik élni próbáltak a lehetőséggel a saját céljaik érdekében.

Mindez egyes esetekben keveredett az ideológiai alapú polgárháború eseményeivel, máskor a nemzeti szuverenitás látszólagos megszerzésével, illetve helyreállításával, megint máskor pedig az önálló állami lét elvesztésével.

Bár a nagyhatalom és kisállam viszonyrendszere mindhárom hadviselő fél oldalán érvényesült, a szövetségesek, illetve a szovjetek és a németek között természetesen hatalmas különbség volt mind a célok,

⁴⁷ Nolte 2003.

⁴⁸ Taylor 1998.

mind a viselkedés tekintetében. S bár a szovjetek brutalitása felért a németekéhez, Sztálin inkább a politikai jelleget is viselő megoldások híve volt. Vagyis valamilyen látszatot kívánt biztosítani a szovjetizálás első fázisának. Ezzel szemben a szövetségesek valóban el is végezték a politikai munkát, hiszen a nyugati politikai rendszerekben a hatalom lényegében a közvélemény támogatásának elnyerésén, vagyis a közpolitikán alapul.

Franciaországban a normandiai partraszállás politikai előkészítése is gondot okozott a fő terhet viselő amerikaiaknak. Eisenhower emlékirataiban említi, hogy „de Gaulle azt akarta, hogy mindkét szövetséges kormány [ti. a brit és az amerikai] világosan és határozottan ismerje el Franciaország vezetőjének. Ragaszkodott hozzá, hogy kizárólag neki van joga parancsokat adni a szövetséges erőkkel folytatott együttműködésre. Rooseveltnak elnök határozottan ellenezte, hogy de Gaulle-nak megadjuk ezt a felhatalmazást. Az elnök akkor is, mint mindig fontosnak tartotta, hogy kitartson véleménye mellett: Franciaországban a szuverenitás a népé, és a szövetségesek nem azért vonulnak be Franciaországba, hogy egy bizonyos kormányt vagy vezetőt rákényszerítsenek a népre. Ezért követelte, hogy kiáltványainkból kitűnjék, hajlandók vagyunk együttműködni minden francia csoporttal, amely részt vesz a német erők megsemmisítésében. [...] A törzs azon a véleményen volt, hogy a vita bizonyos értelemben elméleti. Ugyanis, legalábbis a hadművelet kezdeti szakaszában, de Gaulle az egyetlen olyan tekintély, aki a franciák tömegeivel való együttműködést meg tudja teremteni.”⁴⁹ Franciaországban tehát az állami élet helyreállítása szerepelt napirenden, és ennek kapcsán az a kérdés, hogy ki és milyen állami kereteket állíthat helyre – avagy ki szerezheti meg az erőszak monopóliumát, és ehhez ki bírja a franciák legalábbis hallgatólagos jóváhagyását. Eisenhower fenti idézetéből az derül ki, hogy az amerikai döntéshozók egy részének nem igazán volt ínyére a túlzottan önjáró és a francia szuverenitást állandóan hangoztató de Gaulle,⁵⁰ aki ráadásul önálló, majd-hogynem egyenrangú szövetségesi státusz elismertetésére törekedett. A franciaországi helyzetet azután az amerikai hadsereg logikája oldotta föl, amely a leghatékonyabb partnert kereste az invázió lebonyolítá-

⁴⁹ Eisenhower 1982, 244–245.

⁵⁰ de Gaulle 1973.

sához – arról nem is beszélve, hogy eddigre de Gaulle szimbólummá vált, s a legnagyobb erkölcsi és politikai tőkét gyűjtötte össze.

A nagyhatalmi befolyási övezetek kérdésénél az európai határok ügye is felmerült. Alapjában véve az 1918–1920 között kialakított határokat állították vissza. Olaszország elveszítette Isztriát, de alapvető módosítás csak Lengyelország és Németország esetében történt. A területi nyereséget vagy veszteséget lehetett „igaziként” vagy viszonylagosként értelmezni; s ez kapcsolódhatott a „vesztes” vagy a „győztes” pozíciójához egyaránt. Kádár János az MSZMP Politikai Bizottságának 1964 elején tartott egyik ülésén erről így beszélt: „A második világháború befejeződött helyes végeredménnyel, mert a szövetségesek kijelentették, hogy semmiféle módosítást nem csinálnak. Helyreállították itt nálunk is a status quót – ez rendben van. Hanem ez a status quo olyan, hogy ha a marxizmus szerint nézem, egy imperialista rablószerződés. [...] Őrületség lenne azt mondani, hogy nincs határprobléma. 18 éve ezzel küszködik a párt...”⁵¹ Finnország vajon „vesztes” ország volt? Politikailag igen, hiszen területeket veszített, de erkölcsileg semmiképpen: sem a hagyományos európai erkölcs, sem pedig a nagyhatalmak által meghatározott jó-rossz szerepek alapján nem tekinthető annak. Ott volt azután Bulgária, amely vesztes országnak számított, mégis – az 1939-es kiinduló állapothoz képest – területi nyereséggel (Dél-Dobrudzsával) zárta a háborút. Románia is „vesztes” állam volt, a román nemzeti identitásban azonban nem alakult ki ennek a tudata. Nemcsak az 1944. augusztus 23-i sikeres átállás miatt, hanem azért sem, mert a nemzeti mitológia és a nemzeti élettér szempontjából kulcsfontosságúnak ítélt Erdély ügyében sikerült a szovjetektől ígéreteket kapni, és Észak-Erdélyt végül is újra az uralmuk alá vonni. Így valójában Románia inkább a győztese, mint vesztese a második világháborúnak, és a háború utáni rendezésnek is, noha a szovjet megszállással és szovjetizálással azt kapta jutalmul, amit más országok büntetesképpen.

Érdemes egy Magyarországon talán kevésbé ismert ország fejleményeit megnézni a külső hatalmi befolyás, a nemzeti célok, a polgárháború és a kommunista hatalom kiépítésének kérdései mentén. Ez az ország Albánia. Az olasz csapatok 1939. április 7-én, vagyis csaknem fél évvel a második világháború kitörése előtt szállták meg. Élénk gyar-

51 MNL OL M-KS 288. f. 5/324. ő. e., 15-15/a.

matosító munkába kezdtek, amely az építkezések és beruházások mellett az elnyomás és üldözés politikáját is magában foglalta. Jugoszlávia és Görögország veresége után, 1941-ben királyi dekrétum határozta meg „Nagy-Albánia” új határait, egykori szomszédjai rovására, de a túlnyomórészt albánok lakta térségekre terjesztve ki az országot. Az ellenállás természetesen ettől még nem szűnt meg, és hamarosan megjelentek a jugoszláv kommunista párt által támogatott albán kommunisták is. Amikor 1943-ban Enver Hodzsa az Albánia Kommunista Pártjának vezetője lett, „egy olyan stratégia megvalósításába vágott bele, amely egyrészt a háború megnyerését jelentette, másrészt, ami fontosabb, a hatalom megtartását a háború után is. [...] Hodzsa meg volt győződve arról, hogy a Szövetségesek győzelme csak idő kérdése. Ezért arra irányította erőfeszítéseit, hogy megőrizze pozícióját és hogy elhárítson minden akadályt az elől, hogy a háború után hatalomra kerüljön [az országban]”.⁵² Albániában 1942 szeptemberében jött létre a kommunista párt meghatározó közreműködésével a Nemzeti Felszabadítási Mozgalom (Lëvizja Nacional-Çlirimtare vagy Lëvizja Antifashiste Nacional-Çlirimtare, LANÇ), amely a megszokott népfrontos mintát követte: a kommunisták voltak a hangadók és az irányítók, noha ebben az ernyőszervezetben valójában csak egy kisebbséget képviseltek. Kicsit később, novemberben alakult meg a Balli Kombëtar nevű másik politikai tömörülés, amelyet magyarul egyszerűen a Nemzet Frontja vagy Nemzeti Front néven ismernek. Nagy különbség eleinte nem volt a két szervezet kimondott céljai között – tudniillik, hogy megszabaduljanak az olasz megszállóktól – de a Balli Kombëtar elvetette az együttműködést a jugoszláv kommunista partizánmozgalommal, miközben Enver Hodzsáék táborában jugoszláv kommunista instruktorok voltak. A Balli Kombëtar meghatározó nacionalista politikusok természetesen Koszovó kapcsán vélték úgy, hogy *bármilyen*, ami délszláv, halálos veszedelmet jelent az albánokra nézve. Ráadásul a szervezet Albánián kívül nemcsak Koszovóban, hanem az albánok lakta, az olaszok és később a németek által is támogatott Nagy-Albániához tartozó egyéb területeken is aktív volt (Nyugat-Macedónia, Epirusz, Dél-Montenegró, Szandzsák). A különbség a rejtett célokon kívül a szervezettségben és a tudatosságban rejlett: miközben a kommunisták vezette Felszabadítási Mozgalom irá-

⁵² Fevziu 2016, 65.

nyítását összefogták a kommunista párt tagjai és a kiválasztott társutasok, a Balli Kombëtar laza tömörülés volt, számos régi vágású, a közéletet még az oszmán időkben megismerő káderrel. Ebből következően jóval kevésbé voltak céltudatosak, és nem is keltették azt a benyomást – a két szervezet szakítását végül Koszovó kérdése idézte elő. A britek alapvetően a Nemzeti Felszabadítási Mozgalmat támogatták, de szorgalmazták a két szervezet megegyezését. 1943 augusztusában együttműködési megállapodás született, amely önrendelkezést követelt valamennyi albánok lakta terület lakosai számára, ami a gyakorlatban Koszovó kérdését jelentette. Ez elfogadhatatlan volt a jugoszláv kommunisták pártfogását bíró albán kommunisták számára. Enver Hodzsa sürgetésére elutasították az egyezményt, megbélyegezték a Balli Kombëtar, és fegyveres harcot indítottak ellenük teljes népfrontos ernyőszervezetük, a Felszabadítási Mozgalom bevonásával. Milovan Gyilas egyenesen „albán fasisztáknak” titulálta a Balli Kombëtar.⁵³ Megkezdődött tehát a küzdelem kommunisták uralta Felszabadítási Front és a Balli Kombëtar között. Majd az olasz kapituláció után a németek alkut ajánlottak a Balli Kombëtar részére: elismerik az albán etnikai határokat Nagy-Albánia határainak, cserébe a nacionalisták vállalják a részvételt partizánmozgalom, vagyis a Nemzeti Felszabadítási Mozgalom elleni harcban. Az eleve antikommunista beállítottságú Balli Kombëtar nem sokat habozott: nehéz lett volna ellenállni a nemzeti beteljesülés ígéretének. A „ballisták” a németek oldalára álltak, s komoly, nem is eredménytelen összecsapásokat vívtak az albán partizánokkal, valamint például az epiruszi görög nacionalista csoportokkal is.

1944 a döntés éve volt Albániában. A Nemzeti Felszabadítási Mozgalom fegyvereket és muníciót kapott a britektől, az amerikaiaktól és valamennyit a jugoszláv partizánoktól is. A „ballisták” részére viszont egyre kevesebb anyagi támogatás érkezett a németektől, akik ráadásul az ősz folyamán ki is ürítették a Balkán legnagyobb részét. A kommunisták vezette Felszabadítási Mozgalom elérkezettnek látta az időt, és nem is annyira a német erők elleni támadásra koncentrált, mint inkább a „ballisták” elleni harcra. A Balli Kombëtar Koszovóban is vereséget szenvedett, itt a jugoszláv partizánerek vonultak be – de viselkedésük nyomán 1944 decemberében felkelés tört ki, amit teljes egészében csak

53 Fischer 1999, 133.

1945 júliusára tudtak a jugoszláv fegyveres erők felszámolni. 1998-ban Abaz Ermenji, a Balli Kombëtar egyik vezetője egy interjúban a következőket mondta: „[A kommunisták] mindenképpen találtak volna valami mást, hogy megtámadják a Ballit. A kommunistákat támogatta mind a Kelet, mind a Nyugat akkoriban. Még a britek és az amerikaiak is támogatták őket. Vajon ez szándékos volt, vagy nem, felfogták-e hogy mit csinálnak, vagy nem... nem tudom. Ahogyan Atatürk mondta egy amerikai újságnak egy évvel a halála előtt: »A Nyugat soha nem fogja megérteni a kommunizmust.«”⁵⁴

E ponton érdemes föltennünk kérdéseinket. Minek tekintsünk egy olyan eseménysort, amikor egy politikai erő egy külső hatalommal szövetekezve, annak érdekeit is szem előtt tartva vív harcot egy másik politikai erő ellen, amely maga is külső hatalommal áll kliens-patronsusi viszonyban? S minek nevezzük az olyan fegyveres összecsapást, amelyben a hatalom kisajátítása és az ellenfelekkel való leszámolás épp olyan fontos, mint az idegen megszálló elleni küzdelem?

A hírhedt százalékos megegyezés és a valóság

1944. június 22-én, a német támadás harmadik évfordulóján a szovjetek hatalmas támadást indítottak a középső frontszakaszukon. A napóleoni háborúk egyik orosz hadvezéréről, Bagratyionról elnevezett hadművelet keretében szűk két hét alatt (!) szétzúzták a német Közép Hadseregcsoporthat. Augusztus 15-én az amerikai és brit csapatok partraszálltak Dél-Franciaországban, a Dragonyos- (korábban: Üllő-) hadművelet keretében. Öt nappal később ismét a szovjetek következtek: 20-án déli irányban indítottak támadást. A második Jászvásár–Kisjenő (Iași–Chișinău/Kisinyov) offenzíva három napon belül a román átállást eredményezte. Augusztus 25-én az Olaszországban tevékenykedő brit 8. hadsereg támadást indított észak felé, de nagyon lassan haladt előre. Szeptember első napjainak forgatagában Bulgária politikai elitje kétségbeesetten próbálta követni az eseményeket: előbb az ország semlegességét deklarálták, majd a német csapatok kivonulása után hadat üzentek Németországnak. Csakhogy ez a szovjeteket nem hatotta meg:

⁵⁴ Idézi: Fevziu 2016, 78.

hadat üzentek Bulgáriának, így az ország szeptember 8-ára egyszerre állt háborúban a Német Birodalommal, a Szovjetunióval, valamint korábbi, német nyomásra hozott döntései nyomán az Egyesült Királysággal és az Egyesült Államokkal is. Másnap, szeptember 9-én puccs döntötte meg az addigi rendszert, és szovjet csapatok ellenállás nélkül vonultak be az országba.

Churchill, aki egyre kézzel foghatóbb valóságnak érzekelte a szovjetek közép-európai befolyását, Moszkvába repült. Roosevelt az újraszabási kampányára hivatkozva nem tudott jelen lenni, és Averell Harriman amerikai követet is udvariasan eltanácsolták. Az október 9-én folyó megbeszélésen egy furcsa megegyezésre jutottak: nem egy adott országot utaltak egy adott érdekszférába, hanem egy-egy országon belül százalékos befolyást rögzítettek. Így számítottak Magyarországra és Jugoszláviára 50-50 százalékos, Romániára 90 százalékos és Bulgáriára 75 százalékos szovjet befolyást; Görögországot viszont 90 százalékban brit befolyás alatt levőnek ítélték. Bár Lengyelország jövője is kérdés volt, de mivel az ország jelentős része ekkor már szovjet megszállás alatt volt, ez az ország nem került a százalékokat tartalmazó cetlire. Miután Churchill felírta az adatokat a papírlapra, Sztálin elé csúsztatta azt, „aki közben meghallgatta a fordítást. Pillanatnyi szünet következett. Sztálin akkor fogta a kék ceruzáját és vastagon kipipálta a feljegyzést, majd visszacsúsztatta felénk. [...] Ezután hosszabb szünet állt be. A kipipált papírlap az asztal közepén hevert. Végül így szóltam: »Nem gondolja, hogy meglehetősen cinikus dolog volna azt a benyomást kelteni, hogy csak úgy félvállról vesszük ezeket a több millió ember sorsát eldöntő dolgokat? Égessük el ezt a papírt!« »Ne, tartsa csak meg« – mondta Sztálin.”⁵⁵ Másnap már Molotov kérésére módosították a százalékokat: Bulgáriában és Magyarországon 80 százalékra, Romániában pedig 100 százalékra emelkedett a szovjet befolyás tervezett mértéke. A „százalékos egyezmény” magyarázóai azzal érvelnek, hogy Churchill csak menteni akarta a menthetőt; kritikusai – s talán ez a realistább álláspont – cinikus, lehetetlen dolognak tartják, hiszen egy 50 százaléknál kisebb befolyással ugyan mit kezdetett az adott hatalom?

Churchill látogatásakor már Moszkvában tartózkodott a magyar fegyverszüneti küldöttség is, amelynek helyzete odahaza tarthatatlan-

⁵⁵ Churchill 1989, 477.

ná vált: az október 15-én a rosszul előkészített kiugrási kísérlet meghiúsult, és az országban a németek kommandósakciója nyomán a nemzetiszocialista nyilaskeresztesek vették át a hatalmat. Az ország teljes egésze hadszínterré vált, s a kommunista párt – ahogyan arra fentebb utaltunk – már 1944 őszétől megkezdte a hatalmi pozíciók biztosítását.

A valóság tehát az volt, hogy a birodalmak addig nyújtózkodtak, ameddig „a tankjaik csöve elért”, ahogyan a korabeli szólás tartotta. Finnországnak – jóllehet nem szerepelt a százalékos egyezményben – sikerült szuverenitását többé-kevésbé megőriznie. Még március-április folyamán sor került a szovjetek kezdeményezése nyomán egy finn béketalapozatásra, de a szovjetek elfogadhatatlan feltételeket támasztottak. Június 9-én nagy légitámadással indult meg az erőteljes szovjet előrenyomulás (a Viborg-Petrozavodszk offenzíva) a finnek ellen, akik folyamatosan harcolva szorultak vissza nagyjából a háború eleji kiinduló pozícióikba. Az offenzíva közben Risto Ryti finn elnök személyesen tett ígéretet Hitlernek, hogy Finnország nem fog kiválni a német szövetségből – s erre válaszul érkezett is felszerelés és néhány segédcsoport Németországból. Eközben a másik oldallal is tárgyalni próbáltak, de a lényegyet tekintve a feltétel nélküli megadás lehetőségét kapták válaszul. A csata tovább folyt, az immár jobban felfegyverzett finnek keményen ellenálltak, és a kimerült szovjet erők augusztus első hetét követően felhagytak a támadásokkal. A finnek ismét békét kértek, és most már kedvezőbb választ kaptak. A szovjetek már az európai osztzkodásra készülve, csapataikat a kontinens központja felé vonták össze, nem akartak több időt és erőt vesztegetni egy mellékhadszínterre. Szeptember 4-én előzetes tűzszünetet kötöttek, szeptember 19-én Moszkvában pedig fegyverszünetet. Finnország hadat üzent a németeknek, és a finn erők megkezdték a Norvégia felé Lappföldön át visszavonuló németek üldözését. Risto Ryti elnök problémája – tudniillik, hogy garanciát vállalt – úgy oldódott meg, hogy még júliusban politikustársai aláíraták vele a lemondását, a németek felé pedig vonogatták a vállukat: Ryti csak személyes garanciát vállalt, nem pedig a mindenkori finn elnök garanciáját...

Finnország kapcsán röviden meg kell emlékezni a Baltikum három kis országáról. Itt nincs rá lehetőség, hogy részletekbe menően tárgyaljam sorsukat, azonban arra a motívumra fel kell hívni a figyelmet, hogy a fő kérdést mindhárom országban a németekkel való kollaboráció vagy

kooperáció jelentette. A szovjetek 1940-ben, amikor először szállták meg ezeket az államokat, megmutatták, hogy milyen a brutális szovjetizálás, és emiatt az 1941 nyarán bevonuló németeket virággal várták a lakosok. Csalódniuk kellett: a németeknek nem állt szándékában bármiféle függetlenséget biztosítani. 1944-ben a szovjetekkel szembeni ellenállás vált a fő kérdéssé és ekkorra már a németek is valamelyest megengedővé váltak. Nem szűnt meg azonban a németekkel szembeni ellenállás sem: Észtországban éppen 1944 nyarán sikerült a nemzeti függetlenségért küzdő német- és szovjetellenes politikusoknak földalatti kormányt alakítani, amely szeptember 21-én kitűzte Tallinban az észt zászlót a német helyett. A szovjetek azonban már másnap bevonultak a városba. Az események máshol is elsodorták a kibontakozási kísérleteket, az ott maradtak pedig reménytelen küzdelembe kezdtek az erdőkben, és kisebb sikerrel a városokban is. Nyugaton néhány országban mindhárom balti állam 1940-ben oda delegált diplomatái dacos gesztussal fenntartották a független államiság látszatát, az Egyesült Államok pedig soha nem ismerte el a balti államok bekebelezését. Odahaza a németek oldalán harcolók vagy kiszorultak a térségből, és Európában a nyugati megszállási övezetekbe menekültek, vagy fogságba estek. A legrosszabbul azok az észt Waffen-SS-be sorozott katonák jártak, akik a háború legvégén a cseh ellenállók fogságába estek: több százukat kínoztak halálra a „cseh pokolban”. Az 1944-es év baltikumi eseményei a mai napig éles emlékezetpolitikai vitákat gerjesztenek, a „hős és a tettes”, az „ellenálló és a kollaboráns”, valamint a „felszabadítás és megszállás” fogalmai körül. Hovatovább a baltiak és Oroszország viszonylatában stratégiai kérdéssé is váltak.⁵⁶

Csehszlovákiáról sem szólt a „százalékos egyezmény”, pedig itt is lényeges fejlemények történtek. Augusztus 29-én Szlovákiában kitört a „szlovák nemzeti felkelés”, ami egyszerre volt a szovjetek diverzáns akciója és a szlovákiai németbarát csatlós rezsim belső ellenállóinak műve. Voltak tapogatózások magyar és szlovák együttműködésre is, de ezek nem vezettek sikerre, legfeljebb annyiban, hogy a magyar hatóságok nem kapcsolódtak be a felkelők elleni harcba, illetve, hogy egy francia hadifoglyokból szervezett kisebb osztag szervezését „elnézték”, és átengedték Szlovákiába. A felkelés kirobbantását előkészítő konspi-

rációt vezető Ján Golian alezredes feje fölött Ferdinand Čatloš (Csatlós Nándor) szlovák hadügyminiszter lényegében „keresztbe szervezett” a szovjetekkel a front megnyitásáról folytatott tárgyalásaival. Amikor kitört a felkelés, Čatloš először minden felkelőt hazaárulónak nyilvánított, majd – mint aki jól végezte dolgát – átszökött a felkelőkhöz. A szlovákiai kommunisták között pedig komoly irányzat volt a „szovjet Szlovákia” ötlete, amely egyértelműen a „csehszlovakizmussal” szembeni állásfoglalás volt, hiszen Szlovákia jövőjét a Szovjetunió tagköztársaságaként képzelték el.⁵⁷ Bár a felkelést végül is a németek és szlovák csatlósaik két hónap alatt leverték, annak önmagán túlmutató jelentősége volt. A szlovák nemzeti felkelést értékelve a szocialista Csehszlovákia egyik kiemelkedő történésze így írt: „[N]em utolsósorban annak a nemzetnek a becsületéről volt szó ebben a harcban, amelyik fegyvert ragadott becsületének a védelmében, hogy így mossa le azt a gyalázatot, amit a náci támadók, a behódoló polgárosztály és a hazai fasiszták kentek rá a müncheni árulás és a Csehszlovák Köztársaság felbomlasztásának idején.”⁵⁸ Érdekes összehasonlítani Szlovákiát a cseh helyzettel: Csehország területén az első, szovjet területről kiinduló partizáncsoportok – vagyis a szervezett fegyveres ellenállás első képviselői – csak 1944. szeptember végén jelentek meg. Az ország nimbusza azonban érintetlen volt, részben Edvard Benešnek, részben a csekély számú, a szövetséges hadseregekben szolgáló cseh és szlovák önkéntesnek, részben pedig a németek által a Reinhard Heydrich elleni sikeres brit merénylet megtorlásaként lemészárolt Lidice falu halottjainak köszönhetően. Vagyis úgy tűnt, hogy senkit nem foglalkoztat az a tény, hogy a Cseh–Morva Protektorátus gazdasága szinte egészen a háború végéig megbízhatóan folytatta a termelést a német hadigépezet részére.

Talán ennél a pontnál egy pillanatra kitekinthetünk a közép-európai körképünkől (beleértve a balkáni és a balti-térségeket is). Dániában is az 1944-es év hozott változást. Az 1940-ben puskalövés nélkül megszállt országban nagyon sokáig nem bontakozott ki érdemleges ellenállási mozgalom, jóllehet, a dániai zsidóság 1943. szeptember végétől kibontakozó megmentése már megmutatta a nemzeti összefogás lehe-

⁵⁷ Kropilák 1965, 888–889.

⁵⁸ Uo. 901–902.

tőségét. A mintegy 7800 főnyi zsidó vallású és származású dán állampolgárból 7200 főt sikerült Svédországba csempészni. Velük tartott hozzávetőlegesen 700 főnyi nem zsidó házastárs is. A fennmaradó félezer főt a németek ugyan deportálták Theresienstadtba, de elsöprő többségük túlélte a háborút – részben a theresienstadti koncentrációs tábor különleges jellegének, illetve a dán kormány intervencióinak köszönhetően. A dán fegyvertelen ellenállás legnagyobb fegyverténye a dán zsidóság megmentése lett.

A fegyveres ellenállás azonban más volt. A háború előtt a pacifizmust hirdető, a fegyveres erőket kifigurázó szociáldemokraták irányították a kormányt, így a „fegyver” fogalma nem tartozott szorosan a politikai gondolkodáshoz. Csak 1943 végén alakult meg a Dán Szabadság Tanácsa, amely az aktív ellenállás felé kívánta fordítani az irányt. Természetesen, mint annyi más európai ellenállócsoport esetében, mögöttük is a brit Special Operations Executive nevű titkosszolgálati szerv állt, amelyet „az úriemberhez nem méltó hadviselés” intézményének neveztek. Végül is Dániában gerillaháború nem bontakozott ki, de 1944 júliusában óriási sztrájkokat sikerült szervezni. Koppenhágában és más városokban barikádok emelkedtek az utcákon, miközben a németek és a kollaboráns dánokból toborzott egységek szinte válogatás nélkül nyitottak tüzet. A Folkestrejken – a „nép sztrájkjai” – azonban lecsengett, és mindössze annyi eredménye lett, hogy az év második felére a németek és a törvényes kormány mellett egy harmadik hatalmi centrummá növekedett a Dán Szabadság Tanácsa – és ehhez járult még a külföldön létesített független dán külügyi szolgálat. Eközben több ezer dán szökött át Svédországba, ahol „rendőri kiképzés” ürve alatt gyakorlathattak, s több dán hadihajónak is sikerült a szomszédos országba szöknie, ahol egy ütőképes dán flotilla állt össze. Az kétségtelen, hogy a dán emberek nem lelkesedtek a németekért, hiszen 1864 óta a németekkel szemben voltak csak nemzeti céljaik Schleswig-Holstein területén, ráadásul a németek képtelenek voltak megszerettetni magukat a megszállás évei alatt. Ugyanakkor az is biztos, hogy Dánia, mint gazdaság, sőt, mint ország nem a szövetségesek háborús erőfeszítéséhez járult hozzá, hanem a németekéhez: a dán agrártermékek folyamatosan és bőségesen áramlottak a Birodalomba, s a Balti- és az Északi-tenger

között Dánia nem akadályt, hanem szinte pihenőhelyet jelentett a német haditengerészet számára.⁵⁹

A végső következtetésekhez és kérdésekhez talán nem haszontalan egy ázsiai ország példáját is röviden felidézni. Az 1944-es év Thaiföld szempontjából is fordulópont volt. Előzőleg az országban Plaek Phibunsongkhram tábornok egyfajta ázsiai ultranacionalizmust vezetett be hivatalos ideológiaként, amelyhez területi irredentizmust is társított.⁶⁰ Elsősorban Francia-Indokínával szemben voltak területi követelések olyan tartományokra vonatkozóan, amelyeket a thai királyság (akkor még Sziám, illetve Rattanakosin Királyság) a 19. század végén veszített el a francia gyarmatosítókkal szemben. A területi revízió érdekében, ahogy rövidítve nevezték, Phibun tábornok Japánnal kötött egyezményt. 1940 októberében a thai hadsereg meg is támadta a Vichy-hatóságok uralma alatt álló Indokínát. A franciák végül japán nyomásra kénytelenek voltak jelentős területeket visszaadni a mai Laosz és Kambodzsa térségében. Ez persze jóval kevesebb volt, mint amit a thai kormány követelt, de ennyivel kellett beérni. Ezután Phibun tábornok a thai politika nagy öregjével, Pridi Banomyong konzervatív liberális politikussal összefogva semlegességet hirdetett.

1941. december 7-én, a csendes-óceáni háború megindításakor a japánok – barátsági egyezmény ide vagy oda – ultimátumot adtak a thai kormánynak: csapataik beengedését követelték, és azt, hogy thai földről indíthassanak támadásokat harmadik fél ellen. Két órát adtak a thai kormánynak, hogy elfogadják az ultimátumot. Annak lejártakor néhány órás tűzharc után a thai kormány behódolt, és nemsokára még hadat is üzent az Egyesült Királyságnak és az Egyesült Államoknak. Phibun tábornok ugyanis további területeket szeretett volna megszerezni Burmában és Brit-Malájföldön is – olyan régiókat, amelyeket a gyarmatosítás fénykorában kellett átadniuk a briteknek. A kívánt területek egy részét a japánok biztosították is Thaiföld számára. Pridit, a liberálisok vezetőjét Phibun tábornok pedig kitette a kormányból és a súly nélküli régenstanácsba száműzte. Thaiföld ugyanis király nélküli királyság volt ezekben az években – az uralkodó hosszabb ideig külföldön, Svájcban tartózkodott.

⁵⁹ Skov 2000, 99–101.

⁶⁰ Thaiföld második világháborús történetéhez lásd: Jayanama 2008.

Az Egyesült Államokban szolgáló thai nagykövet azonban nem adta át a hadüzenetet, így az USA nem tekintette magát hadban állónak Thaifölddel. Seni Pramoj, az Amerikába akkreditált thai nagykövet konzervatív és japánellenes volt, és az USA hírszerzése, az Office of Strategic Services segítségével megszervezte a Szabad Thai Mozgalmat. Közben a thai csapatok bekapcsolódtak a Hátsó-Indiában zajló japán offenzívába, s a front északi szárnyán csapást mértek a kínai erőkre. Kínai területen azonban a thai hadak nem tudták megvetni a lábukat, és vereséget szenvedve vissza kellett vonulniuk Burmába. Hamarosan megkezdődtek a Bangkok elleni légitámadások is, miközben a japánok felügyelte burmai vasút építésekor tízezrével hullottak a szövetséges hadifoglyok. A hadihelyzet változásával Phibun felismerte, hogy a japánok vereséget fognak szenvedni, és igyekezett eltávolodni a szövetségűktől – ezzel azonban csupán a bizalmukat veszítette el. A japánokat 1943-ban Hitler is figyelmeztette, nehogy Thaiföld váljék „az ázsiai Olaszországgá”, utalva a kiugrás lehetőségére. Phibun népszerűsége odahaza a bombázások, az áruhiány és a természeti csapások (áradások) miatt zuhanni kezdett, Pridi pedig egy földalatti fegyveres mozgalom szervezésébe fogott. 1944 nyarán Phibun örült tervekkel állt elő a főváros átköltöztetéséről és nagyszabású építkezésekről, amelyet a parlament leszavazott. Pridinek 1944. augusztus 1-én sikerült megbuktatni Phibunt, és egy, a szövetségesek által is elfogadható új kormányfőt, Khuang Aphaiwongot állítani az ország élére. Mindezt a japánok orra előtt, akik százötvenezer főnyi megszálló kontingenst állomásoztattak Thaiföldön – de az új kormány sikeresen kezdett egy olyan politikába, amelynek lényege a japánok felé a kooperáció látszatának fenntartása volt, miközben a Szabad Thai Mozgalom részére ernyőt tudott biztosítani, és aktívan készülni a szövetségesek közeledésekor tervbe vett japánellenes felkelésre. Erre azonban nem került sor, mert a következő évben a felkelés kitörése előtt bekövetkezett a japán kapituláció. Seni Pramoj külföldi és Pridi Banomyong belföldi erőfeszítéseinek hála, a győztesek nem is kezelték vesztes országgént Thaiföldet. A britek és az ausztrálok némi kártérítést követeltek, majd különbékét írtak alá Thaifölddel. Franciaország – amely 1941-ben, japán közvetítéssel még szabályos békét is kötött Thaifölddel a Vichy-kormány idején – addig blokkolta az ország ENSZ-be való felvételét, amíg az indokínai területet vissza nem kapta.

Az események értelmezésének fontossága, avagy az emlékezetpolitika

Ennél a pontnál térjünk vissza Európához: 1944 Lengyelország és szuverenitása szempontjából is sorsdöntő évnek bizonyult. 1944. január 4-étől a következő év elejéig zajlott a lengyel nemzeti felkelések sorozata, amelyet a Honi Hadsereg „Vihar” fedőnevű hadműveleteként ismerünk. A terv kidolgozása még 1942-ben megkezdődött, és azon a feltételezésen alapult, hogy a német haderő vereséget szenved a keleti fronton. 1943 novemberére a lengyel gerillahadsereg, a Honi Hadsereg vezérkara elkészült a végleges tervekkel: a hadművelet három szakaszban valósult volna meg, először az 1939-es lengyel-szovjet határtól nyugatra, az úgynevezett „Keleti Végvidéken”, Vilniusra (akkor: Wilno) és Lemberg-re (akkor: Lwów) támaszkodva. A második szakaszban az úgynevezett Curzon-vonaltól, vagyis az etnikai lengyel többség keleti határától a Visztuláig terjedő területen indítottak volna támadásokat, majd a harmadik ütemben a többi területen is kibontakozott volna az általános nemzeti felkelés. A „Vihar” hadművelet keretében a Honi Hadsereg gerillaerői nyíltan színre lépnek és a földalatti állam egyszeriben a felszínen kezd el működni, s így várják be a szovjeteket. A „Vihar” központi eleme Varsó felszabadítása lett volna; a végül augusztus 1-én kirobbant felkelés azonban inkább kétségbeesett cselekvésként valósult meg, a lengyel szuverenitás kinyilvánításának utolsó esélyeként értelmezve a nemzeti ellenállást.

Az egész kérdéskör természetesen a Szovjetunióval fennálló viszonyrendszeréről szólt. Miközben aktuálisan a német megszállók elleni fegyveres harcot kellett megvívni, a küzdelem célja az azonnali felszabadításon túl a háború utáni, Szovjetunióval szembeni szuverén pozíció megszerzése volt. Az emigráns lengyel kormány és általában a hazai ellenállás természetesnek tekintette az 1939 szeptembere előtti lengyel-szovjet határ visszaállítását. 1944-ben azonban kiderült, hogy nemcsak az kerül a Molotov–Ribbentrop-paktum, és annak kiegészítő megállapodásai szerinti helyére, hanem az is, hogy a jogfolytonosságot és a nemzeti szuverenitást képviselő londoni emigráns kormány, illetve a hazai földalatti állam helyett a szovjetek hoznak létre egy másfajta Lengyelországot. A szovjet partizánok és a lengyel gerillák között már korábban megkezdődtek az összecsapások, amelyeket jellemzően

a szovjetek kezdeményeztek. 1943-ban Moszkvában létrehozták a Lengyel Hazafiak Unióját a kommunista Wanda Wasilewska vezetésével. Ezzel párhuzamosan megszervezték a saját lengyel haderejüket is, a Lengyel Néphadsereget, amelynek tisztikara eleinte jelentős részben szovjet káderekből állt, tekintettel arra, hogy Katynban korábban a szóba jöhető lengyel tisztek nagy részét meggyilkolták, a megmaradtak egy része pedig 1942 folyamán Anders tábornok vezetésével Iránon keresztül távozott. A szovjetek hamarosan sikeresen bővítették az irányításuk alatt álló lengyel haderőt egy tábori hadsereg méretére, amelyet a lengyel vezénylő tábornokról Berling-hadseregnek is neveztek. Az emigráns kormány alá tartozó Honi Hadsereg és a szovjetek Néphadserege között nem került sor összecsapásra, ám a „Vihar” hadművelet során a Honi Hadsereg felszínre lépő egységeit maguk a szovjetek fegyverezték le és vették fogságba. 1944. július 22-én Chełm városában, szovjet irányítással megalakult a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság, ami tulajdonképpen ellenkormány volt. Néhány nap múlva Lublinba tették át a székhelyüket, innen a „lublini kormány” elnevezés.

Mindezek fényében értelmezhető a varsói felkelés is, amely a legitim lengyel kormány és a földalatti állam utolsó kísérlete volt a lengyel szuverenitás helyreállítására. Nem véletlen, a Varsói Felkelés Múzeumában ma is a következő idézet fogadja a látogatót: „Szabadok akartunk lenni, és nem akartunk tartozni a szabadságunkért senkinek!” – ahogyan Jan Stanisław Jankowski, az emigráns kormány lengyelországi főképviselője fogalmazta meg az események idején. A felkelés tragédiájának részletes ismertetésére itt nincs lehetőség, csupán arra kell utalni, hogy a németek – a szolgálatukban álló orosz (!), ukrán és más „keleti” (például kalmük) kollaboráns egységekkel – mintegy kétszáz-ezer civil lakost végeztek ki. A várost Hitler utasítására szisztematikusan rombolták le. A várostól nem messze állomásozó magyar huszárhadosztály – amelynek parancsnoka Lengyel Béla tábornok, korábban varsói katonai attasé – tevőleges segítséget nyújtott a felkelőknek. Az erkölcsi, illetve anyagi segítség mellett információkkal és manőverekkel (pl. folyosó nyitásával) segítették a Varsóban küzdő lengyeleket, sőt, több tucat magyar honvéd is csatlakozott a felkelőkhöz, akik közül sokan életüket is áldozták. Lengyel Béla tábornok tárgyalásokat folytatott az átállásról, azonban lengyel tárgyalópartnerei nem tudtak biz-

tosítékot nyújtani arra, hogy a szovjetek végül nem hurcolják el őket hadifogolyként.⁶¹

A „Vihar” hadművelet összességében kudarcot vallott, bár több esetben értek el helyi sikereket a Honi Hadsereg hadosztályai, akár a Vörös Hadsereggel, akár a szovjet partizánokkal együttműködésben. A közösen megvívott ütközetek után a Vörös Hadsereg és az NKVD az említett módon lecsapott a Honi Hadsereg gerilláira, egy részüket besorozták a saját lengyel „Néphadseregükbe”, másokat a szovjet lágerekbe hurcolták. 1945 januárjában a londoni emigráns kormány végső kétségbeesésében feloszlatta a Honi Hadsereget, de számos gerillaegység úgy döntött, hogy most már végigcsinálják a küzdelmet. A „Kiátkozott Katonákat” a továbbiakban bűnözőként kezelte az országot megszerző kommunista kormányzat. 1989-et megelőzően a hivatalos lengyel kommunista emlékezetpolitika „bandaharcokról” beszélt.⁶² 1945 őszén a magyarországi spanyol polgárháborút megjárt balos kommunista veteránok szövetségének egy delegációja látogatott Varsóba, a „spanyolos” nemzetközi kongresszusra. A Tömpe András és Rajk László vezette küldöttség beszámolójában olvashatjuk, hogy addig nem tartanak választást Lengyelországban, amíg a „reakcióval teljesen le nem számoltak”, a hadsereg tisztikara teljesen új, vannak politikai tisztek, „elzárták a reakciósok elől a nyílt politikai szervezkedés lehetőségét”, illetve, ami témánk szempontjából a lényeges: „kényszerítették a reakciót arra, hogy politikai fedezékéből előbújva banditizmusban fejthessen csak ki tevékenységet”.⁶³ Visszatekintve a *Magyar Rendőr* magazin egyik 1968-as számában például így számolnak be a „banditizmusról”: „Az évekig tartó véres bandaharcok több mint másfél évtizede befejeződtek, s azóta jó közrend és szilárd közbiztonság van az országban. A harcok emlékét sok helyen őrzik az ezrével hősi halált halt rendőrök és milicisták emlékművei. A harcok nyomai, illetve eszközei most a kriminalisztikai kabinetekben találhatók, ahol sok – félelmetes variációjú – fegyverzet és gyilokszerszám halmozódott fel. Ezek segítségével könnyen azonosíthatják a bűncselekmények eszközeit. Ma már viszonylag csak kis számban fordulnak elő a felfegyverkezve elkövetett erőszakos bűncse-

⁶¹ Tischler–Wingert 2017, 23.

⁶² Meg kell jegyezni, hogy ugyanezen katonai szervezet, vagyis a Honi Hadsereg (Armia Krajowa) esetében a német hivatalos szóhasználat is a „Polnische Banditen” volt.

⁶³ Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tár, 76.225.2., oldalszám nélkül.

lekmények.”⁶⁴ Ez az elbeszélésmód a megbélyegzés, a szándékos bagatellizálás és a „köztörvényesítés” jellemzőivel rendelkezik.

Ma azonban világosan látszik, hogy a szovjet megszállás és a kommunista uralom ellen küzdő gerillák hősök voltak, a velük szemben álló milicisták viszont egy külső nagyhatalom kollaboránsai. Messzire vezető kérdés lenne eldönteni, hogy vajon polgárháborúról volt-e itt szó, vagy valami másról. Nos, 1944-ben még biztosan nem. Ami a későbbieket illeti, ha elég tág meghatározást alkalmazunk, akkor akár lehet szó erről is: „A polgárháború egy olyan erőszakos konfliktus, amelyet egy országon belül két szervezett csoport vív azért, hogy megragadja a hatalmat a térség központjában, vagy hogy megváltoztassa a kormányzat politikáját.”⁶⁵ Valójában az idegen megszálló csapatok jelenléte és az, hogy az egyik fél – a Lengyel Népköztársaság – ennek a külső hatalomnak volt alávetve, kizárja, hogy klasszikus értelemben vett polgárháborúról beszéljünk.

A nagyhatalmi győztesek elbeszélésmódja és a kis országok valósága

Az 1944-es évről szólva Churchill a következőket írja emlékirataiban: „Elérkeztünk hát ahhoz a pillanathoz, amelyet a nyugati hatalmak joggal tekintenek a háború csúcspontjának. Nem lehetett kétségünk afelől, hogy bármilyen hosszú és nehéz út áll is előttünk, a végső győzelem a miénk lesz. Afrikát megtisztítottuk az ellenségtől. Indiát megvédtük az inváziótól. Japán rájött, hogy túlfeszítette erejét, és kiábrándultan megkezdte a visszavonulást határai mögé. Ausztrália és Új-Zéland felől elhárult minden veszedelem. Olaszország immár a mi oldalunkon harcolt. Az orosz seregek kiűzték a német betolakodókat országuk földjéről. Hitler elvesztette mindazt, amit három éve olyan gyors ütemben ragadott el az oroszoktól, s hozzá emberben és felszerelésben iszonyú veszteségeket szenvedett. A Krím félsziget felszabadult. A front elérte Lengyelország határait. Románia és Bulgária kétségbeesetten igyekezett elkerülni a keleti győztes bosszúját. Küszöbön állt a nyugat-európai

⁶⁴ Magyar Rendőr 1968.

⁶⁵ Fearon 2007.

partraszállással egybehangolt új orosz offenzíva. Az admirális térképtermében ért az örvendetes hír, hogy elfoglaltuk Rómát. A Csatornán át megindult a hatalmas hadművelet Franciaország felszabadítására. Minden hajónk a tengeren volt. Az óceánokon és a levegőben mi voltunk az urak. A hitleri zsarnokság sorsa megpecsételődött.”⁶⁶ Ezt követően Churchill könyvében a következő, IV. kötet címe: *Diadal és tragédia*, tárgyát pedig így jelöli meg: „Hogyan diadalmaskodtak a nyugati demokráciák, hogy aztán újra elkövethessék azokat az ostobaságokat, amelyek egyszer már kis híján a vesztüket okozták.”

Vajon ilyen egyszerű lenne az egész? Tényleg így történt? A tanulmányban szándékosan kisebb országok 1944-hez kapcsolódó történeti fordulópontjait vettem górcső alá. A nagyhatalmak összecsapásának árnyékában ugyanis a kisebb európai nemzetek többnyire ki akartak volna maradni a háborúból, mert érezték: ez nem az ő ügyük. Finnország példája kivételes: a Szovjetunió elleni „folytatólagos háborút” a saját, 1940-ben elveszített területeik visszavételéért vívták, az ezen túli területek megszerzése és „Nagy-Finnország” gondolata sosem vált hivatalos programmá.⁶⁷ Ugyanakkor távolságot is tartottak a németektől, és hangsúlyozták, hogy ők tulajdonképpen egy *külön háborút* vívnak a nagy, világméretű összecsapás árnyékában. Románia ugyan Besszarábia visszaszerzéséért és további területi hódításokért kifejezetten a Szovjetunió ellen lépett háborúba, de a valódi ellenfelet Magyarország jelentette, és a valódi nemzeti célt Észak-Erdély visszaszerzése. A balti népek, vagy éppen az ukrán radikális nacionalista mozgalom pedig rövid úton ismerte fel, hogy a német–szovjet háborúban szó sem lehet a szuverenitásukról – így ez nem az ő háborújuk. Más esetekben a kis nemzeteket az egymással történő elszámolás foglalkoztatta. Ilyen volt már 1939-ben a lengyelek részéről Teschen-vidék (csehül: Těšín, lengyelül: Cieszyn) csehszlovákiai részének német jóváhagyással történő visszavétele, amelyet 1919 januárjában a csehek egyszerűen elfoglaltak az újjászülető lengyel államtól. A másik oldalon csak felületes hasonlóságot mutat Vilnius esete, amelyet a Kelet-Lengyelországot és benne

⁶⁶ Churchill 1989, 388–389.

⁶⁷ A szovjetek tulajdonképpen az 1721-es, Svédország és Oroszország között megkötött nystadi békét vették alapul mind az 1940-es békeszerződésben, mind pedig a háború utáni békeszerződésben. Lásd: Lähteenmäki 2014, 105. Oroszországon *belül* viszont a Finn Nagyhercegség az 1721 előtti határokkal rendelkezett, s 1918-ban így is vált függetlenné.

Vilniust (Wilnót) megszálló szovjetek az 1939. október 10-én megkötött szovjet–litván kölcsönös segítségnyújtási szerződés keretében adtak vissza Litvániának. A versailles-i békerendszerben szőnyeg alá söpört, tisztességgel el nem rendezett konfliktusokból fakadó „elszámolások” skálája a magyarok által kialakított békés revíziótól a volhíniai tragédiáig húzódott, utóbbi esetben az ukrán gerillák (és részben az érintett területek ukrán lakossága is) borzalmas népiirtást követtek el a lengyel kisebbség ellen. Az elszámolásokat elsősorban a náci Németország és a kommunista Szovjetunió igyekezett saját céljaira felhasználni, hiszen ezek nem Nyugat-Európában, hanem a közép-európai, és a balkáni térségben jelentettek parázsló konfliktusforrásokat.

Ki lehetett-e a maradni a nagyok háborújából – illetve milyen feltételekkel lehetett kiugrani?

Ha egy kis nemzet a világégés útjába került, onnantól kezdve a „kimaradást” (semlegességet, részleges hadviselést) egyik oldal sem tolerálta, hanem állásfoglalást követelt. Még Portugáliára, Spanyolországra, Svájcra, Svédországra és Törökországra, vagyis a *de jure* és *de facto* semleges országokra is állandó nyomás nehezedett, és mind a tengelyhatalmak, mind a szövetségesek gesztusokat követeltek. Irán esetében a földrajzi elhelyezkedés önmagában elég volt ahhoz, hogy semlegesség ide vagy oda, a „tengelybarátság” vádjával a britek és a szovjetek megszállják az országot. Mindezt úgy, ahogyan Borhi László sommásan megállapítja: „1938-tól Nagy-Britannia és Franciaország átengedte a kelet-közép-európai térséget és a Balkánt Németországnak, illetve a Szovjetuniónak. Az ott található országok vagy együttműködtek Németországgal, vagy eltűntek a térképről.”⁶⁸

Úgy tűnik, az új világrendbe való belépéshez – és a háború alatti „tengelybarátság” vagy tengelyhatalmi szövetség vétkei alóli feloldozáshoz – bizonyos összetevőkre volt szükség, amelyek biztosították az elfogadottságot a Churchill által nagyvonalúan „nyugati demokráciának” nevezett országok véleményformáló rétege és politikai elitje szemében. A feloldozáshoz mindenképpen kellett vér, vagyis áldozatok –

⁶⁸ Borhi 2015, 12.

emberek, akik a tengelyhatalmak harcosainak kezeitől pusztultak el, akár harcban, akár megtorlások során. Kellett egy külföldön létező, az adott országot a tengelyhatalmaktól függetlenül megjelenítő testület, esetleg politikai értelemben disszidens diplomáciai szolgáltatféleség. A legjobb esetben természetesen emigráns kormány. Kellett valamiféle emigráns fegyveres erő is, vagy pedig az országon belül nemcsak felfegyverzett ellenállók létezése, de aktív harci tevékenység is. Legvégül, ha mindez nem volt lehetséges, vagy csak részben, akkor az adott ország tengely melletti elköteleződésének mértékétől – amely terjedhetett a megszállás passzív eltűrésétől az aktív hadviselésen keresztül a nemzetiszocialista rezsimek utánzásáig – függően szükséges lehetett valamiféle háború alatti éles politikai fordulat a tengelyellenes álláspont hitelességéhez.

Mindez szükséges, de nem elégséges feltétele volt a sikeres békekötésnek: ugyanakkor nemzeti önkép szempontjából már egyes elemek megléte is elegendőnek bizonyult. Az elvárások persze különbözhetnek. A franciaországi partraszállás kapcsán Eisenhower tábornok például ezt írta: „[K]ülönösen azt akartuk, hogy a D-napon de Gaulle velem együtt intézzon rádióüzenetet a francia néphez, hogy a lakosság, elkerülve a felkeléseket és a szükségtelen áldozatokat, azonnal hajlandó legyen segíteni nekünk, ott, ahol segítségre van szükségünk.”⁶⁹ Más esetekben viszont nem érdekelte a külső nagyhatalmakat az áldozatok mennyisége, sőt, éppen az áldozatokra való tekintet nélkül akartak akciókat látni, amely például az egykori Jugoszláviában a csetnikek kapcsán konfliktust okozott. „Az öncélú fegyveres ellenállás hullahegyeket hagyott maga után. A »hőstettek« utóbb a tankönyvekbe kerültek, a (jobbára ma is) névtelen áldozatok tömegsírokba vagy esetünkben a Dunába” – írja Bartha Ákos a magyarországi 1944-es ellenállásról szóló könyvében.⁷⁰

A sikerhez szükség volt megfelelő földrajzi környezetre is – például nagy távolság Németországhoz vagy Japánhoz képest; vagy olyan domborzati és növényzeti viszonyok, amelyek a gerillamozgalmakat lehetővé tették, az ellenőrzést viszont jelentősen megnehezítették. Kellett a sikerhez az is, hogy nemzeti szempontból megfelelő véleményklíma

⁶⁹ Eisenhower 1982, 245.

⁷⁰ Bartha 2021.

alakuljon ki. A dánok vagy a thaiok eleve megszállóként tekintettek a németekre, illetve a japánokra; a románok számára a nemzeti restaurációt jelentette a nemrég megszerzett Erdély északi felének újra-összevonása a magyaroktól. Bulgáriában erős volt a hagyományos orosz-barátság, és ez megkönnyítette a szovjet hadsereg számára a behatolást az országba. Szeptember 8-án az addigi rendszert megdőntő kommunista vezetésű „Hazafias Front Nemzeti Bizottsága” felszólította a bolgárokat, hogy fogadják felszabadítóként az oroszokat. [...] Tolbuhin tábornok[ot] a Hazafias Front képviselői [...] arról biztosították [...], hogy a bolgár nép lelkesen fogadja majd a Vörös Hadsereget.”⁷¹ Miközben a hadsereg több egysége *valóban* lelkesen csatlakozott a Hazafias Front-hoz és nyíltan a bevonuló szovjetek mellé állt, illetve a lakosság számos településen *valóban* örömmel üdvözölte a Vörös Hadsereget, a bolgár társadalom jelentős része számára megdöbbentő volt a gyors és éles hatalomváltás, valamint egy idegen hadsereg megjelenése az országban.⁷² Ezzel együtt a Hazafias Front által uralt közvéleményben az új hatalom önmagát, ha nem is a „nemzeti” célok megvalósítójának, de a „népi” törekvések beteljesítőjének tudta mutatni. Bulgária azonban annyiban kilóg a fenti sorból, hogy a világháborúban szemben álló felek közötti oldalváltást nem a fennálló politikai rendszer keretei között hajtotta végre.

Finnországban viszont ugyanaz a politikai elit hajtotta végre a fordulatot, és nem változott a berendezkedés sem. Sikerük összetevői között megtalálhatjuk a megfelelő politikai véleményklímát – vagyis a nemzeti egységet, ami lehetővé tette, hogy a túlélés érdekében tegnapi szövetségük, vagyis a németek ellen forduljanak. A finn fordulat sikerének tényezői között megtalálhatjuk a tengelyellenes koalíció oldalán vállalt véráldozatot – a visszavonuló németekkel szemben Lappföldön vívott kis háborút. De ennél is fontosabb volt, hogy miközben a Német Birodalom oldalán vívtak háborút a Szovjetunió ellen, távolságot tudtak tartani belpolitikai és diplomáciai értelemben is. A finnek ügyének *jogosságát* – tudniillik, hogy egy agressziós háborúban elrabolt területeiket akarják visszanyerni – aligha lehetett vitatni. Ráadásul meggyőzően helytálltak a Szovjetunió 1944 nyári offenzívával szemben. Bár

⁷¹ Miller 1975, 215–216.

⁷² Dimitrov 2008, 70.

Finnországnak nem sikerült visszaállítania a háború előtti határait, a legrosszabbtól, vagyis a szovjetizálástól megmenekült.

Az 1944-es év számos országban választóvonalat jelentett a konzervatív nacionalizmus és a kommunizmus között is. A jobban szervezett, leegyszerűsítő jelszavakkal és új ideológiával operáló kommunisták azokban az országokban tudtak megerősödni, ahol ebben a helyi nacionalizmus is támogatta őket. Ilyen volt a németek és a Vichy-rezsim miatt balra csúszó francia nacionalizmus, vagy a Mussolini-féle szemfényvesztés csődje miatt fellendülő olasz németellenesség. Hasonló volt a helyzet Jugoszláviában is, amelyhez a britek döntése is hozzájárult.

Végül, de nem utolsósorban döntő súllyal esett latba a nagyhatalmi szerepvállalás. A britek megakadályozták az egyébként népszerű, de a terrort gyakorló kommunisták hatalomra jutását Görögországban. A szovjetek viszont valamennyi közép-európai országot súlyos áldozatok árán, kényszerrel verték be a kommunista akolba. A britek cserben hagyták a jugoszláv emigráns kormányt és a lengyeleket – az amerikaiak viszont hosszú távra tervezve a thai ügyet vették pártfogásukba. A finneknek sikerült kiverekedni maguknak a semlegességet a szovjet megszállás helyett.

Izgalmas kérdéseket vet föl a július 20-i Hitler elleni merénylet.⁷³ Vajon ha sikerül, rövidebb ideig tartott volna a háború? Változtatott-e volna bármit Németország sorsán? Ki vette volna kézbe a hatalmat a Német Birodalomban, lett-e volna polgárháború? És vajon hogyan alakult volna a német nemzeti önkép? Egyáltalán lehetett-e volna azon bármit javítani az elkövetett szörnyű bűncselekmények tömege után? Hitler azonban szinte végzetszerűen túlélte a sokadik ellene szervezett merényletet is, így 1944 Németország számára is elhozta a bizonyosságot: nem lesz különbéke a Szovjetunióval, a britekkel – és az amerikaiakkal pedig még annyira sem. 1944-ben az is eldőlt, hogy a németek nem akarják, és már nem is tudják egy *valódi* „antibolsevista kereszties hadjáratra” mozgósítani a Szovjetunióval szemben Közép-Európa népeit. Jelképes, hogy éppen akkor kezdődött meg a Vörös Hadsereg nagyszabású offenzívája, amikor Minszkben a németek felügyelete alatt összeült a Második Összbelarusz Kongresszus. A fellebb említett Bagration-hadművelet során július 4-én vonultak be Minszkbe a szovjetek,

⁷³ Lukacs 1998.

egy héttel később, mint ahogy a nagy határozatokat kimondó kongresszus véget ért. A németek által szervezett különböző bizottságok, fegyveres csoportok azonban végső soron beszorultak a németek segéderőinek szerepébe. Az 1943-ban az ukránokból verbuvált SS-Galízién (ukránul: Halicsina) hadosztályt a következő évben Szlovákiában és Szlovéniában is bevetették a németellenes erők leverésére. Timothy Snyder jegyzi meg: „[A]z ukrán nacionalisták, akik azt remélték, hogy egy ukrán államot hozhatnak létre, elhagyták a hazájukat idegenek parancsára, azért, hogy mások hasonló nemzeti küzdelmeit elfojtsák.”⁷⁴

1944-ben derült ki az is, hogy a második világháborút most már végleg az orosz nép, illetve a Szovjetunió népeinek túlélési küzdelmeként fogják értelmezni. Hitler az egész háború alatt ugyanis folyamatosan – igaz, fogyatkozó elánnal – tiltakozott a „keleti önkéntesek” felhasználása, különösen az etnikai oroszok Wehrmachtba való belépése ellen. S hogy külön egységekbe vonják őket össze, és ezzel egy antikommunista, „nagyorosz” pólust képezzenek a sztálini Szovjetunióval szemben – erről a szláv fajok alacsonyabbrendűségében mélyen hívő Hitler hallani sem akart. Végül, a 24. órában hosszas győzködés után, félszívvel engedélyezte az Orosz Felszabadító Hadsereg megalakítását, a még 1942-ben fogságba esett Andrej Vlaszov szovjet tábornok vezetésével. Csakhogy már késő volt, és a nehézkesen döcögő hadsereg-szervezés eredménye mindössze három hadosztály volt, s a különböző fehérémigráns-csoportokból, illetve a Szovjetunió területéről kivonuló kisebb-nagyobb orosz kollaboráns egységekből soha nem jöhetett létre a Sztálin-ellenes hadsereg. Így, bár a Szovjetunió területén voltak polgárháborús összecsapások, a nagy oroszországi polgárháború nem kezdődött újra. Érdekes módon viszont a nemzetiszocialista új rend egyik fáklyavivőjének számító Waffen-SS-ben számos „szláv” toborzású hadosztály létrehozására sor került. Ilyen volt például a bosnyákokból toborzott Handschar vagy az ukránokból felállított Galízién hadosztály. Hasonlóképpen, bár Hitler legfeljebb hallgatólagosan járult hozzá, a Wehrmachtban is egyre többen voltak az úgynevezett „keleti önkéntesek” (ukránok, oroszok, beloruszok, kozákok, kalmükök, tatárok stb.). Ők azonban, a Waffen-SS hadosztályoktól eltérően, mindössze század szintű egységekben teljesítettek szolgálatot. A német fegyveres

⁷⁴ Snyder 2003, 166.

erők soraiban szolgáló „Hilfswilliger” kategóriához tartozó harcosok összlétszáma akár a milliót is elérhette a háború teljes időtartama alatt.

A németek az egész háború során nem akartak osztozkodni a remélt diadal eredményein – a végén a bukásban sem akadt társuk. Számukra 1944 jelentette azt, hogy a nagy nemzeti megsemmisülés után 1945 lesz a „Nulla Év”, a teljes újrakezdés dátuma. Mások számára azonban a nagyhatalmi felállás változásai egyfajta feloldozást hozhattak. Az ukrán emigrációhoz hamarosan utat találtak az amerikai biztonsági szervek, ráadásul éppen egy magyar emigráns, Aradi Zsolt tanácsára.⁷⁵ A németek engedélyével létrejött Antibolsevista Nemzetek Blokkja is folytathatta működését a hidegháború során.⁷⁶ Az utóbbi fejlemények azonban még nem látszottak tisztán 1944-ben.

1944 volt az az év, amikor a háború utáni világban megkezdődött a szerepek kiosztása, a pozíciók megszerzése és egészen a mai napig tartó megalapozása. Ez nemcsak a nagyhatalmak világháborújának egyik éve volt, hanem az a fordulópont is, amikor a kis nemzetek megpróbáltak helyet kapni a nap alatt az új nagyhatalmi rendszerben.

Irodalom

Bartha, Ákos 2021: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten 1944–1945*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Beevor, Anthony 2002: *Berlin 1945 – Az összeomlás*. Budapest, Gold Book Kiadó.

Bernd, Jürgen Fischer 1999: *Albania at War, 1939–1945*. London, C. Hurst & Co. Publishers.

Blendi, Fevziu 2016: *Enver Hoxha. The Iron Fist of Albania*. London – New York, Bloomsbury Publishing.

Borbándi, Gyula 1985: *A magyar emigráció életrajza*. München, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

Borhi, László 2015: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*, Budapest, Osiris Kiadó.

Brustat-Naval, Fritz 2019: *Ali Cremer és az U333*, Budapest, Garamond Hungária Kft.

Davies, Norman 2007: *Europe at war 1939–1945. No simple victory*. London, Pan Books.

Deželak-Barič, Vida 2016: Casualties of WWII in Slovenia and the Civil War. In Kladnik, Mateja Čoh (szerk.) *Slovenia in 20th Century: The Legacy of Totalitarian Regimes*. Ljubljana, Study Centre for National Reconciliation.

Dimitrov, Vesselin 2007: *Stalin's Cold War. Soviet Foreign Policy, Democracy and Communism in Bulgaria, 1941–48*. New York, Palgrave Macmillan.

⁷⁵ Máthé 2024.

⁷⁶ Borbándi 1985, 50.

- Dower, John 1999: *Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II*. New York, W.W. Norton.
- Dungan, Trace D. 2005: *V-2: A Combat History of the First Ballistic Missile*. Yardley, Westholme.
- Eisenhower, Dwight D. 1982: *Keresztes háború Európában*, Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó.
- Englund, Peter 2023: *1942. november – A háború fordulópontja*, Budapest, Corvina.
- Fearon, James D. 2007: Iraq's Civil War In *Foreign Affairs*, március 1. <http://www.foreignaffairs.org/20070301faessay86201/james-d-fearon/iraq-s-civil-war.html> (letöltve: 2025. június 11.)
- Fejérdy, András (szerk.) 2019: *„I was Francis Moly” – Magyary Gyula emlékezései egy titkos politikai-diplomáciai békemisszióra*. Budapest, MTA-BTK.
- Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap* 1943: Tovább tartanak Isztriában a bandaharcok. Szeptember 25., 52. évfolyam, 217, 3.
- Fritz, Stephen G. 2018: *The First Soldier*. New Haven, Yale University Press.
- Gaulle, Charles de 1973: *Háborús emlékiratok*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Hanks, Reuel R – Stadler, Stephen J. 2011: *Encyclopedia of Geography Terms, Themes, and Concepts*. Santa Barbara, ABC-CLIO.
- Huizinga, Johan 1996: *A középkor alkonya*. Budapest, Európa Kiadó.
- Jayanama, Direk 2008: *Thailand and World War II*, Chiang Mai, Silkworm Books.
- Johnson, Paul 2016: *A modern kor. A huszadik század igazi arca*, Budapest, XX. Század Intézet.
- Keegan, John 2008: *Háborús ellátás és az atlanti csata. A második világháború*. Budapest, Európa Kiadó.
- Keegan, John 2014: *Hat hadsereg Normandiában*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kershaw, Robert 2014: *Harckocsizók – A páncélos-hadviselés emberi története*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kis Ujság* 1948: n.n. November 30., 2. évfolyam, 276, 2.
- Krockow, Christian Graf von 2008: *A Valkűr-hadművelet – A Hitler elleni összeesküvés*. Budapest, Gabo Kiadó.
- Kropilák, Miroslav 1965: Néhány új szempont a Szlovák Nemzeti Felkelés történetéhez. *Századok*, 99. évfolyam, 1–6, 888–889.
- Lähtenmäki, Maria 2014: Bad blood and humiliation: Finns' experiences of the Moscow peace negotiations in 1940. *Nordia Geographical Publications*, november, 43, 1.
- Liddel, Hart B.H. 1970: *History of the Second World War*, London, Cassel.
- Lowe, Keith 2012: *Savage Continent*. New York, Picador.
- Lukacs, John 1992: *Az európai világháború*, Budapest, Európa.
- Lukacs, John 1998: *A történelmi Hitler*, Budapest, Európa.
- Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Tár, 76.225.2.
- Magyar Rendőr* 1968: Baráti tapasztalatcsere. *Magyar Rendőr*, július 4., 22. évfolyam, 27, 5.
- Majzik, Dávid 2015: A MOKAN-komité szerepe a kommunista hatalomváltás előkészítésében Miskolcon. In Csengeri, Piroska – Tóth, Arnold (szerk.): *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*. Miskolc, LIV.
- Máthé, Áron 2022: A népakarat látszata. *Huszárvágás blog*, június 16. https://huszarvagassblog.hu/a_nepakarat_latszata.html (letöltve: 2025. június 11.)
- Máthé, Áron 2024: Amikor a jereváni rádió félig igazat mondott? *Archivnet* 24. évfolyam, 1. <https://www.archivnet.hu/amikor-a-jerevani-radio-felig-igazat-mondott> (letöltve: 2025. június 11.)
- Matthias, Uhl – Henrik, Eberle 2006: *A Hitler-dosszié*. Budapest, Park Könyvkiadó.

- McFarland, Katherine 2021: *Warhorses Amongst War Machines: The German Army's Use of Horses and Cavalry During World War II*. Senior Thesis. South Carolina, Columbia University of South Carolina.
- Miller, Marshall Lee 1975: *Bulgaria during the Second World War*, Stanford, California, Stanford University Press.
- Milward, Alan S. 2000: *Háború, gazdaság, társadalom, 1939–1945. A II. világháború hátterében meghúzódó gazdasági események*. Budapest, Aquila Könyvkiadó.
- Nolte, Ernst 2003: *A fasizmus korszaka*. Budapest, Kairosz Kiadó.
- Orosházi Friss Hírek 1942: n.n. július 19., 19. évfolyam, 162, 1.
- Poliszczuk, Wiktor 2000: *Dowody zbrodni OUN-UPA*. Nortom historia, Toronto.
- Pu, Ji 1989: *Az utolsó kínai császár voltam*. Budapest, Láng.
- Rákosi, Sándor – Szabó, Bálint (szerk.) 1979: *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Ravasz, István 2003: *Magyarország és a Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban 1914–1945*. Debrecen, Püldo Kiadó.
- Siemaszko, Władysław – Siemaszko, Ewa 2008: *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia*. Warszawa, Wydawnictwo von Borowiecky.
- Simonffy, András 1981: *Kompország katonái*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Sherwood, Robert E. 1989: *Roosevelt és Hopkins*. I. kötet, Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Skov, Niels Aage 2000: The Use of Historical Myth. Denmark's World War II. Experience Made to Serve Practical Goals. *Scandinavian Studies*, Volume 72, 1, Spring, 99–101.
- Snyder, Timothy 2003: *The Reconstruction of Nations*. New Haven – London, Yale University Press.
- Szabó, Péter – Számvéber, Norbert 2003: *A keleti hadszíntér és Magyarország 1941–1943*. Püldo, Budapest.
- Taylor, Alan John Percivale 1998: *A második világháború okai*. Budapest, Scolar Kiadó.
- Tischler, János – Wingert, Arkadiusz 2017: *Polacy to nasi przyjaciele. Węgrzy i powstanie warszawskie 1944 / A lengyelek a barátaink. A magyarok és a varsói felkelés*. Budapest–Varsó, Instytut Pamięci Narodowej – Węgierski Instytut Kultury w Warszawie.
- Urbanska, Joanna – Máthé Áron 2025: *Lenvirágok a véres mezőkön. Ukránok, lengyelek és magyarok: népiértés, menekülés, segítségnyújtás*. Szombathely, Szülőföld Kiadó.
- Új Dunántúl 1947: Tolna főispánja demokráciaellenes bandaharcok szervezője és összeesküvő. Március 28., 4. évfolyam, 71.
- Weinberg, Gerhard L. 1999: *A World at Arms: A Global History of World War II*. Cambridge, University Press.
- Winston, Churchill 1989: *A második világháború, 1–2*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Wood, James B. 2007: *Japanese Military Strategy in the Pacific War: Was Defeat Inevitable?* California, University of California Press.
- Zsukov, G. K. 1970: *Emlékek, gondolatok*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó – Zrínyi Katonai Kiadó.

BORHI LÁSZLÓ¹

Az Egyesült Államok és Magyarország német megszállása

The United States and the German Invasion of Hungary

Absztrakt

Az 1942–1944 közötti időszak a magyar közelmúlt egyik vitatott kérdése. Kállay Miklós kiugrási kísérletét a második világháborúból hintapolitikának szokták nevezni. Eszerint Kállay csak rendszere átmentése érdekében folytatott titkos tárgyalásokat a szövetségesekkel, valójában továbbra is a németek oldalára húzott. Amerikai források alapján ez a nézet alapos revízióra szorul. A kiugrási tárgyalások már 1942 nyarán elkezdődtek, mégpedig Horthy Miklós kormányzó személyes utasítására, és a Kállay-kormányzat legkésőbb 1944 márciusában elfogadta a feltétel nélküli megadást. A szövetségesek szempontjából azonban Magyarország kiugrása a háborúból csak másodlagos fontosságú volt. Amerikai és brit részről a tárgyalások fő célja az volt, hogy elérjék Magyarország német megszállását a következményekre való tekintet nélkül. Tudták, hogy a küszöbön álló „árulásról” tudomást szerzett a berlini vezetés, és emiatt a németek várhatóan megszállják az országot. A cél az volt, hogy a német katonai vezetés kénytelen legyen csapatokat kivonni a tervezett szövetséges partraszállás helyszínéről. Vagyis a washingtoni döntéshozók az egyébként másodlagos magyar különbélke kérdését a háború megnyerését szolgáló stratégiai szempontoknak rendelték alá – a megszállás várhatóan katasztrofális következményeinek figyelembevétele nélkül.

Kulcsszavak: második világháború, kiugrás, német megszállás, második front, titkos diplomácia

Abstract

Between the Summer of 1942 and March 1944, Hungary, under the leadership of Regent Miklós Horthy explored the possibility of exiting the war and signing a separate instrument of surrender with the Western Allies. By March 1944, Budapest was ready to accept unconditional surrender to the Allies. These talks, conducted in neutral capitals, were fraught with a great risk. If the Germans found out about them, the country, home to the last intact Jewish population in Europe, would be invaded, an eventuality the government of Miklós

¹ Indiana University; HUN-REN Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézet.

Kállay sought to avoid. Hungarian surrender was only of secondary importance to the Allies. Their primary purpose was to facilitate the opening of the second front in Europe by forcing the Germans to spread themselves thin in Normandy. In order to achieve this objective, Washington sought to exploit Hungarian and Romanian efforts to quit the war and to provoke their invasion by the Germans with no regard for the consequences. The secret talks were conducted in bad faith: the U.S. – and the British – were aware that Hitler knew about their Hungarian ally's efforts to defect from the war.

Keywords: World War II, defection from the war, German invasion, second front, secret diplomacy

A Kállay-kormány külpolitikája, a szövetséges hatalmak katonai stratégiája és Magyarország német megszállása között szoros összefüggés állt fenn. Az 1944. március 19-én bekövetkezett katonai akciót közvetlenül a Magyarország és az Egyesült Államok között zajló titkos különbéke-tárgyalások – a német vezetés szemében: a készülődő árulás – váltotta ki. A megszállás az angolszász hatalmak határozott célját szolgálta: a küszöbön álló partraszállás helyszínének tehermentesítését. Az angolszász hatalmak által a háborús győzelem érdekében szükségesnek tartott megszállás Hitler szerint a „zsidókérdés” „megoldására” is alkalmat adott. És ez az állítás nem tagadja a megszállás következményeként hatalomra juttatott politikai vezetés, illetve Horthy Miklós felelősségét a deportálás végrehajtásában.

1944. március 4-én, mintegy két héttel a német bevonulás előtt, Goebbels feljegyzései szerint, Hitler kifejtette, hogy „[a] magyarok inkább ma, mint holnap ugranának ki tőlünk, amennyiben azt veszély nélkül tehetnék meg. De a Führer ezeknek a szándékaiknak gátat fog vetni.” Kijelentette, hogy „az árulást meg kell büntetni. [...] A magyar kormányt el kell mozdítani és le kell tartóztatni, Horthyt őrizetbe kell venni és egy Imrédy vezette kormányt hatalomra juttatni.” Német eredetiben:

Im Zusammenhang mit der finnischen Angelegenheit ist der Führer jetzt auch fest entschlossen, die ungarische Frage zu lösen. Die Ungarn üben Verrat am laufenden Band. Er wird ihnen Dutzende Male nachgewiesen, aber sie reagieren nicht auf unsere Proteste. Der Führer hat nun keine Lust, die ungarischen Verhältnisse sich genau so zuspitzen zu lassen, wie die finnischen Verhältnisse sich zugespitzt haben. Der Verrat muß

bestraft werden. Infolgedessen will der Führer jetzt handeln. Er will die ungarische Regierung absetzen und verhaften, Horthy in Gewahrsam nehmen und versuchen, ein Regime Imrédy einzurichten.

Nem ez volt az első alkalom, hogy a német vezetés legfelső köreiben felmerült a magyar árulás ügye. 1944 januárjában Goebbels feljegyezte, hogy

Die ungarischen Verhältnisse bieten zu mancher Kritik und Besorgnis Anlaß. Die Ungarn möchten natürlich lieber heute als morgen unser Lager verlassen und in das Lager des Feindes überspringen. Wenn sie nicht nach dem italienischen Beispiel Angst vor unserer Wehrmacht hätten, dann würden sie das sicherlich schon längst getan haben. Die Verrätereien, die Ungarn sich uns gegenüber leistet, spotten jeder Beschreibung.²

Nem sokkal később, március 13-án Hitler azt fejtegette, hogy „Magyarországon 700 000 zsidó van, gondoskodni fogunk arról, hogy ne csúszhassanak ki a kezeink közül”. Röviddel a bevonulás után az amerikai hírszerzéssel szorosan együttműködő diplomata, Bakách-Bessenyei György arról tájékoztatta Allen Dulles svájci rezident, hogy Hitler a Horthy Miklós kormányzóval folytatott megbeszélések során szemrehányást tett neki, mivel tudomására jutott, hogy a magyarok titkos tárgyalásokat folytatnak az angolszászokkal és a szovjetekkel. A zsidókérdés miatt is támadta Horthyt, és közölte, hogy mindezért megszállja Magyarországot.³ Hitler megtudta ugyanis, hogy titkos magyar–amerikai egyeztetések zajlanak Isztambulban a megadásról, a két fél hírszerzésének együttműködéséről, valamint egy amerikai katonai küldöttség befogadásáról.

Bár a német megszállás Magyarországra nézve tragikus következményekkel járt, jelentőségéhez mérten csekély figyelmet kapott a hazai történetírásban. Utoljára Ránki György szentelt monográfiát ennek a témának közel fél évszázaddal ezelőtt.⁴ Juhász Gyula még 1978-ban

² Fröhlich 1994. *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*. Teil II, Band 11., 397.

³ Dulles 1944.

⁴ Ránki 1978.

megjelent kötete fontos áttörést hozott a második világháborús magyar külpolitika – illetve tágabb értelemben a Horthy-korszak átértelmezésében – és ráirányította a figyelmet arra, hogy Kállay, bár szerinte felsemés módon, de mégiscsak kereste a kiutat a háborúból.⁵ Akárcsak néhányan a kiugrás politikájának aktív szereplői közül – így Barcza György és Szegedy-Maszák Aladár –, Juhász végső soron Kállay hintapolitikáját tette felelőssé a hátraarc kudarcáért. Ám a hintapolitika, vagy a köznyelvben élő „Kállay kettős” mulatságos metaforák ugyan, de elfedik a valóságot. Kállay felelősségteljes politikus volt, aki tudatában volt annak, hogy csapdahelyzetben vergődik. Tudta, hogy a kiugrás elmulasztása esetén helyreállnak a trianoni határok, végrehajtása viszont a német megszállás kockázatával játszik. Ez nem pusztán találgatás, hanem korabeli amerikai és brit iratok is alátámasztják. Juhász értelmezésének az volt a pillére, hogy a magyar vezetés elmulasztott egy hatalmas lehetőséget, hiszen a szovjetek, sőt a nyugatiak is alapvetően jóindulattal közelítettek Magyarországhoz, annak jobb sorsáért aggódtak. A történetírás mai szemlélete szerint a budapesti vezetés önös (osztály)érdekei, hatalomvágya, tehetetlensége és szűklátókörűsége miatt elszalasztotta a történelmi helyzet által kínált lehetőséget. Ez az álláspont tovább él a köztudatban is. Röviden: a kiugrás sikere vagy kudarca kizárólag a magyar politika függvénye volt. Ha távolságtartóan közelítünk a témához, szinte abszurd ez a magyar központú értelmezési keret, hiszen nagyhatalmi erőterben nemigen fordul elő, hogy egy kis állam maga dönthesse el sorsát a nemzetközi térben, pláne a Kárpát-medence térségében. Bár Juhász Gyula brit forrásokat használt, megközelítése mégis magyar központú maradt, a brit részről megfogalmazott kritikát a magyar kormány késlekedésével kapcsolatban referenciálisan kezelte.

Jelen tanulmányom – akárcsak azok a tanulmányok, amelyeket már közzétettem erről a témáról – nézőpontot vált: az eseményeket nem magyar, hanem külső szemszögből mutatja be.⁶ Ennek a vizsgálatnak az eredménye merőben eltér a korábbi állásponttól.

⁵ Juhász 1978.

⁶ E témáról született korábbi írásaim közül lásd: Borhi 2015, Első fejezet. A kiugrásra vonatkozóan lásd még: Máthé 2019, 19–30; Juhász 1984; Borhi 2014. Magyar változata: Borhi 2005; Borhi 2012. *Nagyhatalmi érdekek hálójában* című munkámban rámutattam, hogy a megszállás politikája a háborús stratégia része volt, a legfelső amerikai körökből származott, és

Mit akart elérni a nyugatbarát magyar elit? A fordulat sikeres végrehajtása azon múltott, hogy nyugati – és nem pedig szovjet – csapatok szállják meg az országot még mielőtt a németek beavatkozhatnának. 1943 őszén Magyarország kérte, hogy „egy-két (angolszász) légi szállítású hadosztály” földet érése után a magyar fél bejelenthesse az ország megszállását.⁷

A kétségek, fenntartások ellenére a béketapogatózások már 1942 nyarán elkezdődtek, mégpedig Horthy Miklós kormányzó utasítására – vagyis nem a Don-kanyarban elszenvedett katasztrófális vereség után, hanem jóval azt megelőzően. Horthy, Kállay és a magyar diplomácia hibát követett el, amikor – legalábbis 1943 decemberéig nem *teljesen* alaptalanul – abban bízott, hogy az ország angolszász megszállása reális lehetőség. A kiugrási kísérlet jelentős akadálya volt a feltétel nélküli megadás elve. Ezt az elvet Winston Churchill brit kormányfő és Franklin D. Roosevelttel amerikai elnök 1943 januárjában, a casablancai konferencián jelentette be annak érdekében, hogy a Szovjetuniót benn-tartsák a háborúban. Attól lehetett tartani ugyanis, hogy Sztálin és Hitler ismét kompromisszumos megállapodást köt egymással. Ugyanakkor világos volt, hogy a feltétel nélküli megadásra vonatkozó kitétel akadályozza majd a német szövetségi rendszer felbomlását. Hosszas halogatás és egyeztetések után a magyar politikai és katonai vezetés legkésőbb 1944 márciusára elfogadta a feltétel nélküli megadást. Ez volt ugyanis a kritériuma annak, hogy az amerikaiak katonai küldöttséget küldjenek Magyarországra, amelytől a budapesti vezetés a különbékére vonatkozó feltételek átadását várta.

Milyen volt a magyar politika megítélése amerikaiak szemében? A magyarok halogatása egy jó darabig megértésre talált, sőt, a szövetségesek nem is vették túl komolyan a Budapestről érkező megkezeséseket, hiszen nem volt világos, mennyire lehet rájuk érdemben számítani. Az is felmerült, hogy a tapogatózások mögött Berlin áll a szövetségesek megosztása érdekében. Dulles úgy vélte, hogy a magyarok a halogatás (fence sitting) nagymesterei, és bizonyára megrökönyödéssel fogadták, amikor Horthy kormányzó felvetette, hogy Washington

minden bizonnyal fontos szerepet játszott Hitler döntésében, hogy bevonul Magyarországra. Borhi 2015; Meszerics 2008; Peterecz 2012; Joó 2008; Czettler 2000.

⁷ F. L. Mayer és Whitney H. Shepardson távirata Allen Dullesnek, 1943. november 22. NARA, RG 226, OSS, Entry 90C, Box 6.

és London megvetéssel viszonyulna hozzá, ha cserben hagyná szövetségesét. Ezzel együtt a magyar fél fenntartásait reálisnak tartották. Allen Dulles számára hamar világossá vált, hogy a feltétel nélküli megadás szigorú alkalmazása ellehetetleníti a csatlós államok leválasztását. Emiatt több magyar megkeresést is elutasítottak – nemcsak a britek, hanem az amerikaiak is. Moszkva akkor kezdte szorgalmazni a kitétel enyhítését, amikor a Vörös Hadsereg megközelítette a megszállandó csatlós államok területét. Magyarország esetében az amerikai vezetés – legalábbis egy darabig – elfogadta azt az érvet, hogy egy kellően meg nem alapozott (premature) magyar szakítás a németekkel az ország megszállását vonná maga után. Végül, de nem utolsósorban Dulles, aki a csatlósok leválasztását volt hivatott végrehajtani, elismerte, hogy a szövetséges hatalmak nem nyújtottak elfogadható jövőképet a német uralom alatt álló országoknak. Úgy vélte, a régió országai jobban tartanak az oroszoktól, mint a németektől.

Mi volt a magyar kiugrási kísérlet jelentősége az amerikaiak szempontjából? Mint említettük, a feltétel nélküli megadás érvényesült, vagyis a tengely bomlasztása másodlagos volt a szovjetekkel fenntartott jó viszony után. Ez nemcsak a magyarokra vonatkozott, hanem Romániára is, amely ugyancsak a nyugatiak irányában igyekezett megtalálni az optimális kiutat a háborúból. Nem játszott szerepet az a szempont sem, amit Franklin D. Roosevelttől tanácsadója, Adolf Berle külügyi államtitkár vetett fel. Nevezetesen, hogy a feltétel nélküli megadás enyhítése megkönnyítené a két ország kiválását a háborúból, és ezzel összeomolhatna a németek délkeleti frontja.

Mi volt a szövetségesek célja a kiugrási tárgyalásokkal? Megállapítható, hogy a magyar – és a román – fél kiválását a háborúból a második front megnyitásához akarták időzíteni a szövetségesek. A brit titkoszolgálat, a SOE 1943 márciusában kelt feljegyzésében rámutatott, hogy ameddig Magyarország semleges ország volt, feladata a német utánpótlás szabotálása volt, és úgy kellett eljárnia, hogy „semmilyen formában ne okozzon zavart a kormánynak, mivel bármilyen politikai felfordulás az országban azonnali német megszállást vonhat maga után [...]”. Ma Magyarország ellenséges állam [...]. Őfelsége kormánya többé már nem tart a német megszállástól, amely pozitív előnnyel járna azáltal, hogy fokozná a német hadsereg lekötöttségét. Tovább lehetne fokozni

ezt a hatást, ha a felfordulást sikerül összekapcsolni a szövetséges partraszállással a kontinensen.”⁸

1943 októberében Winston Churchill brit miniszterelnök arról írt Franklin D. Rooseveltnak amerikai elnöknek, hogy a németek tartanak Magyarországot, Románia és Bulgária dezertálásától. Levelében a következőket írta: „[...] amilyen nagyszerű eredményeket hoztak a katonai cselekményeink által kiváltott potenciális reakciók Olaszországban, nem lennének-e rövidlátóak, ha figyelmen kívül hagynánk a lehetőségeket egy hasonló, vagy még nagyobb földcsuszamlásnak az általam említett országok egy részében vagy mindegyikében? Ha képesek lennénk ilyen hatást elérni, és hasznot húzni belőle, közös ügyünk Olaszországban sokkal könnyebbé válna. A semleges országok és a csatlósók álláspontjában kedvező változás állhat be a szövetségesek szempontjából, ami arra kényszerítheti Németországot, hogy a számára előnytelen fejlemények kezelésére erőket szabadítson fel.”⁹

Ennek érdekében nyomást akart gyakorolni a csatlósókra, hogy „száítsanak Németországgal”. Minderre a partraszállás sikere érdekében volt szükség. Egy vélhetően 1943 decemberében keletkezett amerikai feljegyzés értelmében „a német haderő veszélyes mértékben szét van szórva, és ha sikerül rábírnunk, hogy további erőket hagyjon Skandináviában, Olaszországban és a Balkánon, csak nehezen lesz képes arra, hogy egy időben tartson kellő erőket az oroszok ellen, Franciaországban és Németalföldön. Az EUREKA (a szövetséges hatalmak teheráni konferenciája) döntése szerint olyan helyekre kell szorítanunk az ellenséges erőket, ahol a lehető legkevésbé képesek zavart kelteni a *Hűbérúr* és az *Üllő* hadműveletekben.”¹⁰

⁸ Feljegyzés DH 70-től D.S.O. 4 számára, 1943. március 24. OSS RG 226 Entry A1-210, Box 286, Folder WN12125-12127.

⁹ Franklin D. Roosevelt Presidential Library, Franklin D. Roosevelt Papers as President: Map Room Papers, 1941–1945, Box 6, Churchill to Roosevelt. Ha az elnök válaszolt is a brit kormányfő levelére, annak az iratok között nincs nyoma.

¹⁰ Testőr-hadművelet. Megtévészési hadművelet a Németország elleni háborúra, 1944. január. Library of Congress, Papers of Averell Harriman, Box 172, folder 4. Ekkorra már eldőlt, hogy a Sztálin által várva várt második frontot Franciaországban nyitják meg a szövetségesek, a balkáni opciót elvetették. Ez annak az amerikai álláspontnak volt köszönhető, amely William Leahy tengernagy, Rooseveltnak vezérkari főnöke javaslatára vált irányadóvá. Már a Trident fedőnévű, 1943 tavaszán megtartott konferencia után kiadott kommunikéban is a csatornán történő átkelés kapott hangsúlyt, miután az amerikaiak rákényszerítették álláspontjukat Churchillre és vezérkari főnökére, Sir Alan Brooke-ra. Ezt a döntést a Quadrant fedőnévű tanácskozás is megerősítette. Életrajzírója szerint Leahy „a hatalmi egyensúly szempontjából közelítette meg

A háború kimenetele szempontjából legfontosabb kérdés, a második front megnyitása 1943 szeptemberében eldőlni látszott. Az olaszországi front csak másodlagos szerepet kapott, a fő csapás a normandiai partraszállás lett. Rooseveltnél minden bizonnyal William Leahy tenger-nagynak, az amerikai vezérkari főnökök elnökének tanácsára döntött így. Erre már csak Sztálinnak kellett rábólintania, ami a szövetségesek teheráni konferenciáján (1943. december) meg is történt.

E döntés következtében hirtelen jelentőséget nyert a magyar és a román kiugrás kérdése. Ezidáig az amerikaiak elfogadták azt a magyar érvet, hogy ennek azonnali végrehajtása német megszállással és következőképpen a magyar zsidó lakosság deportálásával járna. 1943. november 2-án az amerikai vezérkari főnökök utasították a State Departmentet Magyarország és Románia leválasztásáról: „A Vezérkari Főnökök úgy vélik, hogy katonai szempontból a szövetségeseknek előnye származna abból, ha mindkét ország (Magyarország és Románia) kilépne a háborúból tekintet nélkül arra, hogy egy ilyen lépés ezeknek az országoknak a teljes német megszállásával járna-e vagy sem.”¹¹

A döntést még másnap közölték Allen Dullesszel. Dulles azonnal visszakérdezett, hogy jól olvasta-e az utasítást, hiszen az szöges ellentétben állt azzal a korábbi állásponttal, miszerint nem szabad idő előtt kiprovokálni a német megszállást. A viszontválasz egyértelmű volt azzal a kiegészítéssel, hogy „Adolf [véltetően Berle] tud erről, és ennek megfelelően tájékoztatta a fiúkat. A vezérkari főnökök döntése útmutató az Ön számára.”¹² Nincsen nyoma annak, hogy az amerikai vezetés részéről mérlegelték volna ennek a politikának a következményeit az érintett lakosságra nézve. Egyedül Royall Tyler, Dulles magyar ügyekért felelős helyettese reflektált erre a kérdésre Baranyai Zoltánnal, Magyarország a Vichy-kormányhoz akkreditált képviselőjével folytatott megbeszélése során. Tyler jól ismerte és kedvelte Magyarországot,

a szovjet–amerikai viszonyt. Nagyon hamar arra a következtetésre jutott, hogy az Egyesült Államoknak bele kell törődni abba, hogy a szovjetek a saját belátásuk szerint fogják kormányozni Kelet-Európát... 1943. szeptember 22-én feljegyezte naplójába, »nem tartom elképzelhetőnek, hogy Sztálin beleegyezne Lengyelország, Lettország Litvánia vagy Észtország függetlenségének helyreállításába és biztosnak látszik, hogy nagyobb katonai erő birtokában képes elfogadtatni akaratát Amerikával és Nagy-Britanniával.«” O'Brien 2011, 251.

¹¹ William Leahy feljegyzése Freeman Matthews-nak, 1944. március 16. NARA RG 218 JCS Geographical Files 1942–1945, Box 091, Folder 381, CCS Hungary.

¹² Távirat a berni amerikai követségnek, 1943. november 3. NARA, OSS RG 226, Entry 190-c, Box 5.

a Népszövetség küldöttjeként éveket töltött itt. Tyler feljegyzése szerint Baranyainak megjegyezte: „[B]ár nem tisztem eldönteni, hogy a magyarok mikor szakítsanak a németekkel, meggyőződésem, hogy a legnagyobb tragédia, ami a magyarokkal történhet az, ha Németország szövetségesei maradnak a német összeomlásig. Nem azért mondom ezt, mert a szövetségeselek segítséget várnak a magyaroktól hanem Magyarország érdekében.” Majd meglepő módon hozzátette: „Kár lenne, ha a magyar zsidókra rossz idők jönnének (»if Hungary's Jews had a bad time, that would be a pity«), de nem hiszem, hogy a mi részünkről bárki komolyan venné azt az érvet, hogy Magyarország azért támogatja a végletekig a németeket, hogy ne deportálják a zsidókat.”¹³

1943 decemberében az amerikai titkosszolgálat ismételen feladatul kapta, hogy vegye rá Magyarországot a háborúból való azonnali kiválaszra, szítson feszültséget és viszályt Budapest és Berlin között, valamint építsen ki hírszerző hálózatot Magyarországon. Az OSS úgy vélte, Magyarországnak „egyetlen esélye van a nemzeti túlélésre: az, ha valamilyen megállapodásra jut a szövetségeseikkel, amely lehetővé teszi számára, hogy kilépjen a háborúból és megőrizze a függetlenség valamilyen fokát.”¹⁴ Az OSS még a háború idején készült feljegyzése szerint német csapatmozgásokra vonatkozó adatokat kaptak a magyaroktól.

Időközben titkosnak szánt magyar–amerikai egyeztetések zajlottak Isztambulban. Az isztambuli kapcsolatfelvételnek nem csak a hírszerzés volt a célja: „A vezérkari főnökök jóváhagyták a kapcsolatfelvételt és megismételték, hogy érdekeltek Magyarország leválasztásában. A Főnökök hangsúlyozták, hogy rendszeres tájékoztatást kérnek erről a lehetőségről.” (Kiemelés – B. L.)¹⁵ Amerikai kérésre Hátszegi Hatz Ottót visszahelyezték Isztambulba katonai attasénak, ahol Horthy, Kállay és Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök meghatalmazásával tárgyalhatott az Egyesült Államok képviselőivel. A megbeszélések fő témája egy katonai misszió Magyarországra küldése volt. Ez a lehetőség már korábban, 1943 nyarán felmerült. Fontossá késő ősszel vált a vezérkari főnökök döntése függvényében. Biztosan tudható, hogy a németek tudomást

¹³ Royall Tyler kézzel írt feljegyzése Allen Dullesnek, 1944. január 24. NARA, RG 226, OSS Entry A 1 190c, Field Station Files Container 12.

¹⁴ NARA, OSS RG 226, Entry 92, Box 85.

¹⁵ Távirat a berni amerikai követségnek, 1943. december 14. NARA, OSS RG 226, Entry 190-c, Box 6.

szereztek a titkos egyeztetésekről, mégpedig minden bizonnyal Hatz révén, akit az amerikaiak kettős, sőt hármás ügynöknek tartottak. Bágyoni Ferenc, a VKF/2 isztambuli beosztottjának közlése szerint Hatz bevallotta, hogy „mindent elmondott a németeknek a tervezett műveletről, mivel a háborúnak még nincsen vége, és nem akarja kockára tenni az életét”.¹⁶ Továbbá az OSS megtudta, hogy a németek tudomására jutottak a titkosnak szánt megbeszélések. Az Abwehrbe beszivárgott ügynöktől, Hans Bernd Giseviustól úgy értesültek, hogy „Hitler, mivel úgy érzi, be akarják csapni, feldühödött a magyarokra”, és abban bízik, hogy ha megszabadulhat Kállaytól, elintézheti majd az „árulókat”.¹⁷ A német külügyminisztériumban dolgozó amerikai ügynök, Fritz Kolbe pedig jelentette, hogy a német hírszerzésnek tudomása van Hatz amerikaiakkal folytatott egyeztetéseiről, valamint arról, hogy a tervezett megbeszélések célja Magyarország kilépése a háborúból.¹⁸ Az OSS a háború vége felé készített feljegyzése alapján Hatz bevonását hibás döntésnek vélték, tekintve, hogy német (és szovjet) ügynök lehetett. A németek egyébként a Dogwood fedőnevű amerikai hálózathoz való csatlakoztatott információk révén is értesültek a magyar kiugrási kísérletről.

A Veréb-misszió végül három nappal az invázió előtt földet ért. Wilhelm Höttl, a német SD, azaz biztonsági szolgálat budapesti képviselője szerint Hitler őrvongott, amikor tudomást szerzett róla. Holott már készült rá, nem véletlenül kelt ki a magyarok ellen március 4-én. Az amerikaiak a katonai misszió kiküldését ahhoz a feltételhez szabták, hogy Budapest *elfogadja* a feltétel nélküli megadást. A magyar fél minden bizonnyal azt remélte, hogy az amerikaiaktól konkrét ajánlatot kap a különmegállapodás feltételeiről. A várt irat átadására és a Horthyval tervezett megbeszélésre végül nem kerülhetett sor, mivel a Gestapo letartóztatta az amerikaiakat. Az amerikai iratanyag egy része szerint a misszióknak a hírszerzésen felül semmilyen más célja nem volt. Előkerült azonban két olyan amerikai feljegyzés is, amely utal a békefeltételek átadására olyan formában, hogy a magyar kormányzat egy vagy két tagját katonai repülővel kiviszik az országból a feltételek végleges-

¹⁶ SIME Report, no. 3, 1944. június 22. Grósz Andor vallomása az OSS-nek. NARA, RG 226, Entry 92, Box 41.

¹⁷ 3545 számú távirat, 1943. június 12. Közli: Petersen 1996, 71.

¹⁸ Telegram from Berne, 1944. január 2. NARA, RG 226, OSS, Entry 211, Box 5.

sítése érdekében.¹⁹ Mindenesetre a katonai küldöttség vezetője, Florimond Duke az események után arra a következtetésre jutott, hogy a misszió célja a magyarok kiugraszta volt: „[B]erni irodánk révén tudomást szereztünk arról, hogy az akkori magyar kormány két tagja béketárgyalásokat kezdeményezett. Tárgyalópartnert kerestek. Amellett, hogy a kormány tagjaival találkozunk, megállapodás született arról is, hogy az amerikaiak számára engedélyezik a hírszerzési műveleteket Budapesten.”²⁰

Kérdés, hogy milyen ellentételezésre számíthatott volna a magyar fél. Az amerikai vezetés *semmilyen* területi vagy egyéb engedményt nem helyezett kilátásba a magyar kiugrás fejében. Csupán annyit ígértek, hogy az eljövendő béketárgyalásokon a szövetségesek elismerik majd Magyarország hozzájárulását a győzelemhez. William Joseph Donovan, az OSS igazgatója továbbította az amerikai vezérkarnak „a magyar vezérkar képviselőjének javaslatát, miszerint részletes katonai információkat ad át az Egyesült Államok képviselőjének a német hadseregről és a német hadsereg hadműveleteiről. Ennek fejében Magyarország kéri, hogy a béketárgyalásokon az Egyesült Nemzetek vegyék figyelembe, hogy Magyarország aktívan segítette a szövetségesek ügyét. Nem kértek és nem is adtunk semmilyen politikai garanciát.”²¹

Sőt, az 1944 februárjában készült amerikai fegyverszüneti tervezet szigorúbb volt az 1945 januárjában aláírt megállapodásnál, hiszen Magyarország katonai kormányzatát helyezte kilátásba. „Magyarországnak nincsen szabad választása abban a tekintetben, hogy elfogadja, vagy elutasítja” a feltételeket. „A magyar kormány és a magyar főparancsnokság el kell, hogy ismerje a totális vereséget és a magyar fegyveres

19 Florimond Duke feljegyzése Daniel DeBardelebennek, 1945. június 25. NARA, RG 226, OSS, Entry 1-A, Box 224.

20 „Report on Field Conditions – Sparrow Mission.” 1945. július 9. From Colonel Florimond Duke, Major Alfred M. Suarez to Director, Strategic Services. NARA, RG 226, Entry 190-c, Box 5. Idézi: Bare 2012, 27–42. Bare tanulmánya szerint nem zárható ki, hogy egy szovjet ügynök kiszivárogtatta a Veréb-misszió részleteit a szovjet vezetésnek, amely aztán átadta az információt a németeknek. Uo. 37. Mindenesetre szovjet részről világos volt, hogy a német megszállás siettetni a szövetségesek győzelmét, tekintve, hogy a német hadvezetés kénytelen csapatokat elvonni a nyugati hadszíntérről. Telegram from Harriman, „Article by Gavrilov.” Library of Congress, Paper of Averell Harriman, Box 537. Mindez alátámaszthatja Máthé Áron korábban idézett cikkében kifejtett állítását, miszerint a megszállás szovjet érdek is volt. Továbbá, William Donovan OSS igazgató személyi titkára az NKVD ügynöke volt.

21 Donovan felterjesztését lásd: NARA, RG JCS RG 218, Geographical Files 1942–1945, Box 091. Folder CCS 381 Hungary.

erők feltétel nélküli megadását, és hűen teljesítenie kell azokat a kötelezettségeket, amelyeket a megszálló hatóságok rónak rá.” Továbbá: „Magyarországnak kötelessége együttműködni a szövetséges főparancsokkal, illetve a szovjet fegyveres erők főparancsnokával, és alávetnie magát azoknak az rendelkezéseknek és utasításoknak, amelyeket ezek végrehajtó szervei meghatároznak a megszállt Magyarország *katonai kormányzata* számára a megadási feltételek végrehajtásának céljára.”²²

A két nyugati hatalom elvben támogatott egy részleges területi igazítást Magyarország javára elsősorban Erdélyben, esetleg a szlovák határon. Ám a határkérdés rendezését a háború utánra akarták halasztani. Ezt a törekvést tükrözi a fegyverszünet azon kitétele, hogy Erdély, vagy annak nagyobb része visszakerül Romániához. Valójában a moszkvai vezetés 1943 decemberében, röviddel a teheráni nagyhatalmi konferenciát követően eldöntötte, hogy helyreállítja Magyarország trianoni határait.

Edvard Beneš ennek megfelelően tájékoztatta Grigore Gafencu emigráns román politikust az 1943 decemberében Sztálin és Molotov részéről elhangzottokról:

nous maintenons notre point de vue que la Transylvanie doit être reintégrée dans la Roumanie. [...] Molotov m'a déclaré que l'URSS persiste sur la faite que la Bukovine du nord et la Bessarabie doit rester incorporée dans l'URSS mais dans les autres questions concernant la Roumanie l'URSS est d'accord avec le point de vue tchécoslovaque, que l'URSS est prête de pratiquer vis-à-vis de la Roumanie la politique de bon voisinage et que dans le litige entre la Roumanie et la Hongrie l'URSS prendra partie du coté roumain et dans la même sense que la Tchécoslovaquie. Staline s'intéressa vivement de la personne de Maniu et a souligné que la Transylvanie doit rester roumaine. Il évoqua entre autre la raison que, par ce fait, la démocratisation de la Roumanie sera assurée. Staline et Molotov soulignèrent que cette politique soviétique demand d'autre part que

²² Vezérkari Főnökök, Magyarország megadási feltételei, 1944. február 22. NARA, JCS RG 218, Geographical Files 1942–1945, Box 091, Folder 381 CCS Hungary.

l'opposition roumain dans le pays manifeste plus d'activité et qu'elle parvienne à temps de dissocier la Roumanie de l'Allemagne. J'ai pu constater en URSS une attitude très défavorable envers la Hongrie, la ferme volonté de respecter l'indépendance et la souveraineté de la Roumanie démocratique.²³

Sikeres kiugrás ide vagy oda, a trianoni határok mindenképpen helyreálltak volna.

Az amerikai (és brit) politika értékelésénél két szempontot érdemes figyelembe venni. Magyarország (vagy a többi csatlósnak számító állam) és lakosságának sorsa nem bírt jelentőséggel, csak amennyiben előmozdította a szövetségesek katonai és stratégiai érdekeit. Másrészt a megszállatás várt előnye: akár 18 német hadosztály elvezénylése a partraszállás helyszínéről igazolni látszott ezt a politikát. A tét hatalmas volt. A partraszállás kudarca esetén két opció várt Európára: kompromisszum a szovjet és a náci birodalom között vagy Sztálin totális győzelme. Mindkét kifejtet végveszélybe sodorta volna Európa népeit és kultúráját. Más kérdés, hogy a 18 német hadosztályra vonatkozó becslést számításokkal nem támasztották alá.

Források

Levéltári források

Feljegyzés DH 70-től D.S.O. 4 számára, 1943. március 24. OSS, RG 226, Entry A1-210, Box 286, Folder WN12125-12127.

F. L. Mayer és Whitney H. Shepardson távirata Allen Dullesnek, 1943. november 22. NARA, RG 226, OSS, Entry 90C, Box 6.

Florimond Duke feljegyzése Daniel DeBardelebennek, 1945. június 25. NARA, RG 226, OSS, Entry 1-A, Box 224.

NARA, RG JCS, RG 218, Geographical Files 1942–1945, Box 091, Folder CCS 381, Hungary.

NARA, OSS, RG 226, Entry 92, Box 85.

Report on Field Conditions – Sparrow Mission. 1945. július 9. From Colonel Florimond Duke, Major Alfred M. Suarez to Director, Strategic Services. NARA, RG 226, Entry 190-c, Box 5.

²³ Távirat a külügyminiszternek, 1944. március 16. Összefoglaló Beneš leveléről. NARA, OSS RG 226, Entry 190c, Box 7. A levél francia eredetije csatolva. A táviratot a francia nyelvű levél nélkül közli: Petersen 1996, 242.

- Royall Tyler kézzel írt feljegyzése Allen Dullesnek, 1944. január 24. NARA, RG 226, OSS, Entry A 1 190c, Field Station Files Container 12.
- SIME Report, no. 3, 1944. június 22. Grósz Andor vallomása az OSS-nek. NARA, RG 226, Entry 92, Box 41.
- Távirat a berni amerikai követségnek, 1943. december 14. NARA, OSS, RG 226, Entry 190-c, Box 6.
- Távirat a berni amerikai követségnek, 1943. november 3. NARA, OSS, RG 226, Entry 190-c, Box 5.
- Telegram from Berne, 1944. január 2. NARA, RG 226, OSS, Entry 211, Box 5.
- Telegram from Harriman, „Article by Gavrillov.” Library of Congress, Paper of Averrell Harriman, Box 537.
- Testőr-hadművelet. Megtévészeti hadművelet a Németország elleni háborúra, 1944. január. Library of Congress, Papers of Averell Harriman, Box 172, Folder 4.
- Vezérkari Főnökök, Magyarország megadási feltételei, 1944. február 22. NARA, JCS, RG 218 Geographical Files 1942–1945, Box 091, Folder 381, CCS Hungary.
- William Leahy feljegyzése Freeman Matthewsnek, 1944. március 16. NARA, RG 218, JCS, Geographical Files 1942–1945, Box 091, Folder 381, CCS Hungary.

Irodalom

- Bare, Duncan 2012: Semper Idem: The OSS Sparrow Mission. *Journal for Intelligence, Propaganda and Security Studies*, Volume 6, Issue 2, 27–42.
- Borhi, László 2005: *Magyarország a hidegháborúban a Szovjetunió és az Egyesült Államok között*. Budapest, Corvina.
- Borhi, László 2012: Secret Peace Overtures, the Holocaust and Allied Strategy vis-à-vis Germany. *Journal of Cold War Studies* (Harvard – MIT), Volume 14, Issue 2.
- Borhi, László 2014: *Hungary in the Cold War – Between the United States and the Soviet Union, 1945–1956*. Budapest – New York, Central European University Press.
- Borhi, László 2015: *Nagyhatalmi érdekek hálójában: Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*. Budapest, MTA BTK TTI – Osiris.
- Czettler, Antal 2000: *A mi kis élethalál kérdéseink: a magyar külpolitika a hadbalépéstől német megszállásig*. Budapest, Magvető.
- Dulles, Allen 1944: *Allen Dulles Papers*. 1944. március 22. Secretary of State, Washington DC, Seeley Mudd Library Princeton.
- Fröhlich, Elke 1995: *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*. Teil II, Band 11. München, 397.
- Joó, András: *Kállay Miklós külpolitikája: Magyarország és a háborús diplomácia, 1942–1944*. Budapest, Napvilág, 2008.
- Juhász, Gyula 1978: *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Juhász, Gyula 1984: A magyar–német viszony néhány kérdése a második világháború alatt. *Történelmi Szemle*, 27. évfolyam, 21.
- Máthé, Áron 2019: Megszállók és megszállottak. *Kommentár*, 4, 19–30.

- Meszerics, Tamás 2008: Undermine or Bring them Over. SOE and OSS Plans for Hungary in 1943. *Journal of Contemporary History*, 2.
- O'Brien, Philips Payson 2011: *The Second Most Powerful Man in the World: The Life of William D. Leahy, Roosevelt's Chief of Staff*. New York, Dutton, 251.
- Peterecz, Zoltán 2012: Sparrow Mission: US Intelligence Failure during World War II. *Intelligence and National Security*, Volume 27, 2.
- Petersen, Neil H. (szerk.) 1996: *From Hitler's Doorstep*, 71.
- Ránki, György 1978: *1944. március 19. – Magyarország német megszállása*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.

Megjelent a

POLITIKATUDOMÁNYI SZEMLE

2025/3. száma

TANULMÁNYOK

- *Benedek István–Sebestyén Annamária*: Euroambivalens és ekvivokális euroszepticismus. A stratégiai kétértelműség diadala a 2024-es magyarországi Európai Parlamenti választásokon
- *Pokorny Zsanett*: Rezsikérdés energiaválság idején és korábban. A miniszterelnök rezszi ügyével kapcsolatos közpolitikai kommunikációja
- *Ferencz Gábor*: A „nemzeti nagyság” Orbán Viktor diskurzusában
- *Farkas Xénia*: Negatív kampány és mobilizáció dezinformációval. A Megafonhoz köthető asztroturf politikai influenszerek vizuális és verbális dezinformációs stratégiái Facebookon a 2022-es magyar országgyűlési választási kampányban

VITA A MAGYAR POLITIKATUDOMÁNYRÓL

- *Csizmadia Ervin*: A politikatudomány egyensúlya

RECENZÍÓ

- *Kerpel-Fronius Balázs*: Integráció és polgárosodás
(Kovách Imre (szerk.): *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás – A magyar társadalom a 2020-as évek elején I-II.*)

BARTHA ÁKOS¹

*„Fegyveres” vagy „felfegyverzett” ellenállás? Lehetőségek és dilemmák**

„Armed” or „Weapon-Carrying” Resistance? Possibilities and Dilemmas

Absztrakt

A tanulmány a második világháború alatti magyarországi ellenállás formáit vizsgálja, különös tekintettel a fegyveres és a felfegyverzett, de nem feltétlenül harci cselekményeket eredményező ellenállási módokra. A szerző a nemzetközi szakirodalom fogalmi kereteit felhasználva mutatja be az ellenállás fogalmának harci cselekményeken túli kiterjesztését az embermentésre, a szimbolikus és a szellemi ellenállásra vonatkozóan. Külön figyelmet szentel a kommunista irányítású akciócsoportok működésének, valamint a nem kommunista szereplők – például arisztokraták, katonatisztek – által vállalt kockázatos embermentő tevékenységeknek. A tanulmány hangsúlyozza, hogy a sikeres embermentéshez gyakran elegendőnek bizonyult a fegyver és az egyenruha tekintélye, tényleges fegyverhasználatra nem került sor. Az ekképp értett felfegyverzett ellenállás kutatása nemcsak az ellenállás sokszínűségére vonatkozó ismereteinket gyarapíthatja, hanem hozzájárulhat a korszak társadalmi viszonyainak alaposabb megértéséhez is.

Kulcsszavak: ellenállás, fegyveres ellenállás, embermentés, második világháború, Magyarország megszállása

Abstract

This study examines the forms of resistance in Hungary during the Second World War, with particular attention to both armed resistance and “weapon-carrying” modes that did not necessarily involve combat operations. Drawing on the conceptual frameworks of international scholarship, the author expands the notion of resistance beyond acts of violence to include rescue operations, symbolic actions, and intellectual defiance. Special focus is placed on the activities of Communist-led action groups, as well as the high-risk rescue

¹ Tudományos főmunkatárs, ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Történettudományi Kutatóintézet.

* A tanulmány a Nemzeti Emlékezet Bizottsága által 2022. április 21-én Budapesten megrendezett *Magyar ellenállás a második világháború idején* című konferencián elhangzott előadás – kibővített és aktualizált – írott változata.

efforts undertaken by non-Communist actors – such as aristocrats and military officers. The study emphasizes that in many cases, the mere authority of a weapon or uniform proved sufficient for successful rescue efforts, without the actual use of force. Research into this form of “weapon-carrying” resistance may not only deepen our understanding of the multifaceted nature of resistance but also shed light on the broader social dynamics of the period.

Keywords: resistance, armed resistance, rescue of persecuted persons, World War II, occupation of Hungary

„[...] A fekete, gyorsbeszédű fiatalember közli, hogy a Szent Imre herceg úti SS barakkokat fogjuk megtámadni egy másik csoport segítségével, amelyik kézigránátokat dob be az ott lakó SS-ekre és a kitódulókat mi a barakk másik végében géppisztolyokkal fogadjuk. Mindjárt el is indulunk a fékutak és az időigény pontosítására, bemérésére [...]. A legközelebbi találkozáson közli, hogy az akció elmarad az új, Lakatos-kormány hivatalba lépése miatt. Megragadom az alkalmat és felvetem, hogy nem kellene inkább üldözötteket mentenünk, mint a világverő német hadsereget szűnyogcsípésekkel irritálni? A válasz »a Pártnak nem ez az álláspontja«. Kérdésemre, hogy milyen pártnak, így válaszolt: »[A] kommunista pártnak.« Hát, ezt sem tudtam.”²

A fenti idézet Szent-Györgyi Albert vejétől, az országot az 1956-os forradalom és szabadságharc után elhagyó Libik Györgytől származik, aki így emlékezett vissza ellenállási kapcsolatára Fehér Lajossal, a Kommunista Párt (KP) fegyveres akciógárdáinak irányítójával.³ Libik „felvetése” nem hullott termékeny talajra, s a kommunista irányítású akciógárdák egészen 1944. december közepéig folytatták tevékenységüket Budapesten. Legsikeresebb robbantóikat 1945 után elismerték, stallumokkal jutalmazták, és még az 1987-es „Partizánlexikonban” is külön szócikket kaptak.⁴ Libik nevét azonban hiába keressük ugyanitt. Ez egyrészt a kommunizmus idején kényelmetlenné lett 1944-es kapcsolataival (például Raoul Wallenberg, Karig Sára), másrészt „disszidálásával”, harmadrészt pedig azzal magyarázható, hogy az ellenállás

² Libik 1994.

³ Papp 2017, 79–89.

⁴ Ajtai Miklós, Csillik Gábor, Egri János, Jamrich Mihály, Janikovszky Béla, Padányi Mihály, Weinberger Dezső, Weinberger Miklós szócikkeihez: Liptai 1987, 12, 59, 76, 139, 248, 351–352.

általa végzett csendesebb módozataira hagyományosan kevesebb rivaldafény irányul.⁵

A Libik által felvetett egyik dilemma – a fegyveres harc értelme – már korábban is élesen felmerült a cionista ellenállás kapcsán,⁶ míg a másik vonatkozás – a KP zsidómentés iránti érdektelensége – 1989 előtt Magyarországon tabunak számított, s egyúttal hozzájárult az embermentésre irányuló alapkutatások elmaradásához is.⁷ A fegyveres ellenállás és az embermentés mindazonáltal egyáltalán nem zárta ki egymást. A jelenség bemutatásához a magyar ellenállást nemzetközi kontextusba helyezve az ellenállás, illetve kifejezetten a fegyveres ellenállás fogalmát és lehetőségeit vizsgálom meg ezúttal.

Az ellenállás fogalmi keretei

A nemzetközi szakirodalom nemcsak a fegyveres összetűzéseket, robotlásokat, hanem az embermentést, sőt a propagandát és a szimbolikus tetteket, vagyis a szellemi ellenállás különböző megnyilvánulási formáit is ellenállásnak tartja.⁸ Az értelmi keretezés is alaposan megváltozott, diverzifikálódott az utóbbi évtizedekben: az ellenállást ideológiaként definiáló megközelítés (*anti-Fascism*) mellett teret nyert az *anti-Nazi* jelzős szerkezet, miközben a nyugat-európai ellenállás működését összefoglaló kötet szerzője művében és annak címében is kerüli a jelzőhasználatot (*resistance*).⁹ A délkelet-európai térségre fókuszáló kutatók a német szövetségi rendszer elleni (*anti-Axis*) tetteket összegzik, hangsúlyt helyezve az ellenállás és a kollaborálás közti – sokszor szemérmesen elhallgatott – szűrkezőnákra, a szellemi ellenállás különbö-

⁵ Libik édesapja kapcsolatain keresztül német rendszámú autókat kapott, melyekkel üldözötteket, röpiratokat és fegyvereket szállított. Vö. Sárvári 1988. Libikhez részletesen: Medgyesi 2025.

⁶ Karsai 1999.

⁷ „A kommunista rendszerek, amelyek Kelet-Közép-Európában 1947–48-ban a Szovjetunió segítségével hatalomra kerültek, gyakorlatilag megtiltották azoknak a holokauszttal kapcsolatos munkáknak a megjelentetését, amelyek nem a kommunisták – többnyire a fikció kategóriájába tartozó – ellenállási tevékenységét hangsúlyozták.” Brahm 2010, I. kötet, 8.

⁸ Ueberschär 2008, VI–VII.

⁹ Wieviorka 2019.

ző formáira és az embermentésre.¹⁰ Hasonlóképpen jártak el a magyarországi ellenállás 104 portréját közreadó, 2025 tavaszán megjelent kötet szerkesztői is.¹¹

Hogy a fenti kategóriákra konkrét példákat is említsünk, szellemi ellenállás körébe veendő Magyarországon az 1939 szeptemberében bevezetett előzetes cenzúra ellenére egészen a német megszállásig legalisan működő náciellenes sajtó – például a *8 Órai Ujság*, a *Magyar Nemzet* és a *Népszava* – tevékenysége, az illegális sajtótermékek előállítása és terjesztése, a röplapozás és a „nyalókázás”.¹² De idetartoznak a különböző propagandakampányok is, mint például a BBC által a francia területeken, Olaszországban és Skandináviában is sikerrel bátorított V-mozgalom, melynek nyomán a szövetségesek győzelmét hirdető V betűk lepték el a házak falait 1941 első hónapjaiban.¹³ A német nemzetiszocialista államvezetés által kiirtásra ítélt zsidóság vonatkozásában pedig az emberi mivolthoz való ragaszkodás, vagyis – például – a vallás gyakorlása, a kultúra művelése és a borzalmak megörökítése, ekképp a naplóírás is az ellenállás tárgykörébe tartozik.¹⁴

A németek által megszállt országok történetei azt is példázzák, hogy az ellenállás és a kollaboráció nem mindig két egymást kizáró végpontként, hanem gyakorta egy széles skálán mozgó aránypárként képzelhető el.¹⁵ Magyarán ahhoz, hogy valaki eredményesen tudjon ellenállni, közel kellett lennie az eseményekhez, akár saját akaratából, akár azon kívül. Utóbbi esetre hoz megrendítő példákat Primo Levi a náci koncentrációs táborok Sonderkommandóit vizsgálva, ahol ugyanaz az ember felfogható áldozatként és elkövetőként, vagy legalábbis tettestársként. A „kollaboránsnak álcázott ellenállók”¹⁶ között azonban olyanok is akadtak, akik teljesen saját akaratukból vállalkoztak erre a veszélyes játékra. Magyar viszonylatban erre Mikó Zoltán vezérkari százados

¹⁰ Newman–Škodrić–Ristanović 2023.

¹¹ Bartha–Kiss–Szekér 2025.

¹² „Nyalóka”: enyvható falragasz, mely egyébként nemcsak a kommunistáknak, hanem a nyilasoknak is kedvelt illegális agitációs eszköze volt. Liptai 1987, 236. Nyilas viszonylatban: GVM, Juhász Vilma Gyöngyvér visszaemlékezései Gysz.: 9487/12, 5. kazetta.

¹³ Wieviorka 2019, 37–38.

¹⁴ Bauer 1998.

¹⁵ Maga a kollaboráció-kooperáció sem maguktól értendő fogalmak. Lengyel viszonylatban lásd: Boehler–Młynarczyk 2018, 235–241.

¹⁶ Levi 1990, 52.

esete a legjobb példa, akinek beosztása szerint szovjetellenes fehér partizán egységeket kellett volna szerveznie a nyilas uralom alatt, ám ő ennek éppen az ellenkezőjét tette: a németek ellen konspirált, neves íróknak adott életmentő papírokat és megszervezte a budapesti ellenállás egyik legfontosabb tranzitállomását a Rózsadombon. Számosan voltak olyanok is, akik úgymond több kapura játszottak (Magyarországon Stolte István¹⁷ bizonyosan közéjük tartozott), és természetesen gyakori motiváció volt a jó pontok gyűjtése is a küszöbönálló új világ előtt.¹⁸

Maga az ellenállás sokfelé irányulhatott, így a német megszállás vagy bármely idegen hatalom (ideértve a Szovjetuniót is) behatolása ellen – de jelenthette a nácizmus, vagy általában véve a diktatórikus berendezkedések elutasítását is. Ideológiai értelemben takarhatott fajvédő tartalmakat (például „svábellenességet”), vagy éppen a szociális és nemzeti forradalmárnak egyszerre tűnő nyilas mozgalom iránti arisztokratikus ellenszenvet is. A való életben azonban leginkább e tényezők időben is változó arányú kombinációiról beszélhetünk az egyes csoportok és személyek esetében.¹⁹ A nemzetközi szakirodalom az ellenállás jelenségét három szintéren vizsgálja: a tengelyállamokban, a Német Birodalom által megszállt államokban és az emigrációban.²⁰ Természetesen ezek a kritériumok nem feltétlenül zárják ki egymást: a szlovák ellenállás történetének egy-egy része például mindhárom értelmezési keretben elhelyezhető.²¹

A fentiekből fakadóan az ellenállás feltérképezését Magyarországon nem 1944. március 19-ével kell kezdenünk. Annál is inkább így van ez, mivel ahogyan szerte Európában, úgy Magyarországon is sok éve működő szervezeti keretekre (például pártokra, egyesületekre, klubokra), valamint személyes kapcsolatokon alapuló hálózatokra épült a meg-

17 Stolte István (1910–1991): a budapesti tudományegyetemen tanuló diákokat érintő 1932-es kommunista lebukás egyik vádlottja, aki utóbb a magyar politikai rendőrség informátora lett. A második világháború idején a németbarát szélsőjobboldalt bomlasztó pártokban és mozgalmakban tevékenykedett, 1944 őszén pedig a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága környezetében tűnt fel. A háború után több ország hírszerzésével is kapcsolatba került. 1949-ben letartóztatták és a Rajk-per egyik koronatanújaként használták fel. 1956-ban kiszabadult és nyugatra távozott. 1991-ben halt meg Münchenben.

18 Bartha 2021, 184–193, 267–295.

19 Uo. 296–297.

20 Ueberschär 2008.

21 Rychlík 2011; Stanislav–Mičev 2019.

szállás alatti ellenállás. Legitimisták, liberális demokraták és szociáldemokraták már 1937 őszén megtalálták a közös hangot a náciizmus ellen,²² s az országgyűlés felsőházának konzervatívjai sem szimpatizáltak a totalitárius ideológiákkal és államokkal.²³ Hatását tekintve nem elhanyagolható, hogy a nyilasok ellen felépített kormányzati kampányok legeredményesebb „brandje” éppen az államfő, vagyis Horthy Miklós kormányzó vezérkultusza lett a '30-as évek végére.²⁴ Horthyban bíztak azok a német terjeszkedéstől szorongó, szuverenista fajvédő körök is, melyek az 1938 tavaszán bekövetkező Anschluss után intézményesültek.²⁵ A második Teleki-kormány idején pedig a korporatista, hangsúlyosan „keresztény nacionalista” törekvések kínáltak – a kormányfő által támogatott – alternatívát a nemzetiszocializmus helyett.²⁶ Elsősorban emlékezetpolitikai okokból fontos, hogy a Barbarossahadművelet megindítása (1941. június 22.) után a Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP) is aktivizálta magát a „náci imperializmus” és egyidejűleg a „Horthy-fasizmus” ellen. A kommunisták népfrontos kommunikációja lehetővé tette, hogy utóbb saját sikerüknek láttassák a németek vezette „Új Európából” a vereségek hatására egyre inkább kiábránduló közhangulatot.²⁷ A különböző zsidó szervezeteknek pedig élet-halál kérdés volt a náciizmus megállítása.²⁸ A német megszállás idején illegitimitást is vállaló német- és náciellenes erők tehát Magyarországon is zavarba ejtően sokféle ideológiai háttérrel és motivációval rendelkeztek, és nem alkottak monolit csoportot. Innen eredeztethető az ellenállási szervezetek meglepően nagy száma, ami eredményességet hátráltató töredezettséget idézett elő Magyarországon (is).

Az 1989 előtt sulykolt nézetek tükrében talán meglepő, de a társadalmon belüli arányokat tekintve épp a néhány száz nemzetséget számoló honi arisztokrácia vette ki legmarkánsabban a részét a náciellenes küzdelemből Magyarországon. Soraikból nagy arányban kerültek ellenállók a németek és a nyilasok fogságába, esetenként kivégzőosztagai

²² *Nemzeti Újság*, 1937. október 12., 1–2. Vö. Kardos 1998, 249–256.

²³ Püski 2005, 171–172.

²⁴ Turbucz 2015, 221–248.

²⁵ Pócs 2022; Bartha 2023.

²⁶ Romsics 2019.

²⁷ Ebben fontos szerepet játszott Kállai Gyula és számos kiadást megért munkája: Kállai 1965.

²⁸ Novák 2007.

elé.²⁹ Az 1945 után általánossá lett ideologikus megközelítés, mely fasisztákra, antifasisztákra és hezitálókra osztotta a második világháború alatti magyar közéletet, nem is tudott velük mit kezdeni, ahogyan a németbarátból németellenessé lett nagyszámú „átjáróval” sem. Az ellenállás statikus megközelítése eltakarta a nagypolitikai és hadászati változásokkal párhuzamosan olykor igencsak dinamikusan változó politikai véleményeket. A magyar ellenállás retorikája ugyanakkor feltűnően egységes volt, mivel a kommunistáktól a fajvédőig bezárólag szinte minden csoport a magyar függetlenségi hagyományba illesztette (gyakorta igen eltérő) mondandóját.³⁰

A fegyveres ellenállás

A német megszállás és a nyilas hatalomátvétel közti hónapokban a magyar politikai ellenállás összes szervezete propaganda- és lobbimunkát végzett,³¹ ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a kormányzót igyekeztek rávenni a háborúból és a német szövetségi rendszerből történő kiválásra, valamint a demokratikus reformokra. Az 1944 májusában létrehozott Magyar Front (MF) pártjai – így a kommunista Békepárt³² is – ezt a célt tűzték ki (az MF-ben legalábbis).³³ 1944. október 16. után azonban már semmi esély nem mutatkozott a kiugrásra, hiszen a nyilas diktatúrának Berlin támogatása jelentette a létalapját. Az ellenállás szervezetei ezért létrehozták a Bajcsy-Zsilinszky Endre által vezetett Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságát (MNFFB), mely a fegyveres ellenállást, egészen pontosan az országos szabadságharc nyitányaként felfogott budapesti felkelést tűzte ki elsődleges célként.³⁴

²⁹ Vö. pl. Apponyi György, Csekonics Iván, Dessewffy Gyula, Odescalchi Miklós, Pálffy György és ifjabb Pallavicini György sorsával. Filep 2011.

³⁰ Bartha 2020.

³¹ Ez alól a Magyarországon működő cionisták embermentő hálózatai jelentettek kivételt.

³² A Komintern 1943-as feloszlata után a magyar hatóságok által szinte teljesen szétvert KMP feloszlott, majd a Magyarországon működő vezetőség 1943 júliusában létrehozta a Békepártot. 1944 szeptemberétől ők Kommunista Párt (KP) néven szerepeltek.

³³ Pintér 1970, 49–50. Kovács Imre-interjú (1978, készítő: Bokor Péter). Gépelt. OSZK TIT, Jelzet: TITInt 286. 11.

³⁴ Részletesen: Gazsi 1994; Bartha 2019, 458–472.

A fegyveres ellenállás hagyományos definíciója némileg egyszerűbb, mint az ellenállásé, mivel közkeletűen a fegyverrel, robbanóanyaggal elkövetett német-, illetve kollaboránsellenes tetteket értik e fogalom alatt. Az ekképp felfogott fegyveres ellenállásnak alapvetően két válfaja van: a *merénylet* és a *felkelés*. Idekapcsolhatjuk továbbá az idegen hatalmak által bejuttatott *diverziós* egységeket és a *partizánharcot* is. Utóbbinak elmaradhatatlan kritériuma az irregularitás,³⁵ tehát például a Stauffenberg-féle Hitler-ellenes merénylet nem partizánakció, mivel német főtisztek szervezték és kivitelezték, egyenruhában.³⁶ Hasonlóképpen – az 1945 utáni mítoszépítés ellenére – nem nevezhető partizánalakulatnak a Földes László irányította újpesti ellenállócsoport sem, mely Gidófalvy Lajos tartalékos főhadnagy angyalföldi XIII/1 kisegítő honvéd karhatalmának (KISKA) újpesti őrségeként szerepelt, Gidófalvyéktól kapott egyenruhában, KISKA-papírokkal és KISKA-munícióval.³⁷

A második világháború alatti Magyarországon az első partizánakciók az 1938 és 1941 közti terület-visszacsatolásokhoz kapcsolódnak. Ezeket az újdonsült magyar főhatalom ellen követték el, vélhetően nem magyar identitású személyek, vagyis nem tartoznak tárgykörünkbe.³⁸ Nem mondható el ugyanez a német megszállás idején Magyarországra érkező deszantosokról, melyek kifejezetten németellenes céllal, s gyakorta magyar kötődésű résztvevőkkel indultak útnak. Ilyen volt a brit hírszerző- és szabotázsszervezet, a Special Operations Executive (SOE) által kiképzett és ejtőernyővel 1944. március 13-án délszláv partizánok által ellenőrzött horvát területen ledobott, majd utóbb a magyar hatóságok által felszámolt cionista ellenállócsoport (Szenes Hanna és társai),³⁹ illetve az amerikai Office of Strategic Services (OSS) kötelékéből 1944. október derekán Budapestre érkező „Dallam” csoport. A Dallam-missziót egy amerikai magyar, Keszthelyi Tibor főhadnagy vezette. Őt és társait október 7-én indították útnak Bariból, azzal a céllal, hogy Besztercebánya mellett földet érve szlovák partizánok segítségével

³⁵ Forgács 2020, 22.

³⁶ Vö. Mommsen 2008; Schmidt 2014.

³⁷ Bartha 2021, 219–224.

³⁸ A legismertebb – tömeggyilkosságokba torkolló megtorlásokat kiváltó – esetek az észak-erdélyi bevonulás alatt történtek. Vö. Illésfalvi 2004, 58–68.

³⁹ Baumel–Schwartz 2010, 3–45.

Magyarországra jussanak. A csoport egyik tagja, Magyary Gyula teológusprofesszor személyesen a kormányzónak tolmácsolta a szövetségesek üzenetét október 14-én este.⁴⁰ A csoport egy másik tagja, Kovács Pál főhadnagy („Stefan Cora”) mindeközben hírszerző és szabotázssejt építésébe kezdett Budapesten. Ellenállócsoportját neves sportolók már működő ellenállási hálózatára építette, miközben a magyar ellenállás csúcsszervével, az MNFFB-vel is kapcsolatba került. Kovács, aki egy magyar származású római iparos volt, a megszerzett információkat az OSS lévai bázisára továbbította. 1944. december elején azonban az általa épített sejt lebukott. A nyilaskeresztes hatóságok 47 embert tartóztattak le körükből, többségüket utóbb a német hatóságok közreműködésével kivégezték. Erre a sorsra jutott Kovács is.⁴¹ Keszthelyi mindeközben Szlovákiában maradt, és a szlovák nemzeti felkelés leverése után a partizánokkal a hegyekbe vonult. December 12-én azonban elfogták, s társaival együtt a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolták, ahol január végén kivégezték őket.⁴²

Ugyanerre a sorsra jutott a SOE „Windproof”-missziójának vezetője, a német származású John Sehmer őrnagy. Őt és társait, vagyis a Daniels főhadnagyként szereplő, kanadai állampolgárságú Durovecz Andrást, a magyarul is beszélő Zenopian főhadnagyot, valamint Davies tizedest szintén a szlovák partizánok által felügyelt területen dobták le 1944. szeptember 18-án. Sehmerék azzal a megbízással keltek útnak, hogy rábírák a magyar hadsereget a németekkel való szembefordulásra. Besztercebányán komolyan is vették őket, ennek megfelelően már érkezésük másnapján a felkelés parancsnokával, Ján Golian tábornokkal (illetve egy amerikai misszió tagjaival) vacsoráztak.⁴³ Durovecz kései emlékei szerint Goliannal magyarul latolgatták egy szlovák–brit–magyar németellenes katonai együttműködés esélyeit, ami nem lehetetlen, tekintve, hogy a Dombóváron született tábornokot Gólián Jánosként

⁴⁰ Magyary üzenetének az volt a lényege, hogy a szövetségesek a feltétel nélküli megadást várják el Magyarországtól. Fejérdy 2019, 57–69.

⁴¹ Szokolay 2025, 570.

⁴² Pickett 2010.

⁴³ Utóbbi a Green főhadnagy által vezetett, szeptember 17-én Besztercebányára érkezett Dawes-misszó lehetett. Greent, stábjának több tagjával, valamint Keszthelyivel és az SOE Windproof-akcióját vezető Sehmerrel együtt végezték ki Mauthausenben, 1945. január 24-én. Vö. *National Park Service* 2017.

anyakönyvezték.⁴⁴ Végül abban állapodtak meg, hogy míg Sehmer és Davies a felkelők főparancsnokságán marad, Durovecz és Zenopian szeptember 21-én civil ruhában Terényre távozik. Durovecz október első hetének vége felé Ipolyságnál át is lépte a szlovák–magyar határt, hogy kapcsolatokat építsen ki és biztonságos lakást találjon Budapesten, majd egy hét múlva visszatérjen a bázisra.⁴⁵ Bár Durovecz emlékei szerint Nagy Jenő ezredessel sikerült is közvetett összeköttetésbe kerülnie a magyar fővárosban, működése összességében elszigetelt maradt.⁴⁶ A kiugrási kísérlet idején pedig már nem tudott visszajutni, útközben ugyanis hamis papírjaival lebukott.⁴⁷ Egy jelentés szerint a nyilas hatalomátvétel miatt ekkorra már a SOE magyarországi tervei egyébként is „időszerűtlenné váltak”.⁴⁸ A szakirodalom élesebben fogalmaz: eszerint mind a kilenc ideküldött csoportjuk „teljes kudarcot vallott”.⁴⁹

Kelet felől nagyobb volt a forgalom. Ehhez fontos háttér-információ, hogy a két világháború közti Csehszlovákiában a kommunista párt legális alakulat volt, mely tömegpárttá szerveződött. Így az 1938 utáni revíziós sikerek azt is jelentették, hogy a Magyarországon működő kommunisták száma néhány évre (a '40-es évek eleji nagy lebukásokig) a sokszorosára nőtt.⁵⁰ Bár a felvidéki-kárpátaljai kommunista hálózat természetesen csak a föld alatt működhetett a magyar uralom alatt, a Szovjetunió már 1942 legelején megpróbálkozott egy – teljes kudarcral végződő – kárpátaljai deszanttal.⁵¹ 1943 nyarától aztán magasabb fokozatba kapcsolt a Moszkvában felállított Partizánmozgalom Köz-

⁴⁴ Durovecz 1996, 110–111. (Durovecz memoárja több okból kifolyólag is problémás, s csak kellő forráskritikával használható.) Golian családi hátteréhez és gyerekkorához lásd: Vida 2010, 53–54; *FamilySearch* 2024.

⁴⁵ Jelentés. 1944. október 7. TNA HS4/40. No. 38. Windproof Part I. és V. S. Zenopian jelentése. d. n. TNA HS4/41. No. 39. Windproof Part 2 – 1945. és Sehmer jelentései. 1944. szeptember 30. – október 7. TNA HS4/40. No. 38. Windproof Part I. (Köszönöm Martin Poschnak, hogy ezeket a dokumentumokat a rendelkezésemre bocsátotta.) Vö. Durovecz 1975a.

⁴⁶ A történelmi hátteret illetően több pontatlansággal: Durovecz 1975b, c. Egy SOE-forrás szerint Durovecz és Zanopian a Mátrában is tevékenykedett. Térképet is közölve: Schandl 2008.

⁴⁷ Ogden 2010.

⁴⁸ Jelentés. 1944. október 19. TNA HS4/40. No. 38. Windproof Part I.

⁴⁹ Peterecz 2019, 1053. A kudarc okairól részletesen és további magyarországi SOE-akciókról: uo. 1037–1059; Posch 2024.

⁵⁰ Papp 2024, 150.

⁵¹ Borkanyuk Olexa csoportját a hatóságok felszámolták, Borkanyukot kivégezték. Gazsi 1981; Kosztyó 2022.

ponti Törzse. Több, partizániskolákban kiképzett fegyveres ejtőernyős csoportot is ledobtak ellenséges területeken hírszerzési céllal, valamint a németek és szövetségeseik ellen folytatott harci kedv fokozása érdekében. 1944 nyaráig harmincöt szovjet ejtőernyős partizán osztagot vetettek be a visszacsatolt Felvidéken, Kárpátalján és Észak-Erdélyben, mintegy háromszázötven deszantos részvételével (rádiósaik gyakorta nők voltak).⁵² Több sikeres diverzánsakciót hajtott végre a Pataki Ferenc vezette, eredetileg hétfős osztag, mely Kárpátaljáról kiindulva egy több száz fős szervezetet hozott létre. Patakiék 1944 februárjában buktak le; az ellenük lefolytatott monstre per nyomán kétszáz főt ítélték el, sokukat (köztük magát Patakit) ki is végezték. A német megszállás után a magyarországi partizánelhárításba intenzíven bekapcsolódtak a német biztonsági szervek. Akadt dolguk, mivel 1944 nyarától a moszkvai vezetés nagyobb és jobban felszerelt osztagok, illetve egyre több magyar származású diverzáns bevetése mellett döntött. A magyar ejtőernyős kommunista partizánok közül az Uszta Gyula vezette, Kárpátalján bevetett csoportot, Szőnyi Márton Ózd körzetében földet érő alakulatát és Nógrádi Sándor 1944 decemberében már a Salgótarjáni-medencében működő egységét emelhetjük ki. Összességében azonban a hiányosan felkészített ejtőernyősök nem értek el jelentősebb eredményt, mivel a lakosság többsége nem szimpatizált velük,⁵³ a partizánelhárítás pedig sikeresen működött.⁵⁴

Más terepen és az ejtőernyősöktől némileg eltérő módszerekkel harcoltak a KP Fehér Lajos által irányított budapesti akciógárdái. Az akciógárdisták hamisítatlan partizánok voltak, akik 1944 októbere és decembere között vasúti síneket, áramellátót, könyvesboltot és nyilas gyűlést is robbantottak, valamint égbe repítették Gömbös Gyula tabá-

⁵² A magyar ellenállás kevésbé kutatott területe a nők részvétele, holott szerepük jelentős volt szinte minden ellenállási hálózatban. Braun Éva, Edelsheim Gyulai Iлона, Koltói Anna, Kruchina Hilda, Meixner Alice, Steiner Piroska, Szabó Piroska, Szandel Ágnes, Várnai Zseni – csupán néhány kiragadott név körülből. Bartha 2021, 302. A nők szerepéhez a fegyveres ellenállásban, nemzetközi kontextusban lásd: Strobl 2008.

⁵³ A kárpátaljai hangulat csak az összeomlás közeledtével, 1944 kora őszén változott meg. Kosztyó 2022.

⁵⁴ Szőnyit és csoportját likvidálták a csendőrök, Uszta és Nógrádi viszont túlélte a veszélyes vállalkozást. Uszta katonai vezetőként szerepet játszott az 1956 utáni megtorlásban, majd a partizánszövetség főtitkára, később alelnöke lett. Nógrádi 1945 után a Kommunista Párt egyik vezető propagandistájaként tevékenykedett. Liptai 1987, 234–235, 318, 335–336; Kosztyó 2017; Olasz 2018.

ni szobrát. A Fehér-partizánok közt találunk katonaszökevényeket, munkásifiket és „keresztény középosztálybeli” fiatalokat is. A német-, nyilas- és háborúellenességen, valamint a tettvágyon kívül közös volt bennük, hogy egyikük sem volt a KP tagja a robbantások elkövetésekor, oda csupán tetteik jutalmaként nyertek utóbb felvételt. A KP vezetősége elsősorban a párt hatalomra kerüléséért dolgozott, amire a legnagyobb reményt a Budapest felé közelítő Vörös Hadsereg nyújtotta számukra. Fegyveres akcióik célja nem merült ki a lakosság felrázásában; legalább ennyire szolgálta saját pozíciójuk megerősítését is, különösen a háború utáni politikai átrendeződés küszöbén, amikor helyzetük még tisztázatlan volt.⁵⁵ Az akciógárdák tevékenységéből kiemelkedik a Városi (ma: Erkel) Színházba 1944. december 3-ra meghirdetett nyilas nagygyűlés robbantásokkal történő szétzavarása, amit a pártszolgálatosok kiterjedt razziával és több tucat ártatlan üldözött meggyilkolásával toroltak meg. Hasonló megtorlás követte a Kossuth Lajos utcai nyilas könyvesboltban történt december 14-i robbantást, ami után a felbőszült nyilasok nyolc vagy kilenc munkaszolgálatost öltek meg. Holttestüket a könyvesbolt előtt tették közszemlére, a kivégzés okát – bosszú – a nyakukba akasztott táblával demonstrálták.⁵⁶ Összességében azt mondhatjuk, a KP által koordinált fegyveres partizánharc propagandamunka volt, mely főképp a párt háború utáni imázsépítését szolgálta.

Mindehhez azonban hozzá kell tenni, hogy természetesen nem csak a kommunista irányítású akciók jártak megtorlással. A józsefvárosi „Kis Varsó” fegyveres ellenállását is véresen megtorolták a németek és honi kiszolgálóik a nyilas uralom első napjaiban,⁵⁷ de az egyes KIS-KA-alakulatok tagjai által folytatott éjszakai nyilasvadászat is hasonló következményekkel járhatott. Több forrás megemlékezik például a Szabadság téri megtorlásról, amikor is megkínzott és meglőtt üldözötteket

⁵⁵ 1944 késő őszére legalább három kommunista párt működött a trianoni országterületen. A Kádár János által Budapesten vezetett KP mellett a Szegedre érkezett – Kádárék iránt teljesen bizalmatlan – „moszkoviták” (Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Révai József stb.) létrehozták az MKP-t, miközben a fővárosban Demény Pál is szervezte az övéit – esetenként KMP néven. Bár a szimpatizánsok számát illetően Deményék voltak a legerősebb csoport, nem élvezték Moszkva támogatását, így sorsuk 1945-ben hamar megpecsételődött.

⁵⁶ Lévai 1946a, 129; ÁBTL 3.1.9. V-93822, 3–16; ÁBTL 3.1.5. O-14868/1, 173 Vö. Pavlovics 1945; Máthé 2014, 154–156.

⁵⁷ Adler 2019; Bartha 2021, 139–147.

akasztottak fel a tér fáira december 20. környékén. „A Szabadság téren 5 hullá hevert egymás mellett, s mindegyik mellén egy-egy papiros ezzel a felírással: »Egy testvérért öt zsidót!«” – fogalmazott egy naplóíró.⁵⁸ Ennek az esetnek a háttere ugyan nem tisztázott, azt azonban tudjuk, hogy a Radó Imre és Magyar Endre Béla által a belvárosi V/3 KISKA fedésében működő – alapvetően okirat-hamisításra és embermentésre szakosodott – ellenállógóc vesztét is fegyveres akciójuk okozta. A Vig utcában ugyanis németekre lőttek magyar egyenruhába bújt (zsidóként azonosított) ellenállók, és a nyomok (vagyis a hamis papírok) a Visegrádi utcába vezettek. A németek a „Radó–Magyar csoportból” 1944. december 29-én 81 főt végeztek ki a Wesselényi utca 52. alatti kereskedelmi iskolában.⁵⁹

Mint említettük, a KP nem foglalkozott szervezett embermentéssel, és bár csatlakoztak az 1944. november elején megalakított MNFFB-hez, végül nem támogatták Kiss Jánosék tervét, a budapesti felkelést sem. „A Kommunista Párttal a katonai szervezkedés összeköttetése a harmadik értekezlet után, tehát kb. november 12-e után megszakadt, mert a Kommunista Párt tagjai leleplezésüknek veszélyétől félve az összeköttetést teljesen megszüntették, úgyannyira, hogy további sürgetés ellenére sem jelentkeztek többé” – fogalmazott Nagy Jenő ezredes vallomásaiban.⁶⁰ A harc általuk vallott módjáról a KP a *Szabad Népb*en nyilatkozott részletesebben. „A magyar nép fegyveres felszabadítóharc nem puccsszerveződésből, nem összeesküvés alapján, hanem a tömegek apró harci csoportjainak napi harci vállalkozásain keresztül nőhet ki általános jellegűvé” – fogalmaztak a „Fegyveres harcot!” címet viselő vezércikkükben,⁶¹ jóllehet felfogásuk a lenini elvekkel is élesen szembement. A kommunista forradalmár ugyanis kifejezetten hangsúlyozta, hogy nemcsak propagandaszempontból, de katonailag is elő kell készíteni a felkelést, melynek időpontját nagy gondossággal kell megválasztani. Lenin saját szavaival: „nagy túlerőt kell összpontosítani

⁵⁸ Szekér 2021, 637. (1944. december 20-i bejegyzés.) A gyilkosságot a mentők esetenaplója is megerősíti. Esetnapló, 1944. december 16. – 1944. december 31. OMSZ KGM (1944. december 20-i bejegyzés).

⁵⁹ Bartha 2021, 252–256.

⁶⁰ Nagy Jenő vallomása, 1944. november 30. HIM HL Honvéd Vezérkar Főnökének Bírósága. 1944 – H. 2089. I.

⁶¹ *Szabad Nép*, 1944, 4.

a döntő helyen és a döntő pillanatban, mert különben az ellenség, amelynek jobb a kiképzése és a szervezete, megsemmisíti a felkelőket”.⁶²

A tisztek – a lenini elveknek is megfelelően – úgy tervezték, egy megadott időpontban folyosót nyitnak az ekkor már Soroksár előtt álló Vörös Hadseregnek, miközben a főváros központi részein kirobbantott felkelés résztvevői megszállják a stratégiai pontokat, majd közösen kiszorítják vagy megsemmisítik az ellenséget. Az akció megszervezésére és a részletek kidolgozására azonban a hadi helyzet miatt rendkívül kevés idő maradt. A tisztek által korábban sohasem gyakorolt konspiráció ezért rohammunkában, fegyelmetlenül, a csatlakozandók alapos lekáderezése nélkül zajlott, a németalföldi ellenállás pionírjainak, a holland tiszti ellenállóknak hamvába holt 1940-es kísérletéhez hasonlóan.⁶³ Kiss János és társai egy olyan közegben próbálták meg a (szinte) lehetetlent, ahol a német biztonsági szervek saját gyártású, felkelésre buzdító röplapokkal provokáltak,⁶⁴ ahol a Vörös Hadsereg nem mutatott sok érdeklődést a valódi magyar ellenállók iránt,⁶⁵ s ahol a beépített embereiknek köszönhetően elég jól informált nyilasok megleghangú vezércikkkel igyekeztek a kommunistákat magukhoz édesgetni.⁶⁶ Az eredmény nem is nagyon lehetett más, mint a november 22–23-a éjjelén bekövetkezett nagy lebukás és a megtorlás.⁶⁷

Itt jegyzendő meg, hogy az osztrák tisztek által 1945. április elsején megkísérelt Radetzky-hadművelet katonai célja pontosan ugyanaz volt, mint Kisséké Budapesten: folyosót nyitni a szovjeteknek és két tűz közé fogni a németeket. Maga az osztrák ellenálló csúcsszervezet, a Provisorische Österreichische Nationalkomitee (POEN) szintén erősen emlékeztet az MNFFB-re, többek között azért is, mert ideiglenes államhatalmi szervnek szánták létrehozói. A bécsi ellenálló tisztek sorsa hasonló lett budapesti sorstársaikéhoz: árulás következtében többen lebuktak és hármukat – Karl Biedermann őrnagyot, Alfred Huth szá-

⁶² Lenin 1949, 146.

⁶³ Wieviorka 2019, 116.

⁶⁴ Carl Danielsson budapesti svéd követ számjeltávirata a svéd külügyminisztériumnak. 1944. november 21. Közli: Mihályi–Rohánszky–Tulok 2022, 227.

⁶⁵ Bartha 2021, 79, 170, 189–190, 218, 247, 291, 301.

⁶⁶ Ősi 1944, 1–2.

⁶⁷ A nyilas hatóságok az MNFFB katonai vezérkarát és a bizottság elnökét – vagyis Kiss Jánost, Nagy Jenőt, Tartsay Vilmost és Bajcsy-Zsilinszky Endrét – halálra ítélték és kivégezték.

zadost és Rudolf Raschke főhadnagyot – fel is akasztották. Az osztrák tisztek áldozata azonban nem volt hiábavaló, mivel kapcsolatot találtak a Vörös Hadsereggel, s érdemi információkat adtak át a német védelmi rendszerről. Többek között ennek is köszönhető, hogy a bécsi csata tíz napig sem tartott,⁶⁸ ellenben Budapest bevétele 108 napig húzódó, pusztító városharc lett.⁶⁹

Felfegyverzett ellenállás

A második világháború szomorú példái azt mutatják, hogy – ritka kivételektől eltekintve⁷⁰ – egy németellenes fegyveres felkelés nem remélhetett sikert reguláris hadsereg támogatása nélkül. Erre a legismertebb példa a varsói felkelése, melynek támogatása nem szerepelt a Vörös Hadsereg tervei között. Párizs felszabadítása ellenben stratégiai feladat volt a nyugati szövetségesek számára, akik a francia ellenállást is bevonva a hadműveletbe meg is valósították céljaikat. Ha azonban a partizánharc – mint láthattuk – kontraproduktív, a felkelés reménytelen, joggal merül fel a kérdés: volt-e egyáltalán értelme a fegyveres ellenállásnak? A kérdés megválaszolásához magát a fogalmat kell újragondolnunk a Libik György visszaemlékezése kapcsán említett dilemmák mentén. A személyes tragédiája (zsidó származású édesanyja 1944. május végi öngyilkossága) által is feltüzelt egyetemi tanársegéd néhány robbantóakcióban ugyan maga is részt vett, utóbb mégis érezhetően fontosabbnak – és jelentősebbnek – tartotta a svéd követséggel karöltve végzett embermentő munkát. Önként vállalt veszélyes feladatát svéd „követségi sofőrként”, önmagát KISKA-sként igazolva látta el.⁷¹

A semleges követségek embermentő tevékenységét diplomáciai megfontolások tették lehetővé. Az 1944. október 16-án hatalomra kerülő nyilasok ugyanis súlyt helyeztek arra, hogy Szálasi Ferenc országlását minél több állam elismerje, s ez a szándék bizonyos alkupozíciót ered-

⁶⁸ Stelzl–Marx 2009.

⁶⁹ Részletesen, az ellenállást is érintve: Ungváry 2016. Vö. Nevenkin 2019.

⁷⁰ Ilyen volt a nápolyi felkelők nagy áldozatokat követelő, ám sikeres önfelszabadítása 1943. szeptember utolsó napjaiban. Wieviorka 2019, 262–263.

⁷¹ Libik 1981, 5. (Per Anger előszava) és uo. 30–78. Vö. *Libik Albertné Berger Hajnal gyászjelentése* 1944.

ményezett. A követségek által kiállított (mások által előszeretettel hamisított) Schutzpassok és Schutzbriefek értéke azonban változékony volt, a pártszolgálatosok által uralt utcán pedig nem mindig lehetett érvényt szerezni az iratokban foglaltaknak. Ezzel magyarázható Raoul Wallenberg és társainak együttműködése egyes magyar katonatisztekkel (például Mikó Zoltán vezérkari századossal), csendőrtisztekkel (így Lullay Leó tartalékos csendőr századossal) és rendőrtisztekkel (többek között Tarpataky Zoltán rendőr főfelügyelővel), KISKA-parancsnokokkal (Gidófalvy Lajossal, Zsabka Kálmánnal és Bakos Gézával), valamint a Nyilaskeresztes Párt rendőrségi összekötőjével, Szalai Pállal, vagyis a magyar fegyveres erők döntéshozó pozícióban lévő képviselőivel.⁷² Ezt a fajta kooperációt nevezhetjük *felfegyverzett ellenállásnak*. Jellegzetessége, hogy az esetek döntő többségében nem került sor fegyverhasználatra (vagy robbantásra), a sikeres embermentéshez elegendőnek bizonyult a fegyver, a rang és az egyenruha tekintélye.⁷³ Ezekre viszont szükség volt.

Itt kell megemlíteni, hogy a Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi képviselője, Friedrich Born a nyilas uralom alatt maga is revolverrel a zsebében intézkedett, vadabb nyilasok előtt pedig a megfelelő hatás érdekében nem volt rest elő is venni fegyverét, megjegyezve, hogy „jó vadász és igen ismert lövész”.⁷⁴ Raoul Wallenberg az OSS-en keresztül angolszász titkosszolgálati kapcsolatokkal is rendelkezett és egy jó nevű svéd nagyiparos család sarjaként érkezett 1944 nyarán Budapestre.⁷⁵ Mivel azonban korábban a stockholmi polgári védelemnél utcai harcok specialistájaként tevékenykedett, nem esett kétségbe, ha fegyveres testületekkel kellett együttműködnie. Sőt, maga is kamatoztathatta ebbéli tudását, amikor 1944 novemberében az Üllői út 2–4. szám alatt létrehozta Schützling Protokoll névre keresztelt mentőközpontját. A szervezetet egy magyar tartalékos tiszt építette ki, de számíthattak

⁷² Szekeres 1997, 55–67. Karsai 2006; Bartha 2021, 217, 226, 243, 282. További fegyveres kapcsolatokat sorol: Szita 2013, 156.

⁷³ Utóbbi sem lebecsülendő. A gettórendőrségért felelő Domokos Miksa tartalékos százados – a Magyar Zsidók Központi Tanácsának vezető tisztségviselője – is magyar egyenruhában mentette a menthetőket. Novák 2020, 79.

⁷⁴ Lévai 1946b, 158.

⁷⁵ Matz 2012, 118.

csendőrök támogatására, sőt kíséretére is. Wallenberg – Bornhoz hasonlóan – pisztolyt hordott.⁷⁶

A felfegyverzett ellenállás jelentőségét érzékelteti, hogy a Yad Vashem Intézet által adományozott Világ Igaza kitüntetés magyar állampolgárságú jutalmazottjainak messze legnépesebb csoportját a különböző fegyveres testületek tagjai adják.⁷⁷ Jelenleg 883 magyar állampolgárságú Világ Igazát tartanak számon (2023-as adat),⁷⁸ míg 2009-ben ez a szám 725 volt. Az ekképp igazolt magyar embermentők száma regionális összehasonlításban, összevetve a holokauszt áldozatainak országgonkénti számával (vagyis a holokauszt helyi intenzitásával)⁷⁹ nem mondható csekélynek, jóllehet a határok változása és az adatgyűjtés/kitüntetés esetlegességei miatt pontosabb következtetés levonására nincsen lehetőség.

Az embermentés felettébb kockázatos ellenállási forma volt, mivel aki ilyesmire vállalkozott, saját életét és környezete biztonságát kockáztatta. Ugyanakkor ez a fajta ellenállás – a merényletekkel ellentétben – általában nem vezetett demonstratív megtorlásokhoz, a felkelésektől eltérően kevésbé függött külső körülményektől, ellenben egészen bizonyosan volt – emberéletekben mérhető – értelme. Az embermentők működésének, motivációinak és kapcsolatrendszerének behatóbb feltárása ma már igen nehéz feladat, mely ugyanakkor értékes történeti tudást eredményezhet, például elfeledett információkat hozhat felszínre a második világháború alatti társadalomról, valamint az ellenállás szövevényes hálózatairól. A felfegyverzett ellenállásra irányuló kutatómunka ennek a feladathalmaznak egyik fontos eleme lehetne.⁸⁰

⁷⁶ Carlberg 2020, 445, 431, 475. Schützlings Protokollhoz: Jangfeldt 2013, 293–298. Kovács 2015, 288–304.

⁷⁷ *Yad Vashem*.

⁷⁸ *Yad Vashem* 2023.

⁷⁹ A számszerű adatokhoz: Karsai 2009, 22. A szerző figyelmeztet, hogy „az egy-egy országban eddig Világ Igazaként kitüntetett nem zsidók száma és az illető országban a holokausztot túlélő zsidók száma között nincs összefüggés”. Uo. 21.

⁸⁰ Még kevésbé ismerjük a vidéki miliók (falvak, tanyák) civil embermentőit, akik a felfegyverzett embermentőktől eltérően kevésbé rendelkeztek hatalommal és kapcsolati tőkével, ám némi élelemmel, vagy éppen egy göré alatti rejtékhellyel érdemben tudtak segíteni az üldözötteken, munkaszolgálatosokon – még ha az esetek többségében csak rövid időre is.

Források

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.9. V-93822, Ifj. Berta Sándor és társa

3.1.5. O-14868/1, Briganti

FamilySearch 2024: Hungary, Civil Registration, 1895–1980. Entry for Gólián János and Gólián Rezső 28 Jan 1906. December 10. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:6JBS-NC91> (letöltve: 2025. február 17.)

Gödöllői Városi Múzeum (GVM)

Juhász Vilma Gyöngyvér visszaemlékezései Gysz.: 9487/12, 5. kazetta.

Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár (HIM HL)

Honvéd Vezérkar Főnökének Bírósága. 1944 – H. 2089. I.

Országos Mentőszolgálat Kresz Géza Mentőmúzeum (OMSZ KGM)

Esetnapló, 1944. december 16. – 1944. december 31.

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Történeti Interjúk Tára (OSZK TIT)

Kovács Imre-interjú (1978, készítő: Bokor Péter). Gépelt. OSZK TIT, Jelzet: TITInt 286.

The National Archives (TNA) [Nemzeti Levéltár, Egyesült Királyság]

HS4/40, S.O.E. Czechoslovakia

HS4/41, S.O.E. Czechoslovakia

Sajtóforrások

Durovecz, András 1975a: Emlékezés nagyidőkre. Bejutás magyar területre – partizánvonalon. *Új Szó* (Torontó), február 1., 5.

Durovecz, András 1975b: Emlékezés nagyidőkre. Az ejtőernyős hadműveleti terv bukása. *Új Szó* (Torontó), február 15., 5.

Durovecz, András 1975c: Emlékezés nagyidőkre. Kapcsolatok Ipolyságon – egy partizán epizód. *Új Szó* (Torontó), február 8., 5, 7.

Nemzeti Újság 1937: A körmendi kézfogás. Október 12., 1–2.

Ósi, Antal 1944: A kommunistákhoz. *Összetartás*, 1944. november 21., 1–2.

Pavlovics, K. 1945: Adatok a magyar fasizták vádiratához. *Új Szó*, 1945. április 14., 2.

Szabad Nép 1944: Fegyveres harcot! December 4.

Irodalom

- Adler, Tamás 2019: Józsefvárosi zsidó ellenállás. *Kommentár*, 1, 27–39.
- Bartha, Ákos 2019: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. Budapest, MTA BTK TTI.
- Bartha, Ákos 2020: Az 1944-es ellenállások budapesti sajtója. In Klestenitz, Tibor – Paál, Vince (szerk.) *Médiatörténeti tanulmányok 2020*. Budapest, Médiatudományi Intézet, 89–109.
- Bartha, Ákos 2021: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945*. Budapest, Jaffa.
- Bartha, Ákos 2023: *Törzsökösök, rongyosok, turániak. Németellenes magyar fajvédelem, 1938–1945*. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó.
- Bartha, Ákos – Kiss, Réka – Szekér, Nóra (szerk.) 2025: *Ellenállók, 1944–45*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága.
- Baumel-Schwartz, Judy – Tydor, Judith 2010: *Perfect Heroes: The World War II Parachutists and the Making of Israeli Collective Memory*. Wisconsin, University of Wisconsin Press.
- Boehler, Jochen – Młynarczyk, Jacek 2018: Collaboration and Resistance in Wartime Poland (1939–1945) – A Case for Differentiated Occupation Studies. *Journal of Modern European History*, 16, 2, 225–246.
- Braham, Randolph L. 2010: *A magyarországi holokauszt bibliográfiája* [e-pub]. Budapest, Park.
- Carlberg, Ingrid 2020: *„Itt egy szoba, és rád vár...” Raoul Wallenberg története*. Budapest, Noran.
- Durovecz, Andrew 1996: *My secret mission*. Toronto, Lugus.
- Fejérdy, András (szerk.) 2019: *I was Francis Moly. Dr. Magyary Gyula emlékezései egy titkos politikai-diplomáciai békemisszióról, hét hangszalagon (Róma, 1966–1967)*. Budapest, MTA BTK TTI.
- Filep, Tamás Gusztáv 2011: Koszorú, hiányzó emléktáblákra. Náciellenes magyar arisztokraták a II. világháború idején. *Kommentár*, 2, 61–74.
- Forgács, Balázs 2020: *Gerillák, partizánok, felkelők. Az irreguláris hadviselés elméletének története – korunk kihívásai*. Budapest, Zrínyi.
- Gazsi, József 1981: A Borkanyuk-partizáncsoport. *Hadtörténelmi Közlemények*, 94. évfolyam, 4, 569–596.
- Gazsi, József 1994: A Felszabadító Bizottság. In M. Kiss, Sándor (szerk.) *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 182–205.
- Goldberg, Amos 1988: An Interview With Prof. Yehuda Bauer. *Yad Vashem*, https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%203856.pdf (letöltve: 2022. augusztus 15.).
- Illésfalvi, Péter 2004: „Édes Erdély itt vagyunk...” Az erdélyi bevonulás során történt atrocitásokról. *Pro Minoritate*, 2, 58–78.
- Jangfeldt, Bengt 2013: *Raoul Wallenberg élete*. Budapest, Park.
- Kállai, Gyula 1965: *A magyar függetlenségi mozgalom – 1936–1945*. Budapest, Kossuth.
- Kardos, József 1998: *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között*. Budapest, Korona.
- Karsai, László 1999: Lőni vagy túlélni? *Beszélő*, 4. évfolyam, 7–8, 104–115.
- Karsai, László 2006: Zsidómentők a népbíróság előtt. Tarpataky Zoltán. *Élet és Irodalom*, július 7., 12–13.
- Karsai, László 2009: Előszó a magyar kiadáshoz. In Frojimovics, Kinga – Molnár, Judit (szerk.) *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt*. Budapest–Jeruzsálem, Balassi – Yad Vashem, 21–31.

- Koszttyó, Gyula 2017: Az Uszta-Priscsepa partizánosztagek tevékenysége Kárpátalján (1944. augusztus 8. – október 26.). In Dupka, György – Zubánics, László (szerk.) *A Kárpát-medencéből elhurcolt magyar és német rabok nyomában Orosz földön és a Kaukázus országaiban*. Ungvár–Budapest, Intermix, 127–153.
- Koszttyó, Gyula 2022: „A partizánok kiirtása pedig országos érdektől eltekintve presztizs-kérdés is”. Rekvirálás, szovjet partizánok és változó közhangulat Kárpátalján (1944). *ArchívNET*, 22. évfolyam, 3. <https://www.archivnet.hu/a-partizanok-kiirtasa-pedig-orszagos-erdektol-eltekintve-presztizskerdes-is-rekviralas-szovjet> (letöltve: 2025. június 2.)
- Kovács, Gellért 2015: *Alkonyat Budapest felett. Az embermentés és ellenállás története 1944–45-ben*. Budapest, Libri.
- Lenin, Vlagyimir Iljics 1949: Egy kívülrálló tanácsai. In uő.: *Válogatott művek II*. Budapest, Szikra, 145–148.
- Lévai, Jenő 1946a: *Szürke könyv. Magyar zsidók megmentéséről*. Budapest, Officina.
- Lévai, Jenő 1946b: *Fehér könyv. Külföldi akciók zsidók megmentésére*. Budapest, Officina.
- Levi, Primo 1990: *Akik odavesztek és akik megmenekültek*. Budapest, Európa.
- Libik Albertné Berger Hajnal gyászjelentése 1944: <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/148890#> (letöltve: 2022. augusztus 30.)
- Libik, Georg 1981: *Üzenet a lesiklásból*. Stockholm, Invandrarvörölaget.
- Libik, György 1994: 1944. március 19. és 1945. január 15. közötti tevékenységem. 1994. november 15. Kézirat. (A szerző birtokában)
- Liptai, Ervin (szerk.) 1987: *A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon*. Budapest, Kossuth.
- Máthé, Áron 2014: *A zuglói nyilasok pere 1966–1967*. Budapest, Századvég.
- Matz, Johan 2012: Sweden, the United States, and Raoul Wallenberg’s Mission to Hungary in 1944. *Journal of Cold War Studies*, 14. évfolyam, 3, 97–148.
- Medgyesi, Konstantin 2025: *Egy 20. századi fenegyerek – Libik György az embermentő*. Budapest, Jaffa.
- Mihályi, Balázs – Rohánszky, Mihály – Tulok, Péter 2022: *Budapest ostroma: svéd diplomaták, terror, kitörés*. Budapest, magánkiadás.
- Mommsen, Hans 2008: *Germans Against Hitler: The Stauffenberg Plot and Resistance Under the Third Reich*. London – New York, I. B. Tauris.
- National Park Service 2017: OSS in Action The Mediterranean and European Theaters. Augusztus 7. <https://www.nps.gov/articles/oss-in-action-the-mediterranean-and-european-theaters.htm> (letöltve: 2022. augusztus 18.)
- Nevenkin, Kamen 2019: *A Budapest erőd. A magyar főváros ostroma, 1944–1945*. I–II. Keszthely, PeKo.
- Newman, John Paul – Škodrić, Ljubinka – Ristanović, Rade (szerk.) 2023: *Anti-Axis Resistance in Southeastern Europe, 1939–1945. Forms and Varieties*. Paderborn, Brill–Schöningh.
- Novák, Attila 2007: Ellenállás vagy önmentés? Adalékok az 1944-es magyarországi cionista ellenállás problémájához. *Századok*, 141. évfolyam, 1, 143–166.
- Novák, Attila 2020: Századosi parolira cserélt sárga csillag. In Czókos, Gergely – Kiss, Réka – Máthé, Áron – Szalai, Zoltán (szerk.) 2020: *Magyar hősök. Elfeledett életutak a 20. századból*. Budapest, MCCA–NEB–Mandiner, 76–84.
- Ogden, Alan 2010: *Through Hitler’s Back Door. SOE Operations in Hungary, Slovakia, Romania and Bulgaria 1940–1945* [e-pub]. Barnsley, Pen & Sword Military.

- Olasz, Lajos 2018: A rendvédelmi erők harca a szovjet ejtőernyős partizánok ellen (1943. augusztus – 1944. augusztus). *Rendvédelem-történeti Füzetek*, 56, 71–96.
- Papp, István 2017: *Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe*. Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz.
- Papp, István 2024: *A magyar kommunisták, 1918–1989*. Budapest, Jaffa.
- Peterecz, Zoltán 2019: A brit titkosszolgálat magyarországi tevékenysége a második világháborúban. *Századok*, 153. évfolyam, 5, 1037–1059.
- Pickett, Russ 2010: 1Lt Tibor Keszthelyi. *Find a Grave*, augusztus 7. <https://www.findagrave.com/memorial/56373455/tibor-k-keszthelyi> (letöltve: 2022. augusztus 24.)
- Pintér, István 1970: *A Magyar Front és az ellenállás (1944. március 19. – 1945. április 4.)*. Budapest, Kossuth.
- Pócs, Nándor 2022: *Varjúsereg. Kováts Tivadar és a magyar fajvédelem láthatatlan útjai*. Pécs–Budapest, Kronosz–ÁBTL–MTT.
- Posch, Martin 2024: A SOE Csehszlovákiában és Magyarországon a második világháború idején, különös tekintettel a Windproof-misszióra. *Századok*, 158. évfolyam, 2, 315–341.
- Püski, Levente 2005: *A magyar felsőház története 1927–1945*. Budapest, Napvilág.
- Romsics, Gergely 2019: Reform a keresztény nacionalizmus jegyében: egy neokatolikus kísérlet transznacionális vonatkozásai. *Aetas*, 34. évfolyam, 4, 27–48.
- Rychlík, Jan 2011: The Slovak Question and the Resistance Movement during the Second World War. In Teich, Mikuláš – Kováč, Dušan – Brown, Martin D. (szerk.) *Slovakia in History*. Cambridge, Cambridge University Press, 193–205.
- Sárvári, Márta 1988: „A népre kell figyelni”. Wallenberg-től a vízlépcsőig. *Magyar Nemzet*, december 19., 5.
- Schandl, Catherine 2008: Operation Windproof and The Slovak Rising. *Polandinexile.com*. <http://www.polandinexile.com/exile10.htm> (letöltve: 2022. augusztus 18.)
- Schmidt, Eberhard 2014: *The Hitler Conspirator. The Story of Kurt Freiherr von Plettenberg and Stauffenberg's Valkyrie Plot to Kill the Führer*. Pen & Sword Books – Frontline Books.
- Stanislav, Ján – Mičev, Stanislav 2019: *The Legacy of Freedom. A Baedeker on Anti-Fascist Resistance and Slovak National Uprising*. Banská Bystrica, Museum SNP.
- Stelzl-Marx, Barbara 2009: Carl Szokoll und die Operation „Radetzky”. Militärischer Widerstand in Wien 1945 im Spiegel sowjetischer Dokumente. In Schindler, Christine (szerk.) *Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, Jahrbuch 2009. Schwerpunkt: Bewaffneter Widerstand, Widerstand im Militär*. Wien, LIT Verlag, 95–114.
- Strobl, Ingrid 2008: *Partisanas: Women in the Armed Resistance to Fascism and German Occupation (1936–1945)*. Edinburgh–Oakland (West Virginia), AK Press.
- Szekeres, József 1997: *A pesti gettók 1945 januári megmentése. „A magyar Schindler” – Szalai Pál visszaemlékezései és más dokumentumok alapján*. Budapest, BFL.
- Szekér, Nóra (szerk.) 2021: *Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója, 1941. február 25. – 1946. március 9.* Budapest–Pécs, ÁBTL–Kronosz.
- Szita, Szabolcs 2013: A humánum erejével. Raoul Wallenberg akciói 1944 novemberében. In Molnár, Katalin (szerk.) *Társadalom – demokrácia – szolidaritás. Tanulmánykötet Kozáry Andrea tiszteletére*. Budapest, L'Harmattan, 148–158.
- Szokolay, Domokos 2025: Sportemberek ellenállási mozgalma és az amerikai titkosszolgálat. A Dallam csoport Magyarországon. *Századok*, 159. évfolyam, 3, 555–583.
- Turbucz, Dávid 2015: *A Horthy-kultusz 1919–1944*. Budapest, MTA BTK TTI.
- Ueberschär, Gerd R. (szerk.) 2008: *Handbuch zum Widerstand gegen Nationalsozialismus und Faschismus in Europa 1933/1939 bis 1945*. Berlin – New York, De Gruyter Saur.

- Ungváry, Krisztián 2016: *Budapest ostroma*. Hetedik, bővített kiadás. Budapest, Corvina.
- Vida, Csaba 2010: A magyar föld szülötte, a csehszlovák haderő katonája és a szlovák fasisztaellenes felkelő: gondolatok Ján Goliánról. *Valóság*, 53. évfolyam, 9, 53–64.
- Wieviorka, Olivier 2019: *The Resistance in Western Europe, 1940–1945*. New York, Columbia University Press.
- Yad Vashem*: The Righteous Among the Nations Database. <https://righteous.yadvashem.org/?searchType=all&language=en> (letöltve: 2022. augusztus 17.)
- Yad Vashem* 2021: Names and Numbers of Righteous Among the Nations – per Country & Ethnic Origin, as of January 1, 2021. <https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html> (letöltve: 2022. augusztus 17.)
- Yad Vashem* 2023: Names and Numbers of Righteous Among the Nations – per Country and Ethnic Origin, as of January 1, 2023. <https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html> (letöltve: 2025. február 17.)

SZEKÉR NÓRA¹

A Magyar Függetlenségi Mozgalom szerepe az ellenállásban

The Hungarian Independence Movement and Its Role in the Resistance Against Nazi Germany

Absztrakt

A tanulmány a Magyar Függetlenségi Mozgalom (MFM) szerepét vizsgálja a náci Németországgal szembeni ellenállásban, különös tekintettel arra a politikai környezetre, amelyben az „államilag engedélyezett ellenállás” fogalma érvényre jutott. Az elemzés bemutatja, hogy az 1938-as Anschluss utáni magyar politikai elit jelentős része felismerte Hitler geopolitikai törekvéseinek veszélyét, és bár nyílt ellenállásra nem volt mód, titkos diplomáciai és konspiratív csatornákon keresztül próbálták az ország függetlenségét védeni. Az MFM tevékenysége a Teleki-kormány titkos apparátusából nőtt ki, és szervezeti formáját, kapcsolatrendszerét is ennek alapján építette fel. A tanulmány részletesen tárgyalja az MFM szerepét a kiugrási tárgyalások előkészítésében, embermentő tevékenységében, valamint a náci megszállással szembeni ellenállás különböző politikai, katonai és társadalmi dimenzióiban. Az elemzés feltárja az ellenállás utólagos értelmezési problémáit is, különösen az 1947-es koncepciók perек tükrében, melyekben az ellenállók tevékenységét politikai érdekből hirtelenítették.

Kulcsszavak: Magyar Függetlenségi Mozgalom, ellenállás, Teleki Pál, kiugrási tárgyalások, konspiráció, náciellenes ellenállás, embermentés, Magyar Testvéri Közösség, koncepciók perек, történeti értelmezés

Abstract

This study explores the role of the Hungarian Independence Movement (MFM) in the resistance against Nazi Germany, investigating the political environment shaped by the concept of „state-sanctioned resistance.” The analysis illustrates how, following the Anschluss of 1938, significant segments of Hungary’s political elite recognized the threat posed by Hitler’s geopolitical ambitions. While open resistance was deemed impossible, secret diplomatic channels and conspiratorial means were employed to safeguard the country’s sovereignty. Prime Minister Pál Teleki’s dual approach—outward cooperation combined with covert opposition—was particularly significant. Emerging from Teleki’s secret governmen-

¹ Osztályvezető, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára Kutatási Osztály.

tal apparatus, the MFM structured itself around this clandestine legacy. The study examines in depth the MFM's involvement in planning Hungary's exit from the war, their humanitarian rescue operations, and their broader contributions to anti-Nazi resistance across political, military, and social spheres. It also highlights post-war interpretive challenges, particularly in the context of the politically motivated trials of 1947, which sought to discredit genuine resistance efforts.

Keywords: Hungarian Independence Movement, resistance, Pál Teleki, exit negotiations, conspiracy, anti-Nazi resistance, humanitarian rescue, Hungarian Fraternal Community, show trials, historical interpretation

„[...] nálunk a magyar múlt, és a közelmúlt sok vonatkozásban és tekintetben még mindig ködben áll. A magyar sorsmozdulatok, a magyar történelem egy-egy alakját már az ábrázolás folytán rögtön rágalom és vád éri; helyzetek nincsenek tisztázva”² – fogalmazott Illyés Gyula a Fital Írók lakiteleki találkozóján 1979-ben, egy olyan korszakban, amikor a magyar történetírás a kommunista ideológia előírányzott gondolati keretei között mozoghatott. Illyés lakiteleki felszólalása óta egy generáció cseperedett fel, de ahogy John Lukacs a 20. századi ideológiák kapcsán fogalmazott, „politikai gondolkodásunkat még ma is hátráltatja elavult szókincsünk.”³ A hosszú évtizedekig érvényben lévő történelmi bélyegek mélyebben határozzák meg gondolkodásunkat, mint hogy a torzítás kényszerének elmúlása után azokat egyszerűen csak figyelmen kívül tudnánk hagyni. A „szóhasználat zűrzavarával”⁴ még ma is meg kell küzdenünk. A magyar ellenállás története pedig, mint a munkásmozgalom identitásépítésének fontos pontja, különösen érintett terület. A két világháború között és a háború alatt történtek értékelése a politikai öngazolás és leszámolás eszköze is volt egyben, a háborús bűnös, a reakciós, a fasiszta értelmezése, illetve félreértelmezése azt is megszabta, hogy kik azok, akik a megbélyegzettség okán kiszoríthatók lesznek a hatalomból, sőt akár a társadalomból is. Az antifasiszták, a haladó, kommunista ideológia értékeit már az üldözés évtizedeiben is felvállalók jelentették a hősiesség legmagasabb szintű példáját, míg a fasiszta a társadalomra veszélyes elemek szinonimájává

² Illyés 2009, 117–119.

³ Lukacs 1995, 369.

⁴ John Lukacs szóhasználata. Vö. Uo. 398.

vált. Csakhogy nem feltétlenül a háború alatti szerepvállaláson múlt, hogy ki a „fasiszta” és ki az „antifasiszta”. Ahogy azt Borbándi Gyula megfogalmazta, „az 1947–48 utáni magatartás döntötte el, hogy valaki ellenállónak számított-e vagy sem.”⁵

Borbándi megállapításának igazságtartalmát jól érzékelteti az az 1947-ben zajló koncepciós persorozat, amelyben egy titkos társaságot, a Magyar Testvéri Közösséget azzal vádoltak meg, hogy a köztársaság ellen „fasiszta” összeesküvést szervezett, és vissza akarta hozni a Horthy-korszak politikai elitjét és rendszerét. A letartóztatottak közül számosan részt vettek az ellenállásban, két évvel korábban sokuk még a Gestapo vagy a nyilasok fogja volt. A fasiszta vádakkal szemben azonban az erre való hivatkozást nem fogadták el: „A vizsgálatot végző hatóságok visszautasították a gyanúsítottak azon védekezését, hogy részt vettek az ellenállási mozgalomban. [...] Elvi alapállás az, hogy nem nevezhető ellenállásnak a Horthy környezetével összefüggésbe hozható németellenes próbálkozás”⁶ – indokolta a Magyar Közösség ügyéről készült állambiztonsági összefoglaló jelentés az eljárásnak ezt a sajátosságát. Az érvelés szerint az ellenállásnak minden olyan formája, ami bármi módon kapcsolatba hozható „a horthysta elemekkel” – a jelentés szóhasználata szerint – „államilag engedélyezett tevékenység”,⁷ vagyis „a Horthy-fasizmus” megnyilvánulása.

A választ arra kérdésre, hogy miért is nem tekinthető az „államilag engedélyezettnek” minősített tevékenység, vagyis a Horthy-korszak politikai elitjének Birodalmi Németországgal való szembenállása ellenállásnak, a történetírás adta meg: a „Szocialista történettudomány feltárása következtében kimutatható, hogy a Horthy-rendszer uralkodó körei »ellenállás« jogcímén a hatalom átmentése érdekében tevékenykedtek.”⁸ Cselekedeteiket tehát elsősorban nem a nácizmussal való szembenállás, hanem a saját hatalmi érdekeik érvényesítése motiválta. A parasztpárti Kovács Imre, akit nem lehet a Horthy-korszak politikai berendezkedése iránt érzett elfogultsággal vádolni, a Kádár-kori törté-

⁵ Borbándi 1984, 235–237, 236.

⁶ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) 2. 1. XIV/5-1. Dr. Benedek Endre r. őrnagy, dr. Horváth István r. alezredes, Ács Ferenc r. ezredes jelentése a Magyar Közösség-i ügy értékeléséről, 1970. január 15.

⁷ Uo.

⁸ Uo.

netírás e megközelítésére 1969-ben így reflektált: „Hiba azt hinni, hogy Horthy és Kállay csupán a maga érdekét nézte, amikor a háborúból ki akart szállni, a néppel, az országgal nem sokat törődtek. [...] Tudták, hogy Hitler lerohanja Magyarországot, ha ellene fordulnak, de azzal is tisztában voltak, hogy a másik oldalon (az oroszoknál) mi vár rájuk személy szerint, és a magyarsággal általában. [...] Ezek olyan vonások, olyan motívumok, melyekre tekintettel kell lenni a cselekedeteik kiértékelésénél. Gyengék voltak, hibásak, nem kétséges. [...] Azt azonban nem lehet elvitatni tőlük, hogy menteni akarták, ami még menthető. [...] Egy mai történetírónak, még ha a kommunista Magyarországon él és dolgozik, erről nem lenne szabad megfeledkeznie.”⁹

A „szocialista történettudomány feltárásának” ez az érve olyan „várázsszóként” működött, amelynek segítségével a magyar ellenállás számos megnyilvánulását könnyen negatív előjelűvé lehetett formálni, hiszen elég volt kimutatni az együttműködést a korabeli politikai elitel, és onnantól az már nem ellenállás, hanem „az ellenállás jogcímén a hatalom átmentésére”¹⁰ tett próbálkozás. Jelen tanulmány főszereplője, a Magyar Függetlenségi Mozgalom (MFM) különösen érintett ebben a történetben, az MFM ugyanis az intézményrendszerben, a politikai elitben, a kormányzó közvetlen környezetében fogta össze a nácizmus-sal szembenálló személyeket, vagyis az „államilag ellenőrzött ellenállásnak” fontos koordináló szervezete volt.

A fentebb idézett állambiztonsági összefoglaló a megöröklött értelmezési problémák mellett egy másik nehézségre is felhívja a figyelmet: az információhiányra. „Politikailag érthető és helytálló a Népbíróság és a nyomozó hatóság álláspontja, hogy visszautasította az ellenállási érdemekre való hivatkozást. Ennek azonban következménye, hogy nem derítették fel kellő mélységben a horthysta elemek államilag engedélyezett ellenállásának okát, gyökerét és a háború utáni időszakra is átnyúló kapcsolatait. [...] Valójában szélesebbek és szervezettebbek voltak a haladásellenes erők, mint amennyire azt az eljárás idején értékelték.”¹¹ Az események „nem kellő mélységű felderítése” nem csupán az állambiztonsági munkát hátráltatta, de a történetírás dolgát is nehezí-

⁹ Kovács 1969, 369–373.

¹⁰ ÁBTl 2. 1. XIV/5-1. Dr. Benedek Endre r. őrnagy, dr. Horváth István r. alezredes, Ács Ferenc r. ezredes jelentése a magyar testvéri közösségi ügy értékeléséről, 1970. január 15.

¹¹ Uo.

ti. A forráshiány ugyanakkor az ellenállási munka jellegéből is fakad, a konspiráció a helyzet kényszere, sikeressége pedig nem kis mértékben függ attól, hogy mennyire marad láthatatlan. Tevékenységét éppen ezért nem is dokumentálja túl, ha mégis, azt sokszor a félrevezetés szándékával teszi. Így ma már szinte lehetetlen, hogy a Német Birodalmi törekvésekkel szemben szerveződő ellenállás a megfelelő árnyaltsággal, minden részletére kitérően feltárható, szerepvállalásának jelentősége tényszerűen megállapítható és dokumentumokkal kellően alátámasztható legyen. A rendelkezésünkre álló források jelentős részben visszaemlékezések, de ezek a természetükből adódóan személyes olvasatok. A különböző nézőpontok összevetése segíthetne az árnyalásban. Jelen esetben azonban ez is nehézségekbe ütközik, ugyanis a generációnyi időszakot felölelő kommunista diktatúra nem adott teret az ellenállásról szóló őszinte emlékezésnek. A nyilvánosság színterein a különböző nézőpontok és értelmezések összevetésére gondolni sem lehetett. Alapvető kérdések így nem tisztázódhattak addig, amíg azokat a kor szemtanúi megvitathatták volna. Az állambiztonság nyilvánosság elől elzárt, bizalmas használatra készült összefoglalójának éppen ebből a forráshiányból fakadóan van fontos üzenete: megkérdőjelezi ugyan „az államilag engedélyezett ellenállás” őszinte szándékát, de annak tényét és széleskörű kapcsolatrendszerét elismeri.

„Államilag engedélyezett ellenállás” helyzetértékelése a háború előestéjén

„Magyarországnak a német nyomás elleni szisztematikus védekezése már közvetlenül az Anschluss után elkezdődött. Vértelen háború folyt a háború ellen”¹² – fogalmazott dálnoki Veress Lajos vezérezredes, aki – mint 1935-től bécsi katonai attasé, 1938-tól a 15. gyalogdandár, 1940-től a 2. lovasdandár, 1942-től az 1. páncélosadosztály 1944 augusztusától pedig a 2. magyar hadsereg parancsnoka és mint a kormányzó bizalmasa – maga is a Horthy-elit része és mindeközben a Magyar Függetlenségi Mozgalom fontos szereplője.

¹² Dálnoki Veress 1970, 160.

Ahogy Veress Lajos is hangsúlyozta, az Anschluss meghatározó fordulópontot jelentett a német politikához való viszony tekintetében. Magyarország közvetlen szomszédságba került a Birodalmi Németországgal, és az is világossá vált, hogy Hitler az új világrend kialakítása érdekében háború kirobbantására törekszik. A status quo hitleri újírásának terve lehetőséget is jelenthetett annak a Magyarországnak, amelyik az első világháború területi rendezésének revízióját alapelvének tekintette, és sokan, beleértve a kormányzót is, ezt így is fogták fel. De voltak olyanok a politikai vezetés legmagasabb szintjein is, akik nem hittek vagy nem akartak hinni Németország győzelmében, mert a náci ideológia térnyerésében az európai értékrend és kultúra veszélyeztetését látták, a hitleri geopolitikai és világrendezési stratégiát pedig Magyarországra nézve akár még a trianoni döntésnél is fenyegetőbbnek érezték. Ebből a meggyőződésből fakadó németellenesség azonban nem feltétlenül párosult a rendszer működési alapelveinek megkérdőjelezésével, sőt, a németellenes politikai elit köréből sokan a Horthy-rendszer minél további fenntartásában (a marxista történetírás megfogalmazása szerint a hatalom átmentésében) gondolkodtak, még ha tisztában is voltak azzal, hogy egy vesztes háború esetén ez nehezen lesz folytatható.

A német vereséggel számolók egyik meghatározó képviselője Teleki Pál volt. 1938 novemberében, még mint kultuszminiszter, egyik tanítványának, a nyolc évig az Egyesült Államokban diplomáciai szolgálatot teljesítő Szent-Iványi Domokosnak bizalmi megbízatást adott: utazzon Észak-Amerikába, keresse fel a befolyásos gazdasági, értelmiségi, politikai köröket, és készítsen titkos jelentést arról, milyen magatartás várható az észak-amerikai államoktól egy kirobbanó háború esetén, és annak milyen végkimenetele valószínűsíthető. A Teleki geopolitikai felfogását tükröző jelentés a háborút elkerülhetetlennek tartotta, és úgy látta, az – Amerika hadba lépésnek köszönhetően – német vereséggel fog végződni.¹³

Jól érzékelteti a Hitler veresége melletti állásfoglalás súlyát, hogy Szent-Iványira a politikai elit belső berkeiben ismertett tanulmánya után úgy tekintettek náciellenes körökben mint „saját” emberre. „Pa-

¹³ Szent-Iványi 2013, 170–176.

taky,¹⁴ attól a perctől kezdve, hogy olvasta a jelentésemet, az egyik legbizalmasabb támogatóm lett”¹⁵ – írta e bizalom példajaként Szent-Iványi. „A kialakuló világháborúban – az Egyesült Államok és Szovjetunió kivételével – tulajdonképpen csak vesztesek lesznek. [...] [A] Szovjetunió pedig a teljesen lerongyolódott és tönkrement Európában nyugodtan hódíthat majd akár területileg, akár csupán bolsevista ideológiával is”¹⁶ – hangzott a jelentés összegzése. Szent-Iványi a Szovjetunió térnyerésének hangsúlyozásával a németellenes politikai elit gondolkodásának egy másik fontos elemét szolgáltatta meg: a szovjetektől való félelmet. A náci propaganda számára is meghatározó volt ennek hangsúlyozása, e kör azonban ettől függetlenül saját értékorientált világnézete alapján állt szembe a bolsevizmussal és stratégiáját erősen meghatározta az a cél, hogy a kommunista Szovjetunió befolyását akadályozni kell.

Adódik a kérdés: Ha a politika vezető körein belül többen – és köztük olyan meghatározó tényezők is, mint például a miniszterelnök – a náci birodalom bukását valószínűsítették, miért nem vállalták a nyílt szembenállást vagy gyakoroltak ez irányba erősebb nyomást? Ennek okát Szent-Iványi *A magyar függetlenségi mozgalom igaz története 1939–1945* című 1946-ban írt munkájában azzal magyarázza,¹⁷ hogy a német vereség valószínűsítéséhez az a helyzetértékelés is hozzátartozott, hogy a Német Birodalommal való nyílt szembehelyezkedés az adott geopolitikai viszonyok között a lakosságra nézve végzetes következményekkel járó katonai megszállást vonná maga után. Mindemellett a belpolitikai viszonyok sem megfelelőek a nyíltan németellenes politikához. A hatalom berkein belül a németbarátok meghatározó erőt képviselnek, ugyanakkor a nácizmussal szembenálló körök nem rendelkeznek megfelelő társadalmi bázissal. „A náciellenes régi liberális garnitúra – Bethlen István, Károlyi Gyula, Walkó Lajos, Rassay Károly stb. – nagyban elveszítette tekintélyét, főleg a földbirtokreform és általában a szociá-

14 Pataky Tibor a határon túli magyarok ügyéért felelős miniszterelnökségi államtitkár, Bethlen István bizalmi embere.

15 Szent-Iványi 2013, 176.

16 Szent-Iványi Domokos: A trianoni Magyarország külpolitikája. 1919. június – 1944. március 19. 260–261. Ráday Levéltár (továbbiakban: RL), Szent-Iványi hagyaték. C/80. 1. doboz, idézi: Török 2004, 26

17 Szentiványi Domokos: *A magyar függetlenségi mozgalom igaz története 1939–1945*, RL, Szent-Iványi Domokos-hagyaték, C_80, 2. doboz (továbbiakban: *MFM igaz története*)

lis problémákkal kapcsolatban, így ennek következtében s annak dacára, hogy kifejezetten Axis-ellenes, képtelen lesz megakadályozni az országnak a háborúba való sodródását¹⁸ – foglalta össze Szent-Iványi e kör saját támogatottságára vonatkozó helyzetértékelését.

A szociális problémákból fakadó elégedetlenséget a náciizmus talaján álló szélsőjobboldal sikerrel aknáztta ki. Szálasi Ferenc pártja 1938–1939-ben befolyásának csúcsán állt, huszonöt-harmincezer tagot számolt, az 1939-es választásokon a különböző nemzetszocialista pártok jelöltjei a szavazatok 25 százalékát szerezték meg, ezzel 49 mandátumhoz jutottak, és a Parlamentben a legnagyobb ellenzéki csoportosulást jelentették. A németbarát politikai erőter és társadalmi bázis súlyát tovább növelte a katonai vezérkaron belül túlsúlyban lévő németbarát orientáció. Úgy látták tehát, hogy a nyílt kiállásnak katonai, politikai és társadalmi szinten egyaránt szűkre szabottak a lehetőségei, így elsősorban konspiratív szervezésre van szükség. Az egyre fokozódó hitleri nyomással hosszú távon kell számolni, és bár létérdeke lenne az országnak, de nincs sok esély arra, hogy kimaradjon a háborúból. Ezért törekedni kell, hogy az angolszász országokkal kiépüljön egy kulturális-társadalmi szervezetekre, sőt akár a hírszerzőszervekkel való együttműködésre épülő kapcsolatrendszer. Ez a háborúba lépés, a diplomáciai kapcsolatok megszakadása, de még akár a német megszállás bekövetkezte után is lehetővé teszi a szövetséges hatalmak tájékoztatásához és a kiugrás megszervezéséhez nélkülözhetetlen összeköttetéseket. Befelé pedig a német orientációval szembenálló személyeket össze kell gyűjteni, és közöttük a kooperációt meg kell teremteni. A titkos munka korlátaival azonban ők is tisztában voltak: „Természetes, hogy egy ilyen közvetett, burkolt célkitűzésű, mondhatnánk »malom alatti« munka távrolról sem lehetett olyan eredményes, mint egy minden gátlástól ment, nyílt és határozott befolyásolás” – fogalmazott e körben született visszatekintő, bizalmas jelentés.¹⁹

¹⁸ *MFM igaz története*, 153.

¹⁹ RL Soos Géza hagyaték, C_230, 17. d. Az *MFM őszinte története*. (továbbiakban: *MFM őszinte története*)

Teleki Pál politikája

„Teleki igen komoly erőfeszítéseket tett, hogy titkos eszközökkel ellensúlyozza a hivatalos kormánypolitikának a [...] hatását. A miniszterelnök egy külön osztályt létesített, amely névlegesen a nemzet szellemi nevelésével foglalkozott általánosan elfogadott elvek alapján, de a valóságban fedőszerve volt egy »titkos nemzetpolitikai szolgálatnak«, amely Teleki valódi politikáját kívánta előmozdítani. Titokban egy magánnyomdát bíztak meg az anyag nyomtatásával, és ezt olyan bizalmasan irányították, hogy nemcsak a szerkesztői munkát (aminek az irányelveit Teleki személyesen adta meg), de még a szedést, csomagolást, portózást, sőt az iroda takarítását is csak magasabb beosztású és kipróbáltan megbízható személyek végezték”²⁰ – fogalmazott a brit történész C. A. Macartney, aki a brit titkosszolgálat embereként személyesen is része volt Teleki bizalmas kapcsolatrendszerének, és belelátott e földalatti munka néhány vonatkozásába.²¹

Teleki Pál személye kulcsfontosságú volt a nyílt politikai szintér alatt folytatott, gyakorlati politika megszervezésében. 1939 nyarán a miniszterelnökség alosztályaként hívta életre azt a két intézményt, amelyre épített e konspiratív munkában: a Macartney által is említett Kovrig Béla egyetemi tanár irányítása alatt működő Nemzetpolitikai Szolgálatot, valamint a Szent-Iványi Domokos vezette IV. Tájékoztatási Osztályt. A Nemzetpolitikai Szolgálat „kifelé szociál- és irodalompolitikai tevékenységet végez, befelé azonban, a föld alatt, a legkíméletlenebb náci-, német-, és nyilasellenes propagandaháború titkos műhelye lesz”²² – emlékezik vissza Molnár Sándor, a legális és illegális tevékenységekbe egyaránt bevont munkatárs. Az Osztály hivatalos feladatköre, hogy egyrészt a nemzetiségi vidékek és a szórványmagyarság problémáival, másrészt a kulturális élet ápolásával foglalkozzon. A minisztériumi osztály fedőszárnyai alatt zajló titkos munka pedig: a náci ideológiával szemben ellenpropaganda szervezése. Ez a legszigorúbb konspiráció keretei között zajlott, álnéven kibérelt lakásban, fedőnéven, hamis rendszámú autóval dolgoztak. Molnár Sándor emlékei szerint heti harminc-

²⁰ Macartney 1993, 42.

²¹ Lásd: Beretzky 2005.

²² Molnár 2001, 40.

negyvenezer náciellenes röplapot nyomtattak és terjesztettek, és számos háborúellenes könyv kiadását segítették. Az Osztály titkos szervezőmunkájának segítségével jelent meg többek között Lajos Iván *Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében* című könyve, amely már 1939-ben – gazdasági tényezőkre visszavezetve – a német háborús vereség valószínűségét prognosztizálta, vagy Bajcsy-Zsilinszky Endre *Helyünk és sorsunk Európában* című munkája. Jól jellemzi a helyzet sajátosságát, hogy e két könyv betiltását az a Teleki-kormány hajtotta végre, amelyik titkos úton lehetővé tette a kiadását.

„Teleki jól látta, hogy a háború kitörése után Magyarország mindjobban izolált helyzetbe kerül, s ezért 1939 júniusában felállította az úgynevezett Tájékoztatási Osztályt. [...] Ezen osztály feladata volt az antiaxis államokkal való érintkezés és baráti kapcsolatok fenntartása, mert Teleki felfogása volt, hogy egy apparátussal, vagyis a külügyminisztériummal egyszerre kétféle politikát csinálni nem lehet, s ezért hagyta, hogy Csáky a német–olasz vonalat kiszolgálja. [...] Az antiaxis államokkal az érintkezés pedig csakis a legnagyobb titoktartás leple alatt volt folytatható”²³ – foglalja össze a Soos Géza hagyatékában található dolgozat a Tájékoztatási Osztály megszervezése mögött húzódó szándékokat.

A Tájékoztatási Osztály egyrészt, mint a miniszterelnök privát kabinetje, Teleki személyes külföldi kapcsolatrendszerét szervezte a tudományos, kulturális és politikai életben egyaránt, másrészt feladata volt a magyar kultúra értékeinek külföldön való ismertetése, népszerűsítése. Ez a feladatkör lehetővé tette, hogy a hivatalos, németbarát diplomáciai vonal alternatívájaként egy tudományos és kulturális intézményekre épülő kapcsolatrendszer szerveződjön. Ugyanakkor arra is lehetőséget adott, hogy Teleki a diplomáciai testület német orientációval szembenálló tagjaival a külügyminisztériumot megkerülve, közvetlenül álljon kapcsolatba. Így tartott szoros bizalmi kapcsolatot többek között Apor Gábor vatikáni, Bakách–Bessenyei György belgrádi, Barcza György londoni, Khuen-Héderváry Sándor párizsi, Szabó György pozsonyi követekkel vagy éppen Szegedy-Maszák Aladárral, a berlini követségi titkárral.

²³ MFM *őszinte története*.

Az osztály bizalmasan végzendő feladatköreibe egy 1941. május 1-i keltezésű, titkos feljegyzés ad betekintést: „minden, ami ezen a téren külföldön hivatalosan, nyíltan nem végezhető: pl. a horvát, a lengyel, vagy a finn vonal kiépítése vagy fenntartása; barátkozás angol, francia, amerikai, sőt csehszlovák és szovjetország viszonylatban.” Továbbá „emberek kiküldése”, akiknek a feladata kettős: „Egyrészt [...] a helyi viszonyok megismerése és ismeretségi körök kiépítése által megfelelő gárda kinevelése [...], másrészt az illető területen elvégzendő nem hivatalos (bizalmas és titkos) munka szakszerű elvégzettetése.” Az Osztály feladatai közé tartozott a „külföldre utazó fontosabb személyek megfelelő előkészítése” és a külföldre irányuló propagandamunkát végző egyesületek, szervezetek koordinálása is.²⁴ Fall Endrével, a Magyar Revíziós Liga elnökével, Perényi Zsigmonddal, a Magyarok Világszövetségének vezetőjével, a Külügyi Társaság részéről Paiker Alajossal rendszeres és bizalmas volt a kapcsolat.

Szent-Iványi visszaemlékezése szerint hosszú távú célként szerepelt egy emigrációs kormány megszervezése. Eckhardt Tibor, mielőtt 1941-ben Amerikába utazott, hogy előkészítsen egy külföldön működő magyar érdekképviseletet, Telekitől és a Tájékoztatási Osztálytól instrukciókat és anyagot kapott.²⁵ Az előkészítéshez tartozott, hogy tíz-tizenöt főből álló garnitúrát terveztek ösztöndíj címen kiküldeni kutató munkára, de valójában azzal a szándékkal, hogy a megalakítandó ellenkormány szakgarnitúráját képezzék.²⁶ Ennek keretei között érkezett Amerikába 1941 februárjában Kosáry Domokos és K. Kovács Péter, akiket a fent idézett feljegyzés „tudományos sejt”-ként nevez meg.²⁷ Hivatalosan a több nyelven megjelent *Erdély album* és a Kosáry által Szent-Iványi felkérésére írt *History of Hungary*²⁸ című monográfia amerikai kiadásával és terjesztésével voltak megbízva.²⁹ Teleki Pál Pelényi Jánoshoz

²⁴ Feljegyzés a m. kir. miniszterelnökség IV. /tájékoztató/ osztályának megalakulásáról, feladatköréről és első tizenhét havi működéséről. 1941. május 1. RL, Szent-Iványi Domokos-hagyaték, C. 80, 3. doboz. (továbbiakban: *Feljegyzés...*)

²⁵ *MFM igaz története*, 27.

²⁶ *MFM igaz története*, 23–24.

²⁷ *Feljegyzés...*

²⁸ Domokos 1941.

²⁹ A Tájékoztatási Iroda működéséről készült bizalmas feljegyzés Kosáry Domokos *History of Hungary* című könyvének terjesztésével kapcsolatban megjegyzi, hogy arra a megbízást Kosáry Domokosnak Szent-Iványi adta 1938–1939 telén, azzal a céllal, hogy az amerikai közösség

írt sorai is Kosáry és K. Kovács bizalmi megbízatására utalnak: „Remélem elég szabadon mozogsz, hogy egy s másban segítsd [Montgomeryt], pl. a könyv dolgában (Erdély). A két fiú instrukciókat kap.”³⁰ Sok eredményt a kint élő magyarokból és a magyarokkal rokonszenvező amerikai értelmiségiekből álló kapcsolatrendszer megszervezése terén azonban nem sikerült elérni, Teleki Pál halála után ugyanis a Tájékoztató Osztály működését megszüntették, és a kiküldött személyeket, így Kosáryt és K. Kovácsot is, visszarendelték Magyarországra.³¹

A Tájékoztató Osztály nem csupán a miniszterelnök alternatív, privát külpolitikáját szervezte, de a belpolitikai tájékozódását is segítette, és belső kapcsolatrendszerét is építette. „Rendszeresen megkapta a Belügyminisztérium belpolitikai helyzetjelentéseit és minden forrásból a legbizalmasabb bel- és külpolitikai információkat. Az osztály fedése alatt folyt titokban a németellenes információk gyűjtése” – fogalmazott a már idézett állambiztonsági jelentés a Tájékoztató Osztállyal kapcsolatban.³² Fábry Dániel tábornok, a Legfőbb Honvédelmi Tanács főtitkára, Ujszászy István ezredes és Padányi Jenő vezérkari alezredes, a HM hírszerző és elhárító osztály vezetői, a Csendőrnymozó Osztályról Ridegh Raymond tábornok és Kudar Lajos alezredes, továbbá Moór Oszkár, a külügyminisztérium Politikai Osztályának rendvédelmi csoportvezetője – mindannyian állandó tájékoztatást adtak a Tájékoztató Osztálynak, és miután a bizalmi kapcsolatrendszerhez tartoztak, célirányosan gyűjtötték és adták át az információkat.³³

Teleki Pál 1939. augusztus 28-i keltezésű körlevélben utasította az államigazgatási szerveket arra, hogy „a külföldre irányuló magyar tö-

gondolkodásához, ismeretéhez igazítva írja meg Magyarország történetét. A Szent-Iványi által megadott szempontok a következők voltak: az illető ország mentalitásához kell igazodni, „óvakodni kell attól, hogy a munka bármely nagyhatalmat támadjon, bíráljon, vagy mellettük felsorakozzék”, „meg kell értetni a nagyhatalmak kulcshelyeivel, hogy a német és orosz birodalmak közt elterülő sávnak, amit mi Keletközépeurópa [sic!] néven jelölünk meg, külön politikai jelentősége van s nem sorolható egyszerű tollvonással Németországhoz vagy Oroszországhoz. Keletközépeurópának pedig a Kárpát-Duna-medence a súlypontja.” Lásd: *Feljegyzés...*

³⁰ Teleki Pál ebben a levelében reflektált arra, hogy Pelényi János tiltakozásul a Háromhatalmi Egyezményhez való csatlakozás miatt lemondott a nagyköveti megbízatásról: „meg tudom érteni elhatározásodat és talán jobb is így általános szempontból is, és többet fogsz tudni használni”. Borbándi 1966, 155–170.

³¹ Szent-Iványi 2013, 278; Kovács 2012, 98–115.

³² ÁBTL 2.1. XIV/5–1. Dr. Benedek Endre r. őrnagy, Dr. Horváth István r. alezredes, Ács Ferenc r. ezredes jelentése a Magyar Közösség-i ügy értékeléséről, 1970. január 15.

³³ Csicsery-Rónay 2002, 14–25.

rekvések összhangjának biztosítása érdekében”³⁴ a Tájékoztatási Osztálynak a munkájukról beszámoljanak. Minden intézményből Szent-Iványi Domokos maga választotta ki azt a személyt, akivel a továbbiakban is személyesen érintkezett, a választás szempontja pedig a német orientációval való szembenállás volt.³⁵ Ennek köszönhetően létrejött egy intézményrendszert átfogó németellenes hálózat, amelynek szálai az Osztályon keresztül Teleki kezében futottak össze. Már Teleki miniszterelnöksége alatt megszerveződött egy olyan befolyásos személyekből álló mag, akikre a háború végéig építeni lehetett a németellenes politikában. Néhány név azok közül, akik már a Tájékoztatási Osztállyal is együttműködésben álltak: a Teleki-kabinetben Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, Bánffy Dániel földművelésügyi miniszter, Laky Dezső közellátásért felelős tárca nélküli miniszter, Zsindely Ferenc miniszterelnökségi államtitkár, Bárczy István, a Miniszterelnökség adminisztratív államtitkára, a Belügyminisztériumban Benczúr-Ürmössy Gábor, Osváth László, id. Antall József. A kapcsolati körhöz tartoztak Bethlen István és Károlyi Gyula volt miniszterelnökök, a kormányzó környezetéből Ambrózy Gyula, a kormányzói kabinetiroda munkatársa, 1943-tól vezetője, továbbá Lázár Károly, a Magyar Királyi Testőrség parancsnoka, Andorka Rudolf vezérőrnagy, Teleki Pál madridi nagykövete, valamint Baranyai Lipót, a Magyar Nemzeti Bank igazgatója.

A katonai vezérkaron belül a domináló németbarátság okán különösen nehéz, de hangsúlyos feladat volt a német politikával szembenálló katonatisztek megszervezése. Ebben szerepet játszott Szent-Miklóssy István, dálnoki Veress Lajos, Justhy Emil, Horváth Ferenc, Náday István, Röder Vilmos, Kádár Gyula, Hardy Kálmán, Sibrik György, Mikó Zoltán, András Sándor, Kuthy László, Hennyey Gusztáv, Rakovszky György és még sokan mások.

A tudományos élet felé Joó Tibor jelentett szoros kapcsolatokat, az egyházi ifjúsági szervezetek felé Soos Géza, a református Soli Deo Glória Református Diákmozgalom vezetője és a Tájékoztatási Osztály miniszteri titkáráként Szent-Iványi helyettese. Az alapvetően politikai elitre és államigazgatásra épülő kapcsolati körnek sikerült társadalmi

³⁴ RL Szent-Iványi hagyaték, C_80, 3. d. Teleki Pál körlevele az államigazgatási szervekhez, 1939. augusztus 28.

³⁵ Szent-Iványi 2013, 273–280.

kapcsolatokat is kiépítenie, főként az egyházakon keresztül. Pehm József (később: Mindszenty), Apor Vilmos, Varga Béla, Cavallier József a katolikus egyház részéről, Ravasz László, Bereczky Albert, Boér Elek, Raffay Sándor, Ordass Lajos, Kemény Lajos, Szent-Iványi Sándor a protestáns egyházak részéről voltak meghatározó személyek.

Ennek a kapcsolatrendszernek is köszönhető, hogy Teleki Pál a német orientáció ellensúlyozására számos intézkedést tudott tenni. A lengyel menekültek,³⁶ a francia és brit hadifoglyok befogadásának³⁷ megszervezésében, vagy Lengyelország megtámadásakor a német és a szlovák csapatok magyar területen történő átvonulásának sikeres elutasításában Teleki épített az Osztály munkájára és a fedésében szerveződő kapcsolatrendszerre.

A Magyar Függetlenségi Mozgalom megszerveződése

Teleki Pál halála után Bárdossy László lett a miniszterelnök, aki nem követte a titkos vonalakra épített Teleki-féle politikai koncepciót. A Nemzetpolitikai Szolgálatot és a Tájékoztatási Osztályt felszámolták, és ezzel megszűnt a legális, kormányzati szervek keretei között koordinált titkos munka. A német orientációval szembeni tevékenység azonban e háttér nélkül is folyt, „Teleki-köd” néven pedig tovább éltek az elhunyt miniszterelnök politikáját folytatni szándékozó bizalmi körök. Az angolszász országokkal a diplomáciai kapcsolatok megszakadása után fontos feladat volt akár személyes vonalakon is az összeköttetések megőrzése. Nagy segítséget jelentettek ebben az olyan angolszász orientációban gondolkodó diplomaták, mint Apor Gábor, Bakách-Bessenyei, Szegedy-Maszák vagy a háborúba lépés után nyugdíjazását kérő

³⁶ A lengyel menekültek mentésével kapcsolatos szakirodalom: Kapronczay 2009; Kapronczay 1994; Lagzi 2009; Godó 1976; Kovács 1971; id. Antall 1997; Mitrovits 2021, 18–49.

³⁷ Ribbentrop 1939. szeptember 9-i kérésére, hogy a német csapatok a Hernádszentiván–Kassa–Velejte-vasútvonalon átvonulhassanak Galícia felé, a magyar kormány szeptember 10-én adott választ: „A magyar kormány őszinte sajnálatára kérnie kell Németországot, hogy magyar vasútvonalaknak Lengyelország ellen német csapatszállításokra való igénybevételétől tekintsen el. A magyar kormány, amint már többször volt alkalmunk fejtegetni, nem látja a magyar nemzet becsületével összeegyeztethetőnek, hogy ehhez az akcióhoz hozzájáruljon.” Idézi: Az MFM igaz története. A szlovák kormány szeptember 11-én benyújtott, hasonló kérését a kormány ugyancsak elutasította.

Barcza György. A kapcsolatok fenntartásán dolgozott a Teleki-köd angol–amerikai sejtje. Boér Elek az angol–amerikai protestáns szervezeten keresztül és a Magyar–Amerikai Kereskedelmi Választottbíróság elnökeként kiterjedt amerikai kapcsolattal rendelkezett. Az Amerikában tartózkodó Radvánszky Antal, akit a magyar aranytartalék kimenekítésének ügyében még Teleki küldött ki az Egyesült Államokba, a Magyar Nemzeti Bank vezetőjeként és az evangélikus egyház meghatórozó személyiségeként a folyamatos kapcsolattartás lehetőségét jelentette. Medgyesy László főkonzul a külföldi magyarok ügyeit intéző osztályon keresztül működött együtt a külföldi szervezetekkel. Fiala Richárd több mint harminc éven át volt a budapesti angol követség orvosa, ami ugyancsak széles bizalmi kapcsolatrendszert jelentett. A sejt munkájában az unitárius lelkész Szent-Iványi Sándor különösen aktív szerepet játszott.³⁸ Az angol nyelvű kultúra népszerűsítésére 1939 elején alapította meg az *Emerson Guild* nevű társaságot. A háború kitörése után a társaság az angol, amerikai, lengyel, jugoszláv, orosz, holland menekültek mentését és támogatását koordináló fedőszervvé vált. A hadifoglyok elrejtésében és ellátásában Szent-Iványi Sándor szorosan együttműködött többek között a Vöröskereszttel, a svájci követséggel, a Pajor Szanatóriummal és arisztokrata családokkal. A svájci követségtől hivatalos megbízást kapott arra, hogy a Magyarországon tartózkodó angol állampolgárok lelki gondozását ellássa. Közbenjárásának köszönhetően, honvédelmi miniszteri engedéllyel, 60–80 brit hadifogoly kapott elhelyezést gróf Andrássy Mihály szigetvári és gróf Károlyi Józsefné csurgói birtokán kialakított táborban.³⁹ A menekülteken keresztül Szent-Iványi külföldi ellenállási csoportokkal is kapcsolatba került, köztük a lengyel ellenállással és a földalatti lengyel hadsereg vezetőivel.⁴⁰

1942 végén – Szent-Iványi visszaemlékezése szerint – egyre többen foglalmazták meg az igényt a Teleki-köd tagjai, a Tájékoztatási Osztály bizalmas munkatársai közül, hogy szükség lenne egy szervezettebb németellenes munkára. „Elsőként Soos Géza miniszteri titkár állt elő ezzel az elképzeléssel. Pár nap múlva Kudar Lajos alezredes és Padányi

³⁸ Szent-Iványi Sándor tevékenységével kapcsolatban lásd: Macskásy 1994, 77–93.

³⁹ Uo. 77–93.

⁴⁰ Kovács 2014, 169–172.

Jenő őrnagy is hasonló kéréssel keresett fel. [...] Faragho Gábor tábornok irodájában folytatott első rövid beszélgetésünket egy második [...] követte. Harmadik, lakásomon tartott találkozásonk alkalmával sikerült minden kérdésben teljes megegyezésre jutnunk. [...] Mi [Boér Elek, Faragho Gábor, Padányi Jenő, Soos Géza, Joó Tibor, Kudar Lajos, Szent-Iványi Domokos] alapítottuk meg azt a mozgalmat, s alkottuk annak belső magját, mely a Magyar Függetlenségi Mozgalom nevet kapta. [...] Mind a hetünknek megvolt a magunk baráti köre, s ennek következtében már 1943. január elején rendelkezünk egy becsületes, megbízható és tehetséges emberekből álló hálózattal, amelynek a létszáma már a szervezkedés e korai stádiumában is meghaladta a száz főt. [...] Héder János [gazdasági szakember] lett az összekötőnk a jobboldali mozgalmak és vezetőik felé. Faragho tábornok és Kudar ezredes feleltek a csendőrségi és rendőrségi erőkkal kapcsolatos tevékenységeinkért. Kiss János altábornagy, Veress Lajos altábornagy, Horváth Ferenc vezérőrnagy, Rakovszky György altábornagy, Padányi Jenő alezredes, András Sándor ezredes a légierőtől és még néhány tiszt tartotta a kapcsolatot a hadsereggel. [...] A szocialisták és a kommunisták felé Joó Tibor professzor volt az összekötőnk, a szociáldemokrata párt régi vezetői felé pedig Szent-Iványi Sándor unitárius püspöki vikárius⁴¹ – írja le visszaemlékezésében Szent-Iványi Domokos az MFM megszerveződésének hátterét.

Az MFM a megalakulásakor egy kapcsolati hálózatként működött, nem épített ki szervezeti kereteket, de még klasszikus értelemben vett tagsággal sem rendelkezett. Szent-Iványi Domokos vezette tíz-tizenöt főből álló „operatív törzs” számba vette azokat az embereket, akikre a németellenes beállítódás alapján számítani lehetett, és a közöttük lévő kapcsolatokat igyekezett koordinálni. Mindenki végezte munkáját a nácizmussal való szembenállás jegyében a saját elképzelése szerint, az MFM ehhez nyújtott a háttérből egy kapcsolati hálót, sok esetben anélkül, hogy a létezését a hálózat tagjai előtt felfedte volna.⁴² A Tájékoztatási Osztály időszakához képest különbséget jelentett, hogy akkor a szervezés mögött állt egy legális szervezeti háttér és miniszterelnöki szintű támogatás, az építkezés pedig elsősorban a politikai elit és az államigazgatás embereire szorítkozott. Az MFM az intézményi háttér

⁴¹ Szent-Iványi 2016, 65–66.

⁴² Szent-Iványi 2013, 307–311.

hiányát szélesebb társadalmi kapcsolatok kiépítésével próbálta ellensúlyozni, ez azonban azt is jelentette, hogy kilépett a Horthy-rendszer államapparátusához igazított keretek közül.

A társadalmi kapcsolatok szélesítése elsősorban a Magyar Testvéri Közösség nevű titkos társasággal való együttműködésen keresztül történt.⁴³ A Közösség a Függetlenségi Mozgalomhoz hasonlóan konspirációs szabályok szerint működött, de míg az MFM csupán egy koordinátor volt valódi tagság nélkül, addig a Közösség egész országot behálózó, sejtszerűen felépített szervezeti keretekkel és megközelítőleg háromezer fős tagsággal rendelkezett. Az 1920-as évektől működött Magyarországon, gyökerei feltehetően egy erdélyi titkos társasághoz nyúlnak vissza. A tagság feltétele a magyar származás volt, amit ugyan nem érvényesítettek kizárólagosan, de a kiválasztás szempontrendszeréhez tartozott. Úgy látták, hogy a magyar érdekek nem érvényesülnek kellőképpen, ezért igyekeztek minél több társadalmi, gazdasági, szellemi, politikai csoportosulásban jelen lenni, és ott Szabó Dezső-i és Németh László-i alapokon a magyarság érdekeit előtérbe helyező tendenciákat erősíteni. Tagjait megtaláljuk a baloldaltól a jobboldalig, a kormányhű köröktől a Parlamenten belüli és kívüli ellenzékig. Feladatát azonban nem szűkre szabottan a politika világának befolyásolásában látta, önmagát sokkal inkább egy társadalmi érdekérvényesítő mozgalomként értelmezte. Erős volt a jelenléte a népi mozgalomban, amelyet a háttérből anyagi eszközökkel is támogatott. A nácizmusban a magyar érdekeket veszélyeztető fenyegetést látott, tagjait ezért a '30-as évek végétől egyre inkább ennek szellemében szervezte, és feladatának tartotta az erősödő német nyomás ellensúlyozását. Ez a „függetlenségi gondolat” jelentette a közös platformot az MFM és a Közösség között. Az együttműködést Soos Géza, Kudar Lajos, Kupa László, Héder János és az MFM hálózatának magyar testvéri közösségi tagjai szervezték meg, ami nem jelentett szervezeti szintű összefonódást, csupán a kapcsolatrendszerek összekapcsolódását. Az MFM a népi mozgalomban, ifjúsági és civil szervezetekben, sőt, a rendszerrel radikálisan szembenálló körökben is jelen lévő, szervezett tagsággal és konspirációs háttérrel rendelkező bázist kapott, a Közösség pedig a politikai élet legmagasabb szintjéig elérő kapcsolatrendszert. E két szervezet németellenesség talaján létrejött

⁴³ Részletesen lásd: Székér 2017.

együttműködésének eredményeképpen olyan csoportok is egybekapcsolódtak, akiknek a regnáló rendszerhez való viszonyuk, társadalmi helyzetük, politikai felfogásuk és jövőképük erősen különbözött, és akik között a nyílt szintéren elképzelhetetlen lett volna az együttműködés.⁴⁴

Kiugrási Iroda

„Méltóságod, szolgálattételre közvetlenül a Főméltóságú Kormányzó Úr legmagasabb személye mellé lesz beosztva, ügyköre lesz egyelőre a Magyarország területén kívül Európában lévő, továbbá a tengerentúli világrészekben élő és visszatelepülni óhajtó magyarság visszatelepítésének kérdése. Ügykörébe tartozik majd ezen túlmenőleg minden oly kérdéssel való foglalkozás, melyre a Főméltóságú Kormányzó Úr, illetve a magyar királyi miniszterelnök Méltóságodnak megbízatást ad”⁴⁵ – olvasható Kállay Miklós miniszterelnök 1944. január 10-én kelt megbízólevelében, melyben ifjabb Horthy Miklóst nevezi ki a Különleges Iroda vezetésével. Az Iroda megszervezésére és gyakorlati munka irányítására pedig miniszteri tanácsos beosztásban Szent-Iványi Domokost rendelte ki.⁴⁶

Az Iroda (amely „Kiugrási Iroda” néven vált ismerté) hivatalosan a hazatelepülni vágyók ügyeit intézte, valójában azonban a háborúból való kiugrás megszervezésének a fedőszerve volt. Létrejött az MFM szervező munkájának volt az eredménye, és a Kállay-féle kiugrási próbálkozásokkal szemben egy másik alternatívát képviselt. Kállay kiugrási tárgyalásainak előkészítésében az MFM kapcsolatrendszeréhez tartozók közül számosan részt vettek, mint például Váli Ferenc, Joó Tibor, Szent-Iványi Sándor. A Revíziós Liga és más kulturális jellegű kapcsolatok és intézmények, amelyekkel a Tájékoztatási Osztály időszakában is már szoros volt az együttműködés, most is központi szerepet kaptak. Az MFM azonban sem koordinátorként, sem szellemi irányadóként nem folyt bele ebbe a munkába. Szent-Iványi Domokos hibásnak tartotta,

⁴⁴ Szent-Iványi 2016, 67–71; Csicsery-Rónay 2002, 17; Szent-Miklósy 1988, 22–35.

⁴⁵ RL, Szent-Iványi Domokos hagyaték, C_80, 3. doboz.

⁴⁶ Részletesen lásd: Szekér 2015, 133–163.

hogy a kiugrást a kormányra, azon belül is a külügyminisztériumra építik, hiszen annak tagjai között nagy számban voltak németbarátok, intézkedései a német elhárítás számára könnyen követhetőek voltak, mindemellett úgy gondolta, hogy az egész akció egy kormányváltással könnyen semlegesíthető. Véleménye szerint a kiugrást a cseh, finn, román ellenállási politika mintájára egy különálló szervvel kellett volna előkészíteni.⁴⁷ Szent-Iványi visszaemlékezése szerint a döntő lökést ahhoz, hogy az MFM emberei úgy határoztak, a háborúból való kiugrás szervezésébe koncepcionális szinten is bekapcsolódnak, Edmund Veesenmayer inkognitóban tett budapesti látogatásai adták.⁴⁸ Veesenmayer titkos küldöttként számos országban készített elő puccsot, megszállást, a politikai életbe való beavatkozást.⁴⁹ Magyarországon tett kétszeri látogatásának (1943 áprilisában és novemberében), valamint az 1943-as Hitler–Horthy klesssheimi találkozásának hátterében, ahol a Führer igen éles szemrehányásokat tett a tudomására jutott kiugrási tárgyalásokat illetően, a kormány leváltásának, sőt az ország megszállásának előkészületeit sejtették.⁵⁰ Ezért döntöttek úgy, hogy nem halasztható tovább egy kormánytól független fedőszerv létrehozása.⁵¹

1943 nyarán kezdődött meg a szervezés. „Ifjabb Horthy Miklós személye kulcsszerepet jelentett, s ezt a körülményt az MFM helyesen is mérte le: a kormányzóra – egyetlen életben maradt gyermekén – a fián keresztül lehetett a legnagyobb befolyást gyakorolni”⁵² – indokolta a kormányzó fiának bekapcsolását Szent-Iványi Domokos. A kormányzót bizalmas ismerősei és barátai – Bethlen István, Bárczy István, Herczeg Ferenc, Keresztes Fischer Ferenc és bátyja, Lajos, Perényi Zsigmond, Ambrózy Gyula, Kánya Kálmán – győzték meg arról, hogy a fia vezetésével szervezzen meg egy irodát.⁵³ Az idős Horthynak nem hangsúlyoz-

47 Kállay kiugrásának árnyalt elemzését lásd: Joó 2008, 189.

48 Szent-Iványi Domokos: *Csonka Magyarország külpolitikája* (kézirat), 852. RL, Szent-Iványi Domokos-hagyaték, C_80, 1. doboz.

49 Bokor 1982, 11–22.

50 Az 1943. novemberi látogatásról december 10-i dátummal készült jelentést lásd: Ránki et al. 1968, 742–755.

51 Szent-Iványi 2013, 423.

52 *MFM igaz története*, 163.

53 Szent-Miklós 1988, 35.

ták, hogy az iroda mögött ellenállási munka és a kiugrás megszervezése zajlik majd, sokkal inkább az 1942-es hazatérése óta beosztás nélkül lévő fia felelős szerepkörének előnyeit ecsetelték előtte.⁵⁴

A német megszállás

„Magyarország, amelyet Horthy engedékenysége vagy gyengesége s alkalmazkodása megmentett a totális német lerohanástól, még a legnagyobb jóakarattal sem nevezhető szuverén államnak. A Vár felett változatlanul lobogott a koronás magyar zászló, és Veessenmayer szabályosan bemutatta megbízólevelét, mint „elsőosztályú követ és teljhatalmú birodalmi megbízott”, a magyar önállóság és függetlenség azonban megszűnt, a németekkel kollaboráló országból Hitler vazallusa lett”⁵⁵ – fogalmazta meg Kovács Imre Magyarország 1944. március 19-e utáni helyzetét.

A megszállás következtében a Kállay-kormányt leváltották, a nácizmussal szembenálló személyek ellen hajtóvadászat indult, az MFM kapcsolattrendszeréhez tartozók közül is számos embert letartóztattak, és megkezdődtek a zsidókérdés „végső megoldásának” előkészületei, mindközben pedig a németekkel az aktív szembenállás innentől életveszélyes kockázattal járt. A Magyar Függetlenségi Mozgalom ebben a fokozottabb konspirációs kényszert jelentő helyzetben szakított a ködszerű létformájával, és ekkor építette ki a földalatti működés szabályaihoz igazított szervezeti kereteit, különböző feladatokra szakosodott csoportokba tagolódva. A Magyar Közösség, ezzel éppen ellentétesen, felüggesztette a „békeidőhöz” igazított szervezeti működését, „álomba merült”, és az ellenállást vállaló tagjainak többsége betagozódott az MFM struktúrájába.⁵⁶

A német megszállással szemben a magyar reguláris hadsereg fegyveres ellenállásának kérdése kardinális pont volt, amit sem a Kállay-

⁵⁴ Szilágyi–Sáringi 2002, 115–116.

⁵⁵ Kovács 1963, 238–266, 245.

⁵⁶ Részletesen lásd: ÁBTL 3.1.9. V-2000/43. Soos Géza: Magyarázat az ellenállási mozgalom történetének bevezetéséhez. A magyar ellenállási mozgalmak történetének vázlata. Bari, 1945 tavasza. *MFM őszinte története*; Szent-Miklós 1988, 31–33; Török 2004, 88; Csicsery-Rónay 2002, 237–253.

kormány, sem a kormányzó nem vállalt.⁵⁷ Az MFM akceptálva ezt a döntést két irányban határozta meg a feladatát: a háborúból való kiugrás előkészítése és az emberek mentése, az előbbinek Szent-Iványi Domokos, az utóbbinak Soos Géza volt a koordinátora.⁵⁸ A német megszállás mikéntje igazolta a Kiugrási Iroda alapkoncepcióját, az MFM számára ugyanis rendelkezésre állt egy közvetlenül a kormányzó felügyelete alatt álló fedőszerv, ami az ellenállási munka fontos bázisát adta. Miután fegyverszünetet csak regnáló hatalom kezdeményezhet, a kiugrás megszervezéséhez a politikai elitben mozgó és kormányzóhoz közvetlen kapcsolattal rendelkező MFM jó mozgástérrel rendelkezett, ugyanakkor – elsősorban közösségi kapcsolatokon keresztül – elérte „az ellenzéki” ellenálló csoportokat, a Magyar Fronttal, sőt, fegyveres ellenálló csoportokkal is kapcsolatba tudott lépni. Ezzel párhuzamosan több vonalon is, mint például Soos Gézán, Szent-Iványi Sándoron, Kudar Lajoson, Csomóss Miklóson⁵⁹ keresztül volt összeköttetésük a nyugati titkosszolgálati szervek felé, és kapcsolatban álltak a Bakách-Bessenyei György és Barcza György vezette, a Sztójay-kormány megbízását elutasító diplomatákból alakult Disszidens Diplomata Bizottságával, akik a nyugati szövetségesekhez jelentettek kapcsolatot.⁶⁰ A megszállás után az is egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a fegyverszüneti feltételeket a Szovjetuniótól kell kérni, ahogy azt a Bakách-Bessenyei Györgytől származó 1944. szeptember 22-i üzenet is megerősítette: „Pincés T⁶¹ az MFM-nek üzeni: Azonnal fegyverszünet kérendő Oroszországtól, Angliától, Amerikától együttesen. Kalapost⁶² nem kell kímélni. Semmi tak-

⁵⁷ A német megszállás pillanatában a katonai ellenállás lehetőségeiről lásd: Dálnoki 1970, 160–161.

⁵⁸ A MFM embermentési munkájára a tanulmány nem tér ki részletesen, erről lásd: Baron 2022; Székér 2019, 32–57.

⁵⁹ Csomóss Miklós Gellért Andor (a Revíziós Liga berlini, majd stockholmi képviselője, az amerikai titkosszolgálat, az OSS beszervezett embere) keresztül 1942-től állt kapcsolatban nyugati hírszerzőszervekkel, saját hálózatot épített ki Magyarországon. Tagja volt a Magyar Közösségnek, és fontos szerepe volt a Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége nevű ellenállási szervezet alakításában. Lásd: Székér 2021, 205–229.

⁶⁰ 1944. augusztus 28-án a kormányzó táviratilag hatalmazta fel a Bernben tartózkodó Bakách-Bessenyeit, hogy folytasson tárgyalásokat a szövetségesekkel a fegyverszünet kérdéséről: Hennyey 1992, 101–105; Csima 1965, 731.

⁶¹ Bakách-Bessenyei György fedőneve.

⁶² Horthy Miklós fedőneve.

tikázás. Azonnali cselekvés. Minden kockázat vállalandó, mert csak a nyílt kiállás segít még. Erdélyi kérdést ne élezzék ki.”⁶³

Az MFM stratégiai terve szerint tehát fegyverszüneti delegátust kell küldeni a Szovjetunióba, de ezzel egyidejűleg az angolszász hatalmakhoz kijuttatott küldöttségek is tájékoztatást adtak volna a fegyverszüneti tárgyalásokról.⁶⁴ A politikai háttország biztosításához nélkülözhetetlennek látták a Sztójay-kormány megbuktatását és egy MFM-el együttműködőbb kabinet kinevezését. Lázár Károly altábornagy, a kormányzói testőrség parancsnoka kapta feladatul, hogy elsősorban Budapestre koncentráltan lépjen kapcsolatba fegyveres csoportokkal, készítse elő kiképzésüket és felfegyverzésüket, hogy a kiugrás pillanatában biztosítsák a rendet és a védelmet a nyilas csoportokkal szemben.⁶⁵ A hadsereg parancsnokait pedig megbízható emberekre kell kicserélni a katonai átállás sikeréhez. Mindemellett a kiugrás előkészítésének alapelemét jelentette, hogy a kormányzó, aki a fegyverszünetet ratifikálja és a legitimitás forrása, biztonságban legyen. A tervek szerint Kolozsvárra menekítették volna, a 2. magyar hadsereg főhadiszállására, a parancsnok dálnoki Veress Lajos vezérezredes védelme alá. Ezen elképzelés szerint a fegyverszünet aláírása után a Magyar Rádió felvételeiről sugározta volna a kormányzói proklamációt, amelyben bejelenti a három szövetséges nagyhatalommal kötött fegyverszünet tényét, a német csapatokat pedig felszólítja Magyarország elhagyására. Ezután a kormányzó mint legfőbb hadúr átvenné mindkét hadsereg felett a parancsnokságot, és megindul Budapest felé.⁶⁶ E tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy az MFM kiugrási tervének gyakorlati kivitelezését és embermentő tevékenységét részleteiben ismertessük. Összességében azonban elmondható, hogy az események menetét érdemben megváltoztató eredményt nem sikerült elérni, ez azonban nem azt jelenti, hogy az MFM mindenképp kudarcot vallott volna az ellenállás során.

A megszállás után a deportálásokat lehetővé tevő kormányzati döntések megszülettek, a több mint négyszázezer ember haláltáborokba

⁶³ RL, Szent-Iványi Domokos-hagyaték, C_80, 3. doboz.

⁶⁴ Szent-Iványi 2013, 521.

⁶⁵ Lásd: Lázár Károly testőrtábornagy visszaemlékezései. Bene–Szabó 2007, 65–79; ÁBTL 4.1. A-2126/38. Lázár Károly testőrtábornagy vallomása. Szekér 2023, 198–202; Bartha 2021, 86–88.

⁶⁶ Szent-Iványi 2013, 494; Szent-Iványi 2016, 123–132.

szállítása megtörtént. Az embermentés elsősorban az egyéni emberi életek megvédésére szorítkozott, és ebbe a munkába az MFM is bekapcsolódott, részt vett a bűjtatások szervezésében (Soos Géza visszaemlékezése harmincezerre teszi a Budapesten és környékén elrejtett üldözöttek számát), hamis papírok beszerzésében. Ugyanakkor igyekezett egy kollektívebb és törvényesített védelmet is megszervezni magas szintű kapcsolatainak kihasználásával. Tevékenysége sokban épített a törvényi kiskapuk kijátszására, politikai nyomásgyakorlásra, kormányzati döntések befolyásolására. A kormányzói mentesítő levelek intézménye, amiben segítséget jelentett, hogy Mester Miklóst – az ellenállás és az üldözött zsidók segítésére – sikerült államtitkárként beépíteni a Sztójay-kormányba, ugyancsak sokak életét mentette meg.⁶⁷ Az auschwitzi jegyzőkönyvek megszerzésével és Horthy Miklós befolyásolásával az MFM-nek abban is volt szerepe, hogy bár meglehetősen későn, a vidéki zsidóság bevagyonírozása után, de a kormányzó a deportálásokat leállította. A Koszorús-akció, melynek során a budapesti zsidóság puccsszerű deportálását sikerült megakadályozni, szintén az MFM kapcsolatrendszerén keresztül szerveződött.

„[É]rthetetlen még ma is előttem, miképpen volt lehetséges, hogy az a Horthy, aki a Kun-diktatúra könyörtelen leverője volt [...], olyan mélyre süllyedjen, hogy a bolsevistákhoz forduljon békéért! Minden mást megértettem volna, de ezt nem. Még azzal is számoltam, hogyha az angolszászok hadosztályokat dobának le a Dunántúlon, a honvédség leteszi a fegyvert. Igen, még azt is megértettem volna, hiszen Horthy angolmániája köztudomású volt. De hogy a szovjetekkel? [...] Horthyt a várbeli klikk vezette félre. A szürke eminenciás, Bethlen és társai”⁶⁸ – fogalmazott 1968-ban Veessenmayer. 1944. október 11-én Faragho Gábor, Szent-Iványi Domokos, Teleki Géza Moszkvában aláírták az előzetes fegyverszüneti megállapodást. Komoly konspirációs munka és életveszélyekkel teli út vezetett idáig. De hiába ez az eredmény, a kiugrás nem sikerült, a nyilas puccs következtében Magyarország maradt a háborúban a németek oldalán.

Az MFM stratégiai tervéből számos pont teljesült ugyan, de legtöbb esetben korlátokkal és az eredményt veszélyeztető kompromisszumok-

⁶⁷ Részletesen lásd: Mester 2012.

⁶⁸ Gosztonyi 1989, 89–90.

kal. Sztójay bukása után a Lakatos Géza vezette kormány kinevezése megtörtént, de már meglehetősen későn, az augusztus 23-i román kiugrás után, és olyan összetételben, hogy a német befolyás továbbra is érvényesült. Ezt követően sikerült két küldöttséget a Szovjetunióba (Faraghoék előtt Faust Imre vezette előkészítő delegáció tárgyalt Moszkvában), egyet a nyugati zónába kijuttatni. Náday István vezérezredes és Charles Telfer Howie brit menekült hadifogoly, dél-afrikai légvédelmi tüzérezredes, 1944 szeptemberében az MFM által szervezett és meglehetősen kockázatos úton Olaszország angolszász övezetébe repült. „Az út mint pilótateljesítmény – bravúr [...] diplomáciai szempontból: kudarc”⁶⁹ – fogalmazott Macskásy Pál tanulmányában arra utalva, hogy Nádayékat nem tekintették legitim küldöttségnek.

Lázár Károly több fegyveres csoporttal felvette a kapcsolatot, köztük Szent-Györgyi Albert ellenállási szervezetével (SZESZ) és a frakciós kommunistákkal szoros kapcsolatban álló Magyar Hazafiak Szabadságszövetségével, de a felfegyverzésük nem történt meg, a nyilas puccs során nem tudtak érdemben beavatkozni az eseményekbe, és a tagok többsége a nyilasok fogságába került.⁷⁰ Sikerült ugyan a hadsereg vezetésében több fontos pozíciót az MFM-el kapcsolatban álló személyeknek betöltenie. Belső, bizalmi ember volt a 2. magyar hadsereg élére kinevezett Veress Lajos vezérezredes, Horváth Ferenc vezérőrnagy, a Székely Hadőrség parancsnoka, a légierő parancsnoka András Sándor ezredes, és az 1. magyar hadsereg parancsnokára Miklós Béla vezérezredesre vagy a Honvéd Vezérkar Főnökére, Vörös Jánosra is a kiugrást támogató emberként tekintettek. A tisztikarban azonban továbbra is többségben voltak a németbarátok, Horthy átállást meghirdető proklamációját a hadsereg nem követte, amiben a nyilas puccs utáni bizonytalanság, a tiszttek nem megfelelő tájkoztatása és a sokszor ellentmondásos parancsok is szerepet játszottak. A németeknek küldendő hadüzenet és velük szemben a fegyveres harc vállalása Horthy Miklós számára is egy olyan pont volt, amit nehezen tudott elfogadni, és mint katona árulásnak tekintett.⁷¹ Ő egy finn típusú kiugrásban gondolko-

⁶⁹ Macskásy 1994, 98.

⁷⁰ M. Kiss 1983, 113–128.

⁷¹ Horthy Miklós számára ez olyannyira becsületbeli kérdés volt, hogy még 1954-ben is szükségét érezte, hogy Konrad Adenauernak, a Német Szövetségi Köztársaság kancellárjának küldött levélben adjon magyarázatot. A levelet közli: Hennyey 1992, 285.

dott, ami azt jelentette volna, hogy hadüzenet nélkül a németeknek szabad elvonulást biztosítunk.⁷² Végül belátta, hogy ez az adott geopolitikai viszonyok között nem reális, és jóváhagyását adta arra az előzetes fegyverszünetre, melynek feltételei között szerepelt a németeknek küldött hadüzenet. Az MFM tervének azon részéhez azonban nem járult hozzá, hogy családjával együtt elhagyja Budapestet és a 2. hadsereg védelme alatt várja meg a proklamáció kihirdetését. Ez a döntése, melynek következménye volt fia elrablása és zsarolhatóvá válása, sokban hozzájárult a kiugrás kudarcához.

Az 1944. október 15-én bekövetkező nyilas puccs végleg pontot tett minden további kiugrási próbálkozásra. A Kiugrási Iroda ifjabb Horthy Miklós elhurcolásával megszűnt, a Magyar Függetlenségi Mozgalom a nyilasok hatalomra kerülésével befolyásos kapcsolatrendszerének jelentős részét elvesztette. A tagok közül többen bekapcsolódtak a fegyveres ellenállásba, Mikó Zoltán vezérkari százados, az MFM karhatalmi csoportjának egyik vezetője, az ellenállás fedőszerveként működő KISKA-alakulatokat (Kisegítő Karhatalmi Alakulat) szervezett. Szent-Iványi Domokos Moszkvába távozása után a mozgalom irányítását Soos Géza vette át, vezetésével egy 1945. december 9-én Pápáról induló küldöttség Foggia közelében lévő amerikai katonai támaszponton landolt, hogy a szövetségesekkel és rajtuk keresztül a Faragho-küldöttséggel a kapcsolatot felvegyék, a magyar ellenállásról a szövetséges hatalmakat tájékoztassák. A moszkvai fegyverszüneti küldöttség – kiegészülve a Magyar Front képviselőjeként érkezett Simonffy-Tóth Ernővel, valamint a szovjetekhez átállt Vörös Jánossal és Miklós Bélával – átalakult Moszkvai Magyar Bizottsággá, amely már a háborút a vesztes oldalon befejező ország Ideiglenes Kormányának megszervezésén dolgozott.

„Tudták, hogy Hitler lerohanja Magyarországot, ha ellene fordulnak, de azzal is tisztában voltak, hogy a másik oldalon (az oroszoknál) mi vár rájuk személy szerint, és a magyarságra általában”⁷³ – fogalmazott a már idézett írásában Kovács Imre a háborúból kiugrani szándékozó Horthy-korszak politikusaira vonatkozóan. 1947-re e fenti Bizottság minden tagja valamilyen formában megjárta a politikai rendőrség bör-

⁷² Macartney 1953, 236–238.

⁷³ Kovács 1969, 369–373.

tőneit. Öt-hat évvel a háború után az MFM egész kapcsolatrendszere és – a kommunista párthoz szervesen kapcsolódó személyeket kivéve – a náciizmussal szembenálló mozgalom szinte minden tagja vagy emigrált, vagy kitelepítésben, börtönben, internálótáborban, szerencsés esetben a közélettől visszavonultan várta a hidegháború végét.

Források

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2. 1. XIV/5-1. Dr. Benedek Endre r. őrnagy, dr. Horváth István r. alezredes, Ács Ferenc r. ezredes jelentése a Magyar Közösség-i ügy értékeléséről, 1970. január 15.
- 3.1.9. V-2000/43. Soos Géza: Magyarázat az ellenállási mozgalom történetének bevezetéséhez. A magyar ellenállási mozgalmak történetének vázlata. Bari, 1945. tavasza.
- 4.1. A-2126/38. Lázár Károly testőrtábornagy vallomása.

Ráday Levéltár (RL)

- C_80. 2. d. Szentiványi Domokos: A magyar függetlenségi mozgalom igaz története 1939–1945.
- C_80. 1. d. Szent-Iványi Domokos: A trianoni Magyarország külpolitikája. 1919. június – 1944. március 19.
- C_230 17. d. A Magyar Függetlenségi Mozgalom őszinte története.

Irodalom

Antall, József id. 1997: *Menekültek menedéke*. Budapest, Mundus Kiadó.

Baron, Frank 2022: *Az Auschwitz-jegyzőkönyv és Budapest, 1944*. Budapest, Raoul Wallenberg Egyesület.

Bartha, Ákos 2021: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Bene, János – Szabó, Péter (szerk.) 2007: *Lázár Károly testőrtábornagy visszaemlékezései*. Nyíregyháza, Magyar Huszár Alapítvány.

Beretzky, Ágnes 2005: *Scotus Viator és Macartney Elemér. Magyarország-kép változó előjellel, 1905–1945*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Bokor, Péter 1982: *Végjáték a Duna mentén*. Budapest, RTV-Minerva–Kossuth.

Borbándi, Gyula 1966: A Teleki–Pelényi terv nyugati magyar ellenkormány létesítésére. *Új Látóhatár*, 2, 155–170.

Borbándi, Gyula 1984: Olvasónapló. *Új Látóhatár*, 2, 235–237.

Csicsery-Rónay, István 2002: A Magyar Függetlenségi Mozgalom. In Török, Bálint (szerk.) *A demokrácia fellegvárának építői*. Budapest, Századvég, 14–25.

- Csima, János 1965: A horthysta diplomácia előzetes fegyverszüneti tárgyalásai Bernben, 1944 augusztusának végén és szeptember havában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 4, 730–735.
- Dálnoki Veress, Lajos 1970: Miért nem sikerült a „kiugrás”? *Új Látóhatár*, 2, 157–268.
- Godó, Ágnes 1976: *Magyar–lengyel kapcsolatok a második világháborúban*. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- Gosztonyi, Péter 1989: *Légiveszély, Budapest!* Budapest, Népszava.
- Hennyey, Gusztáv 1992: *Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között*. Budapest, Európa Kiadó.
- Illyés, Gyula 2009: Lehet még nemzedék. In Tóth, Erzsébet – Agócs, Sándor (szerk.) *Fiatalkorok találkozója – Lakitelek, 1979–2009*. Lakitelek, Antológia Kiadó, 117–123.
- Joó, András 2008: *Kállay Miklós külpolitikája*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Kapronczay, Károly 1994: *Lengyel katonák magyar földön*. Budapest, Zrínyi Kiadó.
- Kapronczay, Károly 2009: *Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945*. Budapest, Mundus Kiadó.
- Kosáry, Domokos G. 1941: *A History of Hungary*. Cleveland – New York, The Benjamin Franklin Bibliophile Society.
- Kovács, Anikó 2012: K. Kovács Péter emlékére. *Magyar Szemle*, 5–6, 98–115.
- Kovács, Endre 1971: *Magyar–lengyel kapcsolatok a két világháború között*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kovács, Gellért 2014: *Alkonyat Budapest felett – Az embermentés és ellenállás története 1944–45-ben*. Budapest, Libri.
- Kovács, Imre 1963: Kiugrási kísérletek a második világháborúban – Kelet felé. *Új Látóhatár*, 3, 238–266.
- Kovács, Imre 1969: A megszállás anatómiája. *Új Látóhatár*, 4, 369–373.
- Lagzi, István 2009: „A magyar–román zöld határon átkísértünk sok lengyelt.” Budapest, Sigillum.
- Lukacs, John 1995: *Az európai világháború, 1939–1941*. Budapest, Európa Kiadó.
- M. Kiss, Sándor 1983: A politizálástól az ellenállásig. A Szent-Györgyi Albert vezette politikai mozgalom és ellenállási csoport történetéről. *Mozgó Világ*, 11, 113–128.
- Macartney, Carlile Aylmer 1953: Magyarország és a „finn megoldás”. *Látóhatár*, 4, 236–238.
- Macartney, Carlile Aylmer 1993: *Teleki Pál miniszterelnöksége 1938–1941*. Budapest, Occidental Press.
- Macskásy, Pál 1994: Fejezetek a második világháború alatti Magyarországra menekült szövetséges katonák életéből. In M. Kiss, Sándor (szerk.) *Magyarország 1944 – Fejezetek az ellenállás történetéből*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 77–93.
- Mester, Miklós 2012: *Két tragikus kor árnyékában*. Budapest, Tarsoly Kiadó.
- Mitrovits, Miklós 2021: A magyar–lengyel kapcsolatok és a lengyel menekültek Magyarországon (1939–1944). In Mitrovits, Miklós – Gyurcsik, Iván (szerk.) *„Állunk a határon kezünket nyújtjuk...”*. Budapest–Varsó, Országház Könyvkiadó – Wydawnictwo Sejmowe, 18–49.
- Molnár, Sándor 2001: Teleki Pál titkos tevékenysége a Sándor-palotában. In Vigh, Károly (szerk.) *Ismeretlen fejezetek Teleki Pál életéből*. Budapest, Századvég, 31–92.
- Sáring, János – Szilágyi, Ágnes Judit 2002: *Ifj. Horthy Miklós, a Kormányzó kisebbik fia*. Budapest, Holnap Kiadó.
- Szekér, Nóra 2015: A Kiugrási Iroda és tevékenysége. In Markó, György – Schmidt, Mária (szerk.) *A Magyarok vére. Írófejedelmek, diktatúrák, ellenállók*. Budapest, XX. Század Intézet, 133–163.

- Szekér, Nóra 2017: *Titkos társaság – A Magyar Testvéri Közösség története*. Budapest, Jaffa Kiadó.
- Szekér, Nóra 2019: A Magyar Függetlenségi Mozgalom embermentő tevékenysége. In *Embermentés a vészkorszakban Magyarországon*. Pomáz, Kráter, 32–57.
- Szekér, Nóra 2021: A Szovjetunióba hurcolt Csomóss Miklós és társai története. In Bognár, Zalán – Muskovics, Andrea Anna (szerk.) *Gupvi, Gulág. Magyarok a szovjet lágerbirodalomban*. Budapest, Gulág- és Gupvikutatók Nemzetközi Társasága, 205–229.
- Szekér, Nóra 2023: *Fedőneve: Marslakó. Világhírű magyar tudósok állambiztonsági megfigyelése*. Budapest, Jaffa Kiadó.
- Szent-Iványi, Domokos 2013: *The Hungarian Independence Movement, 1939–1946*. Budapest, Hungarian Review Books.
- Szent-Iványi, Domokos 2016: *Visszatekintés, 1941–1972*. Budapest, Magyar Szemle Könyvek.
- Szent-Miklósy, István 1988: *With the Hungarian Independence Movement, 1943–1947*. New York – Westport, Connecticut–London, Praeger.
- Török, Bálint 2004: *Farkas esz meg, medve esz meg*. Basel–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

IVÁNFI MIKLÓS¹ – SOÓS VIKTOR ATTILA²

Katolikus ellenállás Magyarországon a második világháború alatt

Catholic resistance in Hungary during the Second World War

Absztrakt

Tanulmányunk bemutatja a magyar katolikus ellenállás történetét a második világháború alatt. Hogy jobban érthetővé váljon a magyar római katolikusok szerepe a németellenes ellenállásban, előbb bemutatjuk a magyar katolicizmus történetének főbb aspektusait a két világháború közötti időszakból, valamint ideológiai kötődéseit, majd a második világháború alatti náciellenes tevékenységét. Jelen írás tehát a katolikus ellenállás történetének átfogó elemzése.

Kulcsszavak: katolicizmus, ellenállás, keresztényszocializmus, második világháború, zsidóüldözés

Abstract

Our study presents the history of the Hungarian Catholic resistance during the Second World War. In order to better understand the role of Hungarian Roman Catholics in the anti-German resistance movement, we present the main aspects of the history of Hungarian Catholicism in the period between the two World Wars, its ideological affiliations, and its anti-Nazi activities during World War II. Our study provides a comprehensive analysis of the history of Catholic resistance.

Keywords: Catholicism, resistance, Christian socialism, World War II, persecution of jews

¹ Tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék.

² Nemzeti Emlékezet Bizottsága.

Bevezetés

A 20. századi magyar történelem legturbulensebb évtizede, az 1940-es évek az ország történetét gyökeresen átalakította. Ha csupán a politikai rendszerek jellegét vesszük számításba, egy autoriter jegyeket mutató parlamentáris szisztéma 1944-ben szélsőjobboldali totális diktatúrába fordult át, majd a koalíció éveinek demokratizálási kísérlete után 1947-től fokozatosan szélsőbaloldali totális diktatúrába torkollott. Ezekben az években Magyarország megélte szuverenitása radikális beszűkülését, majd elvesztését, átért egy német, majd egy szovjet katonai megszállást; békés, majd háborús, végül újfent békés – bár hidegháborús – éveket, utóbbi alatt egy totális diktatúra kiépülését. Az ország területe az 1940-es években gyakorlatilag megduplázódott, majd megfeleződött, a háborús pusztítás következtében pedig a magyar állam elveszítette polgárainak jelentős részét – közel egy millió főt –, miközben az infrastruktúra 1945 után romokban hevert. A magyar gazdaság a korszak elején még kapitalista környezetben működött, bár 1941 után erős állami kontroll mellett, majd 1944-től pedig szinte teljes német, majd szovjet ellenőrzés alatt, mígnem 1947 után a magyar kapitalizmust egy tervutasításos gazdasági modell váltotta fel.

E válságos évtized első fele a háború jegyében telt, hiszen a második világháborúhoz Magyarország 1941 tavaszán csatlakozott, a harci cselekmények pedig 1945 tavaszáig tartottak. A pártállam éveiben komoly kísérletek történtek arra, hogy feltárják a háború alatti kommunista ellenállási mozgalmak történetét, bár ezek a kezdeményezések általában a rendszer önlegitimációs törekvéseit is szolgálták. Ezzel párhuzamosan a rendszerváltás koráig a polgári, esetleg egyházi-vallásos ellenállási mozgalmak története szinte teljesen háttérbe szorult, melyben annak a ténynek is jelentős szerepe volt, hogy a polgári ellenállás tagjainak egy része nem élte túl a német megszállást, deportálást, a túlélők közül pedig sokan a pártállam kiépülése idején emigrációba szorultak. Ez magyarázhatja azt a tényt is, hogy például a katolikus ellenállás történetét jó ideig kizárólag külföldi lapokban lehetett publikálni.³

³ Jó példa erre a témakör egyik fontos összefoglaló tanulmánysorozata, melyet az emigráns László T. László publikált a Rómában megjelenő *Katolikus Szemlében*. Lásd: László 1978a; László 1978b; László 1979.

Tanulmányunk a magyar katolikus ellenállás történetének alapvonalait igyekszik rekonstruálni, a terjedelmi korlátokra való tekintettel csupán vázlatosan. Ennek kapcsán kitérünk mind az egyházi, mind a keresztény társadalmi csoportok ellenállási tevékenységére, sok esetben egy-egy jellemző példa bemutatásán keresztül. László T. László Kanadába szakadt magyar politológus, az állam-egyház kapcsolatok avatott kutatója 1978-ban a katolikus ellenállásról szóló, máig fontos tanulmány sorozatának első részében amellett érvelt, hogy a honi rezisztencia elsősorban szellemi természetű volt.⁴ Ezt a tényt nem vitatva amellett szeretnénk síkra szállni, hogy az eszmei harc mellett más, gyakorlati aspektusai is voltak a második világháború alatti németellenes tevékenységnek. A témakör komplikáltságából eredően kutatásainkat nem korlátozhatjuk a második világháború éveire, mivel utalnunk kell arra a szellemi-politikai miliőre, amelyben a magyar katolicizmus létezett – így röviden bemutatjuk témánk szempontjából releváns vonásait, eszmei-ideológiai bázisát, majd megkíséreljük rekonstruálni második világháborús náciellenes tevékenységét.

A magyar katolicizmus szellemi-politikai útkeresése a második világháború előestéjén

Hogy megértsük a római katolikus egyház viszonyát a második világháborúhoz, valamint a náci ideológiához, a német kormánypolitikához és a vészkorszak üldözötteihez, érdemes utalni a magyar katolicizmus szellemi útkeresésére, amely pont az 1930-as években ért a tetőfokára. Ennek a nagyszabású változásnak szűkebb kontextusa a magyar keresztényszociális gondolat megjelenése a század első évtizedeiben, tágabb kontextusa pedig a pápai megnyilatkozások magyar egyházat és egyházi társadalmat is formáló rendszere – érdemes ez utóbbival kezdeni.

A történettudomány által kellő alapossággal feltárt tény, hogy a 19. század középső harmadában megjelenő munkáskérdésre kezdetben a római katolikus egyház nem reagált érdemben. Holott Ketteler mainzi érsek már 1864-ben publikálta a keresztényszociális tanokat meg-

⁴ László 1978a, 14.

előlegező nagyhatású művét a munkáskérdés és a kereszténység összefüggéseiről, mely még abban az évben magyarul is napvilágot látott Egerben.⁵ Az igazán jelentős áttörést azonban a XIII. Leó által kiadott *Rerum novarum* kezdetű enciklika jelentette, mely szisztematikusan vette kritika alá a munkáskérdés szocialista megoldási javaslatait, egyúttal megfogalmazva a keresztény szociálpolitika alapelveit. A pápai tekintély által is megtámogatott dokumentumot egyéb szociális enciklikák követték, 1931-ben XI. Piusz a *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikájában a *Rerum novarum* tanainak elmélyítésére vállalkozott, egyúttal az 1929-es gazdasági világválság kihívásaira is reagálva.⁶

A római katolikus világ szociális ébredése a 19–20. század fordulóján magyar követőkre is talált; a keresztényszociális tanok olyan egyházi személyeket is megihlettek, mint Giesswein Sándor pápai prelátus vagy Prohászka Ottokár, aki 1905-től székesfehérvári püspök volt. Kettejük működésének kezdete éppen a dualista magyar állam egyik legnagyobb politikai-kulturális válságának időszakára esett: az első Wekerle-kormány egyházpolitikai intézkedései ugyanis az 1890-es években olyan komoly ellenállást váltottak ki – elsősorban katolikus körökben –, amely polarizálta a magyar közéletet.⁷ A helyzetet az 1905-ös koalíciós válság tovább súlyosbította, és nagyjából itt vált ketté a magyar keresztényszocializmus demokratikus (Giesswein) és tekintélyelvű (Prohászka) ága is, melyek közül 1918-ban inkább előbbi, 1919 őszétől utóbbi kezdte dominálni a magyar katolikus közgondolkodást.⁸

A magyar római katolikus egyház és az ellenforradalmi rendszer kapcsolata alapvetően pozitív – de nem konfliktusmentes – volt. A jó kapcsolatok eredete 1918–1919 közös olvasatán alapult, hiszen a katolikus világ is távolságtartással szemlélte a polgári demokratikus átalakulást, és ellenségesen a Tanácsköztársaság egyházellenes intézkedéseit.⁹ A magyar klérus pozitív fejleményként kezelte azt a korrekciót is, amelyet az új keresztény kurzus képviselt a szabadelvű dualista állam

⁵ Ketteler 1864.

⁶ Az enciklikát 1936-ban Közi Horváth József ismertette az *Actio Catholica* kiadásában megjelenő röpiratában, melynek a *Proletárok megváltása* címet adta: Közi Horváth 1936.

⁷ Az 1890-es évek magyar kultúrharcához: László 2005, 31–40.

⁸ A témakör klasszikus feldolgozásai Gergely Jenő tollából: Gergely 1977a; Gergely 1977b; Gergely 1993.

⁹ A forradalmak korának egyházpolitikájához: László 2005, 91–124; Fejérdy 2020.

kapcsán, mivel annak politikai garnitúráját felelősnek tartották Trianonért. Az állam-egyház kapcsolatok dinamikáját azonban más tényezők is befolyásolták: konfliktusforrás volt egyrészt az új államfő, Horthy Miklós református vallása, másrészt pedig a főkegyúri jog gyakorlása körüli vita, mely Serédi Jusztinián esztergomi érsek 1927-es kinevezése idején idézett elő váratlan összetűzést a Szentszék és a magyar kormányzat között.¹⁰ Szintén problémát jelentett IV. Károly magyar király szerepének megítélése: a katolikus körök – a legitimisták népes tábora – az ország törvényes államfőjét tisztelték benne, Horthy kormányzóságát pedig csupán átmeneti állapotnak tekintették. A kormányzóhelyettesi intézmény bevezetését ezért is kezelte a magyar katolikus főpapság a második világháború alatt annyira óvatosan, mivel abban dinasztiaalapítási kísérletet érzékelt.¹¹

A magyar szellemi élet egyik legfontosabb katolikus csoportosulása a legitimista mozgalom volt, amely elkötelezetten támogatta a Habsburg–Lotharingiai-ház trónigényét, IV. Károlyt államfőnek, fiát, Ottó főherceget trónörökösnek tartva. A legitimizmus gondolatához a római katolikus klérus nagy számban csatlakozott, a főpapság szinte egésze szimpatizált a deklaráltan katolikus dinasztia magyarországi ágának hatalmi restaurációjával. A legitimisták a magyar politikai élet fontos csoportját képviselték az 1920-as, 1930-as években, egyúttal többségük a totalitárius előretörést komoly ellenszenvvel kísérte a világválság éveit követően, így a második világháború alatt több tagjuk vállalt részt a magyar ellenállási mozgalomban.¹²

A magyar katolikus közgondolkodás jelentős szereplője volt Szekfű Gyula történész, aki 1913-ban Rákóczi Ferenc emigráns éveiről jelentetett meg nagyhatású elemzést, melyet a függetlenségi párti – és inkább protestáns körökkel érintkező – szellemi kör vehemensen támadott, mítoszrombolással vádolva a szerzőt. Szekfű 1920-as történetpolitikai

¹⁰ A főkegyúri jog korabeli kérdésköréhez alapvető monográfiát jelentetett meg Salacz Gábor: Salacz 2002. A Serédi kinevezése körüli bonyodalmak elemzése: Salacz 2002, 123–155. Vö. László 2005, 173–183; Csíky 2018, 42–66.

¹¹ Fejérdy 2014, 15–16. A kormányzóhelyettesi intézmény története kapcsán Serédi szerepvállalását elemzi Olasz Lajos: Olasz 2007, 109–110, 117–119, 123, 181–182, 215–225.

¹² Hogy csak a legfontosabbakra utaljunk, az ellenállásban részt vett Pallavicini György őrgrof, a magyar legitimisták egyik legfontosabb vezetője. A legitimizmus eszmerendszerének magyar összefoglalása: Kardos 2012. Az osztrák legitimizmus – és magyar kapcsolatrendszerének – történetét Fiziker Róbert írta meg: Fiziker 2010. Az 1944–1945-ös ellenállásról lásd: Bartha 2021.

esszéje, a *Három nemzedék – Egy hanyatló kor története* című alkotás az első világháborús antiliberális konjunktúra Spenglertől inspirált magyar kulcsműve, egyúttal a Horthy-korszak alapító mítoszainak katalógusaként tett hallatlan népszerűsége szert a magyar olvasóközönség előtt. Szekfű műve egyrészt olyan hanyatlástörténeti narratívát képviselt, mely az elmúlt száz esztendő magyar történiáját a konzervatívva redukált Széchenyi István példaadó munkásságához képest három generációnyi minőségromlásként értékelte. Szekfű művében megjelent a magyar zsidóság antiszemita keretrendszerű megbélyegzése is, melyet a német tördőfés-elmélet szellemében olyan rosszul asszimilálódott csoportnak tekintett, amely nem vállalt szerepet a nemzetépítés folyamatában, a válságos 1918–1919-es forradalmi periódusban pedig részt vett a polgári demokratikus rendszer, valamint a Tanácsköztársaság működtetésében. Szekfű leegyszerűsítő és egyoldalú narratívája nagyjából hűen tolmácsolta a magyar katolicizmus elvi alapállását, mely a honi zsidóság gazdasági sikerességét a keresztény, tradicionálisnak tekintett középosztály legnagyobb konkurenciájának tartotta.¹³

Szekfű személye azért is fontos, mert komoly szerepet vállalt a Bethlen István nevével fémjelzett konszolidációs politikában, elvállalva a korszak legnívósabb konzervatív-liberális folyóirata, a *Magyar Szemle* szerkesztését. Bár a lap szellemi kisugárzása, illetve a mögötte álló holdudvar az 1930-as évek végére háttérbe szorult, a háborús évek alatt ismét fel tudta újítani működését, és részt vállalt az ellenállási tevékenységben is. Szekfű útja szintén tanulságos, hiszen idővel ő is revideálta korábbi nézeteit, és teljes tudományos tekintélyével támogatta a katolikus ellenállási csoportokat.¹⁴

Az 1920-as évek magyar katolicizmusa is az 1918–1920 közötti válságperiódus, illetve a trianoni trauma hatása alatt állt, hiszen az új államhatárok sok esetben az egyházmegyék korábbi határait sem követték. Ennek az lett a következménye, hogy a magyar egyházi vezetés (egyetértve a magyar állami vezetéssel) a történelmi egyházmegye-határok fenntartása mellett állt ki, mintegy azért is, hogy a remélt revízióig a jogfolytonosságot fenn tudja tartani. A Szentszék akarta az

¹³ Szekfű Gyula pályaképéhez nélkülözhetetlen: Dénes 2015. Vö. Fejérdy 2014, 16. Szekfű katolicizmusáról hiánypótló tanulmány: Hatos 2010.

¹⁴ Dénes 2015, 363–365.

államhatárokat és egyházmegyehatárokat valamilyen formában összhangba hozni, ha nem is feltétlen végleges jelleggel. Végleges egyházmegyehatár módosításra – a Romániába átnyúló egyházmegyéket leszámítva – nem is került sor.¹⁵ Az 1930-as években azonban a politikai-gazdasági közeg jelentősen átalakult, hiszen a gazdasági világválság Magyarországon is éreztette hatását, az Európában felemelkedő totális ideológiák pedig egyre nagyobb kihívást jelentettek a tradicionális egyházi tanokra. Ebben a forrongó politikai-kulturális közegben jelent meg Magyarországon a hivatásrendiség eszméje, melynek legfontosabb inspirálója éppen a *Quadragesimo anno* volt. Figyelemre méltó, hogy az enciklika ugyan komolyan kritizálta a totális politikai és gazdasági rendszereket, ugyanakkor hangsúlyosan kapitalizmuskritikus is volt: a korporatív, hivatásrendi berendezkedés mellett foglalt állást. Az viszont nem derült ki a dokumentumból, hogy vajon a munkáskérdést keresztény elvek mentén megoldani kívánó új pápai állásfoglalás demokratikus, parlamentáris keretek között is alkalmazhatónak tartja-e ezt a modellt.¹⁶ Érdeemes utalni azonban arra a kontrasztra, amellyel a magyar egyház rezonált Róma legújabb intézkedésére. A magyar klérus ugyanis fenntartásokkal fogadta a *Quadragesimo anno* megjelenését, az azt 1931-ben magyarázó közös pásztorlevél pedig csak fokozott reformok mellett érvelt.¹⁷

Ha végigtekintünk a keresztény világon, feltűnő, hogy a katolikus modernitás szellemi arculatára mindig is komoly hatást gyakorló jezsuita rend mennyire fontos és meghatározó szerepet játszott a szociális enciklikák terjesztésében. Ez Magyarországon sem történt másképp, hiszen a jezsuiták kezdettől fogva komoly szerepet vittek az enciklika népszerűsítésében, közülük pedig érdemes kiemelni Varga László, Kerkai Jenő és Nagy Töhötöm nevét.¹⁸ De az alsóbb papság sorából is sokan kerültek ki, akik támogatták a modern katolikus mozgalmakat, így Közi Horváth József győri plébános is, aki 1939-től or-

¹⁵ Fejérdy 2024, 104–116.

¹⁶ Gergely 1997, 5. A *Quadragesimo anno* kezdetű enciklika több kiadást is megélt a korszakban: XI. Piusz 1932. Lásd: Közi Horváth 1936.

¹⁷ Gergely 1997, 6.

¹⁸ Kerkai Jenő életútjáról tudósít Zachar 2019. Vö. Koronkai–Szigeti 2023. Nagy Töhötöm kalandos életéről alapos monográfia jelent meg Petrás Éva tollából: Petrás 2019b. Vö. Gergely 1997, 6.

szágyűlési képviselő volt, illetve az Actio Catholica országos titkára.¹⁹ Utóbbi magyar szervezetet 1936-ban alakították meg.²⁰ Az Actio Catholica működése országonként eltérő volt, Magyarországon egyfajta ernyőszervezet, amely az egyházközségekben és hivatásrendi jellegű szervezetekben (EMSZO, KALOT stb.) folyó apostolkodás tevékenységét a püspökök vezetése alatt összefogta. Az Actio Catholica komoly szerepet játszott a náci ideológia elleni fellépésben, többek között XI. Piusz *Mit brennender Sorge* kezdetű, a náci politikát és újpogányságot megbélyegző enciklikájának magyar fordításával és terjesztésével.²¹

A magyar katolikus sajtó 1920-ban antiliberalis hagyományokra építkezett, egységes megszervezője pedig az antiszemita nézetektől sem mentes Bangha Béla volt, akit kortársai csak sajtóapostolnak neveztek.²² A Központi Sajtóvállalat jelentős szerepet játszott a magyar katolikus média központosításában, folyóiratai pedig idővel alkalmazkodtak a katolikus tanítás aktuális állásához. Legfontosabb lapjai a *Nemzeti Újság*, valamint az *Új Nemzedék* voltak, mely lapok arculata idővel szintén változott. Így következhetett be, hogy a kezdetben inkább antiliberalis, antiszemita katolikus lapok az 1930-as évektől kivették szerepüket a totális ideológia kritikájából, ezzel egyfajta „szellemi honvédelmet” megvalósítva, melyhez a katolikus társadalom és értelmiség jelentős része csatlakozott.²³ Így fordulhatott elő, hogy a forradalmak korát radikális jobboldali nézőpontból értelmező Bangha Béla már 1937-ben kijelenthette, hogy a fasizmus és nácizmus nem kompatibilis a katolikus tanítással.²⁴ Fontos fóruma volt a magyar neokatolikus mozgalomnak a *Korunk Szava*, amelyet Széchényi György, a legitimista eszméket val-

19 Közi Horváth szerepe azért is fontos, mert egyike volt azoknak a katolikus papoknak, akik komoly szerepet vállaltak a pápai szociális enciklikák terjesztésében és magyarázatában. Közi Horváth 1936. Vö. Gergely 1997, 7.

20 Gergely 1997, 9; Gianone 2006.

21 Fejérdy 2014, 17.

22 Bangha Béla életéről a közelmúltban jelent meg kiváló monográfia: Klestenitz 2020.

23 A „szellemi honvédelem” terminus valószínűleg Teleki Páltól eredeztethető, aki második kormányfői megbízatása alatt, 1939 nyarán hallgatólagosan jóváhagyta a nem sokkal korábban alapított *Magyar Nemzet* napilap e témakörrel foglalkozó cikkeinek közlését, majd a Szellemi honvédelem című rovat működését. A kifejezés Kovrig Béla és a hivatásrendi mozgalmak szókészletében is megjelent, László T. László pedig a fogalmat minden bizonnyal e politikai beszédmódból kölcsönözte. Pomogáts 2012, 761–762.

24 Klestenitz 2020, 362. Bangha antiszemizmusa és nácizmushoz való viszonya kapcsán lásd: Gárdonyi 2005; Veszprémy 2017.

ló katolikus pártvezér szerkesztett olyan munkatársakkal, mint a csehszlovák börtönt is megjárt cserkészvezető Aradi Zsolt, a Gömbös Gyula személyi titkárából diplomatává váló Balla Borisz és a szintén Gömbös reformelképzeléseivel szimpatizáló Possonyi László. A lap 1938 után *Jelenkor* néven szerveződött újjá. 1935-ben ebből a szellemi körből vált ki a *Vigilia* című folyóirat, melyet Possonyi László, Balla Borisz, Mécs László és Sík Sándor is szerkesztett.²⁵

Szintén katolikus színezetű, bár jobbra külpolitikával foglalkozó orgánium volt a Pethő Sándor által alapított *Magyar Nemzet* című napilap, amelyben olyan katolikus értelmiségiek is szerepet vállaltak, mint a Szekfű-tanítvány Gogolák Lajos. Bár a lap alapítója hamarosan autóbalesetben meghalt, nem vonatkoztathatunk el a ténytől, hogy a náci hegemonia ellen létrehozott orgánium megálmodója, Pethő Sándor maga is a magyar legitimista tábor prominense volt.²⁶ A magyar katolikus sajtó befolyásának érzékeltetésére érdemes idézni László T. László számításait, aki szerint 1944-ban, a német megszállást megelőzően két napi, tizennyolc heti, huszonöt havi és három negyedéves folyóirata volt a honi katolicizmusnak.²⁷ Ha csupán e nagyságrendeket közlő számokat vesszük figyelembe, megállapítható, hogy az 1939-es rendkívüli törvénykezés bevezetését követően is nagyon komoly súlyt képviseltek a katolikus lapok a magyar nyilvánosságban.

A hivatásrendiség gondolatának egyik fontos politikus pártolója Magyarországon Teleki Pál volt, aki katolikus értelmiségiként a geográfusi szerepet két ízben is miniszterelnöki bársonyszékre cserélte. Telekinek az 1930-as évek elején már komoly népszerűsége volt katolikus körökben, az ország főcserkésze ugyanis sikeresen szervezte meg a cserkész világtalálkozót 1933-ban Gödöllőn, idővel pedig az Estado Novo, a Salazar-féle korporatív Portugália híve lett. Teleki hatása a magyar hivatásrendiségre kifejezetten nagy volt, de talán még többet jelentett az a tény, hogy 1938-tól kultuszminiszterként, 1939-től pedig újfent miniszterelnökként gyakorolhatott hatást a magyar közéletre, a mö-

²⁵ Petrás 2008, 120–125.

²⁶ Kardos 2012, 166–171.

²⁷ László 2005, 212.

götte álló informális szellemi kör pedig segítette őt reformtörekvéseinek kivitelezésében.²⁸

Teleki elképzelései támogatására intézményi struktúrát is létrehozott, melynek keretében megszervezte a Tájékoztatási (vagy Tájékoztatópolitikai) Osztályt, amely titkos kabinetjeként is funkcionált.²⁹ Az osztály élére a fiatal Szent-Iványi Domokos került, aki az Egyesült Államokat is megjárt diplomata és Teleki bizalmas tanítványa volt.³⁰ Ez az ügyosztály komoly szerepet játszott az ország külpropagandájában, ugyanakkor titkos béke-előkészítő tevékenységet is végzett.³¹ Különösen fontos volt egyik legbizalmasabb munkatárs, Kovrig Béla szociológus tevékenysége, aki Teleki szociálpolitikai elképzeléseinek lelkes híve volt.³² De Teleki maga mögött tudhatta azt a szellemi kört is, amely a katolikus sajtó mögött csoportosult, és amelynek olyan prominensei voltak, mint Schütz Antal, Brandenstein Béla és Sík Sándor. A magyar katolicizmus életében az 1938-as kettős szent év döntő jelentőségű volt, hiszen mind a Szent István halálának 900. évfordulóját, mind a budapesti 34. Eucharisztikus Világkongresszust egyházi részről az Actio

28 Teleki Pál munkásságának értő összegzése: Ablonczy 2005. Érdemes megjegyezni, hogy a magyar külügyi szolgálat már a nemzetiszocialista hatalomátvétel éveitől készített olyan jelentéseket, melyek az új német hatalom és a katolicizmus összeütközéseit regisztrálták. 1936-ban többek között tudósítottak a náci pártlap, a *Völkischer Beobachter*ben megjelent katolikusellenes támadásokról, de Barcza György szentszéki magyar követ Pacelli bíboros államtitkárt is megkérdezte a német–szentszéki viszonyról, a későbbi XII. Piusz pápa pedig lesújtó képet vázolt fel Barczának: „A bíbornok–államtitkár úr, kit ma megkérdeztem a német–szentszéki viszony jelenlegi állása felől, azt mondta nekem, hogy az továbbra is egyformán rossz. Főleg az ifjúság katolikus szellemben való nevelése és lelki gondozása azon terület, ahol a sűrűlódások és a német hatóságok erőszakoskodásai úgyszólván mindennaposak. A német kormány maga annak idején erőltette a konkordátum megkötését, és most meg annak leglényegesebb pontjait sem tartja tiszteletben. Barcza György szigorúan bizalmas jelentése Kánya Kálmánnak, Róma, 1936. február 7. MNL OL K 63 (Külgyminisztérium Politikai Osztály általános iratai) 186. cs.

29 Szekér 2016, 15–19; Szent-Iványi 2016, 42.

30 László T. László valószínűleg erre céloz Teleki kapcsán, aki a magyar ellenállást maga szervezte: „A miniszterelnöki palota tözsomszédságában 1939 és 1941 között az ő védnöksége alatt egy ún. »nemzetvédelmi osztály« működött, melynek feladata volt a magyar társadalmat nemzeti és keresztény eszmékkel felvértezni a nagynémet befolyás és náci propaganda ellen. Ebbe a »szellemi ellenállásba« kapcsolódtak be az egyházak is, szövegekről és iskoláikban, előadásokon és sajtójukban, szüntelenül ostromozva a nácizmus újpogány és embertelen eszméit és gyakorlatát.” László 1978a, 14.

31 Szent-Iványi Domokos feljegyzése a Miniszterelnökség IV. (Tájékoztató) Osztályának megalkulásáról, feladatköréről és első tizennyolc havi működéséről. Budapest, 1941. május 1. DRERL (Szent-Iványi Domokos iratai) 3. doboz, 10. számú aktamásolat.

32 Kovrig 2019; Petrás 2019a.

Catholica szervezte.³³ Utóbbi azért volt fontos, mert az immár Ausztriát is bekebelező Harmadik Birodalom katolikus polgárai nem vehettek részt az eseményen, viszont a magyar felsőbb klérus és a papság meghatározó része igen.³⁴

A magyar állampolgári jogegyenlőséget felszámoló zsidótörvények és a római katolikus egyház kapcsolata ambivalens volt, hiszen a magyar politikai katolicizmust jellemző antiliberális attitűd egyik fontos kísérőjelensége pont az antiszemitizmus lett, fentebb pedig utaltunk rá, hogy a keresztény kurzus politikája antiszemita toposzok sorát építette be alapító mítoszaiba. Ezt az alapállást azonban a totális ideológiák felemelkedése módosította, teret nyitva a zsidóellenes érzelmeket akár felülírni is képes náciellenes szerepfelfogásnak. Az egyházban viszonylag kevés olyan pap vagy laikus tisztségviselő volt, aki nyíltan felvállalta volna náci szimpátiáját. Meg kell említeni ehelyütt Pálffy Fidét, aki pápai kamarásként került közel a szélsőjobboldali mozgalmakhoz, idővel pedig azok egyik organizátorává is vált.³⁵ Bár a klérusnak voltak antiszemita érzelmű tagjai, mint például Czapik Gyula egri érsek, az egyértelmű kiállás a náci Németország vagy a magyar szélsőjobboldal mellett ritkaságszámba ment. Érdeemes utalni Kun András személyére, aki Kun páter néven vált a nyilas tömeggyilkosságok egyik főszervezőjeként hírhedtté. Tevékenysége idővel még a nyilas hatóságok számára is vállalhatatlanná vált, a Nemzeti Számonkérő Szék végül le is tartóztatta. Kun esetében azonban az egyházi kapcsolat kimutatása problémás, valószínűleg minorita novícius volt, de elhagyta a rendet, ennek ellenére 1944. október 15. után reverendában vezette a nyilas pogromokat.³⁶

Az első zsidótörvény 1938-as elfogadásakor – mely törvény a zsidóságot még vallási alapon értelmezte – a magyar klérus nevében Serédi esztergomi érsek foglalt állást, melyben ugyan a törvény célját helye-

33 Gergely 1997, 10; Az 1938-as budapesti Eucharisztikus Világkongresszus legújabb feldolgozása: Hegedűs 2020. Vö. Csíky 2012.

34 Az Anschluss következtében beállt katolikusellenes tendenciákra a magyar külügyi szolgálat rendszeresen felhívta a figyelmet, érdekes példa erre a Theodor Innitzer bécsi bíboros-érsek elleni náci tüntetések ismertetését rögzítő feljegyzés: Van der Venne Arnold feljegyzése Csáky Istvánhoz, Bécs, 1939. július 5. MNL OL K 63 (Külügyminisztérium Politikai Osztály általános iratai) 192. cs.

35 Csíky 2018, 368–371.

36 Kun páter szerepéről: Pelle 2015, 71–85.

selte, de a természetjogi tanok megsértését nem tartotta lehetségesnek, a katolikussá vált konvertita csoportok esetében pedig radikálisan elvetette az állami beavatkozás lehetőségét. A második zsidótörvény azonban a zsidóság fogalmát faji alapon kezelte, melyet a katolikus csoportok komolyan kritizáltak, bár azt a magyar főpapság a törvényhozásban fenntartásokkal ugyan, de megszavazta. Az 1941-ben megszülető harmadik zsidótörvényt a képviselőházban Varga Béla és Közi Horváth József,³⁷ a felsőházban maga Serédi esztergomi érsek utasította el.³⁸ Jegyezzük meg: volt intranzigens katolikus ellenállás a zsidótörvényekkel szemben, melyet Slachta Margit mozgalma képviselt, 1939 januárjában így összegezve pártja, a Keresztény Női Tábor álláspontját: „A jelenleg tárgyalás alá kerülő zsidótörvény annyira ágas-bogas, hogy annak egyes részletes tárgyalása órákat venne igénybe, de az enciklikának megállapításai már alaptételeire alkalmazhatók, és megvizsgálandók az ember természetjogainak szempontjából. Ennek alapján a Női Párt állásfoglalását így fejezi ki: Mivel tiszta keresztény alapon áll, alaptételeiben nem teheti magáévá a zsidótörvényt.”³⁹

Nem sokkal az első zsidótörvény hatályba lépése után, 1939 tavaszán Kornfeld Móric kezdeményezésére megalakult a Magyar Szent Kereszt Egyesület, amely azon katolikusok érdekvédelmi szervezeteként jött létre, akik a zsidótörvények rendelkezéseinek hatálya alá kerültek.⁴⁰ Az egyesület korábbi egyeztetések után 1939. március 5-én tartotta első ülését, és kezdetben a szintén zsidó konvertita Szent Pálról kívánták elnevezni, a nyár folyamán azonban a Szent Kereszt név mellett döntöttek. Alapszabályát Serédi Jusztinián augusztus 18-án hagyta jóvá, a Belügyminisztérium 1940. január 5-én pedig engedélyezte működését.⁴¹

Az egyesület fővédnöke Zichy Gyula kalocsai érsek lett 1942 tavaszán bekövetkezett haláláig.⁴² Az egyházi elnöki tisztet Almásy József esztergomi egyházmegyes pap, 1943 februárjától P. Jánosi József jezsui-

³⁷ Ivánfi–Klestenitz–Soós 2022.

³⁸ Fejérdy 2014, 17. Vö. Fejérdy 2022.

³⁹ Slachta Margit a női párt álláspontjairól. Közli: Petrás–Schlachta 2022, 323–325.

⁴⁰ Gergely 1999. Vö. Balogh 2014, 777–785.

⁴¹ Soós 2015, 3. sz.

⁴² A Püspöki Kar 1939. október 3-i ülésének jegyzőkönyve 19. pont. Gergely 1984a, 265. Vö. Beke 1992, 227.

ita szerzetes töltötte be.⁴³ A világi elnöki tisztséget Cavallier József látta el, az egyesület védelmére pedig az esztergomi érsek püspöki bizottságot alakított, mely az egyesület működését kontrollálta, olyan tagokkal a soraiban, mint Almásy József, Badalik Bertalan O.P., Baranyay Jusztin, Bíró Balázs, Blaskó Mária, Cavallier József, Eckhardt Sándor, P. Jánosi József SJ, Katona Jenő, Károlyi Józsefné, Kiss Géza, Kray István, Marczell Mihály, Mészáros János, Molnár Kálmán, Ripka Ferenc, Slachta Margit, Schrotty Pál OFM, Tiefenthaler József, Varga Béla és Zsitvay Tibor.⁴⁴ A névsorban számos későbbi katolikus embermentő szerepelt, közülük is érdemes kiemelni Apor Vilmos győri püspök személyét, aki némi hezitálás után, 1942 augusztusán elvállalta az egyesület fővédnöki posztját.⁴⁵

Apor karácsonyi üzeneteiben, melyek 1942 után nem kaphattak sajtónyilvánosságot, az üldözöttek mellett emelte fel szavát.⁴⁶ „Krisztus Urunk tanítását követjük, aki szűkkeblű és önző farizeusokkal szemben hirdette, hogy minden emberért jött le égből a földre, és mindegyikért ontotta drága véré a keresztfán. Az Anyaszentegyházzal tartunk, mely Krisztus tanítását minden népnek hirdeti, mindenkinek osztja a kegyelmet és hívének, gyermekének tekinti mindazt, aki a keresztség szentségével és hitének megvallásával a katolikus egyház közösségébe lépett. [...] Vannak köztük számosan, kik születésük után azonnal megkereszteltettek, keresztény nevelésben részesültek, és felnőtt korukig nem is tudták, hogy valamelyik nagyszülőjük vére miatt nem tekinthetők teljes jogú magyaroknak. Sokan közülük a vallásos életnek magasló példáját adják és az önzetlen áldozatkészségnek erényeit hőiesen gyakorolták, amíg csak képesek voltak rá. Szent Karácsony ünnepe mindnyájunkat fokozott szeretetre és jótékonyásra int. Tegyük jót hitfeleinkkel, kik ma különösen rászorulnak segítségünkre!”⁴⁷

⁴³ László 1979b, 162.

⁴⁴ A Püspöki Kar 1940. március 13-i ülésének jegyzőkönyve 30. pont. Gergely 1984a, 270–271; Beke 1992, 244.

⁴⁵ Ahogy Serédinek írta: „[...] elvben nem zárkozom el a Magyar Szent Kereszt Egyesület elnöki tisztségének elfogadásától, bár tudom, hogy terhes feladat lesz. Mielőtt azonban véglegesen állást foglalnék, az egyesület eddigi működéséről bővebben kívánok informálódni. Legyen szabad arra kérnem Eminenciádat, hogy a kérdést addig függőben tartani méltóztassék, míg megfelelően tájékozódhatok.” Prímási Levéltár, Egyházkormányzati Levéltár. Serédi Jusztinián egyházkormányzati iratai 6406/1944. Vö. Soós 2015. 3l. sz. dokumentum.

⁴⁶ Soós 2015, 5b. és 5c. sz. dokumentumai.

⁴⁷ Soós 2015, 5a sz. dokumentum.

A második világháború alatt a karácsonyi üzenetek rendkívül fontossá váltak, hiszen a keresztény világ egyik legnagyobb ünnepe idején az államfők ünnepélyes szózatokban szóltak polgáraikhoz, a pápák pedig szintén üzenetet intéztek híveikhez, ekkor általában a béke fontossága mellett kiállva. Apor tehát ehhez a tradícióhoz csatlakozott, felhasználva a lehetőséget, hogy üzeneteit híveihez eljuttathassa.

Fontos megemlíteni a munkaszolgálatosok melletti kiállítását is, hiszen a fegyvertelen katonai szolgálatot teljesítők érdekében nagyon kevesen emelték fel szavukat: „A katolikus vallású munkaszolgálatosoknak maguknak kell gondoskodniuk ruhájukról és felszerelésükről, de sokan közülük nincsenek olyan helyzetben, hogy a szükséges ruhaneműt beszerezhetnék, s így a téli hidegben sokat szenvednek. Megsegítésüket a Magyar Szent Kereszt Egyesület [...] vállalta, melynek a nm. püspöki kar megbízásából fővédnöke vagyok. Az Egyesület a fenti célra ruhaneműket és pénzadományokat kér. [...] Ezenkívül elrendelem, hogy a templomok Szent Antal perselyeiből február hó 1-ig az egyházmegyei hivatal csekkjén mindenki küldjön be megfelelő összeget úgy, hogy a legkisebb adomány 3 P legyen.”⁴⁸

A Szent Kereszt Egyesület tagsága 1939-ben 114 fő volt, 1944-re azonban 7301 főre nőtt, amely több, mint 6000 százalékos növekedést takar.⁴⁹ Zichy Gyula, Apor Vilmos és a Szent Kereszt Egyesület tehát nagyon komoly segítő munkát végeztek már a világháború kitörése előtt is, az igazi próbatétel azonban 1941 után várt a honi katolikus klérusra és közösségre.

Katolikus ellenállás a második világháború alatt

Teleki Pál váratlan halála 1941 tavaszán a magyar katolicizmus reformistább csoportosulásai számára komoly válságot idézett elő, hiszen a volt miniszterelnökben egyben legfontosabb – és legmagasabb rangú – támogatójukat tisztelhatték. A hivatásrendi szerveződések, az EMSZO, a KALOT zökkenőmentesen tovább tudtak működni, de a szellemi-

⁴⁸ Apor Vilmos 1943. évi I. körlevele; Soós 2015, 179. sz. dokumentum.

⁴⁹ Balogh 2014.

politikai klíma változása ezeken a területeken is érezte hatását. A Teleki mögötti szellemi kör is részben háttérbe szorult, hiszen a Bárdossy-kabinet hivatalba lépésével a magyar külpolitika németes orientációja kerülhetett kormányzati pozícióba, melynek korrekciójára a magyar politikai elit csupán 1942 tavaszán vállalkozott, Kállay Miklós miniszterelnöki kinevezésével. A Bárdossy-kormány pedig nem bánt kesztyűs kézzel Teleki örökségével. Ennek egyik első mozzanata a Miniszterelnökség szervezeti struktúrájának átszervezése volt, melynek keretében 1941 nyarán felszámolták a Tájékoztatási Osztályt, Telekihez hű munkatársait pedig más pozíciókba helyezték.⁵⁰ Nagyjából ezzel egy időben, 1941 novemberén Serédi Jusztinián részt vett az Actio Catholica Országos Elnökségének értekezletén, melyen a főpap a nyilas mozgalmak kapcsán kifejtette, hogy ki kell várni, mivé fognak alakulni, de semmi esetre sem szabad tőlük félni.⁵¹

A Bárdossy-kormány hivatali ideje nagyjából egybe esett a Harmadik Birodalom katonai sikereinek csúcspontjával, Tengely-Európa náci dominanciája, a német hadi sikerek a magyar közvéleményben is élénk nyomot hagytak. E fojtogató légkör ellenére a náciellenes mozgalmak, ha mérsékelten is, de hangot tudtak adni nézeteiknek: 1941. október 6-án kisebb tüntetés volt a Batthyány-örökmécsesnél, november 1-én a Kerepesi temetőben koszorúztak Kossuth Lajos kormányzó-elnök és Táncsics Mihály sírjánál, mely cselekedet a magyar függetlenségi hagyomány megelevenítésén túl ekkor már politikai gesztusnak is számított. Ekkor alakult meg a Magyar Történelmi Emlékbizottság is az 1848-as forradalom centenáriumának megünneplése okán, tényleges megalakulása azonban szintén a magyar függetlenség deklarálása, a függetlenségi eszme híveinek összefogása volt.⁵²

Ilyen körülmények között jelenhetett meg 1941. december 25-én a *Népszava* karácsonyi száma, mely a magyar közélet németellenes erőinek seregszemléje is lett. Katolikus szempontból kifejezetten fontos volt Szekfű Gyula *A szabadság fogalma* című cikke, melyben az antik és keresztény tradíciókat ötvöző természetjogi felfogás mellett tett

⁵⁰ *Statisztikai évkönyv* 1943, 3.

⁵¹ Gergely 1997, 11.

⁵² László 1978a, 15.

hitet: „A természettörvény az emberek egyenlőségét és szabadságát követeli; kivétel nélkül minden társadalmi állású, bármely fajhoz és néphez tartozó emberét. A természettörvény szerint nincs úr és rabszolga; nincs munkára ítélt alsóbb osztály és élvezetre jogosított felsőbb; nincs alacsonyrendű nép, amelynek csak engedelmesség a kötelessége és nincs olyan nép sem, amely hegemoniára született volna és azt joggal gyakorolhatná. Az olyan szabályok vagy törvények, az olyan nemzetközi egyezmények és tőlük létrehozott állapotok, amelyek a természettörvénnyel ellenkeznek, nélkülözik a jogot és csak az erőszak, a hatalom szüleményei és fenntartói lehetnek.”⁵³ Érdemes utalni rá, hogy a Bethlen-féle szellemi kör prominense ekkoriban már a németellenes tábor egyik vezéregyénisége volt.

A katolikus szellemi kiütkeresés fontos pontja lett 1943. augusztus 26-án, amikor a legnagyobb titoktartás mellett találkozott a szociálisan érzékeny katolikus szellemi élet a győri Püspökvárban.⁵⁴ Az Apor Vilmos által kezdeményezett találkozón a résztvevők abból a tényből indultak ki, hogy Németország a háborút nem nyerheti meg, a térségben pedig valószínűleg szovjet dominancia várható. Ekkor született döntés arról is, hogy a keresztényszociális mozgalmakat új keresztény párttá kell szervezni, amely nem kompromittálódott a Horthy-korszak politikai nyilvánosságában, és hatásos konkurenciát jelenthet az eljövendő politikai térben a baloldali munkáspártokkal szemben.⁵⁵

A találkozón legalább 23 egyházi személyiség vett részt, többek között Kerkai Jenő, Kovrig Béla, Pálffy József, Beresztóczy Miklós, Mihalovics Zsigmond, Mindszenty József, Közi-Horváth József, Varga Béla, Kiss Szaléz, Pfeiffer Miklós.⁵⁶ Az értekezlet kézzelfogható eredménye a Katolikus Szociális Népmozgalom megalakulása lett, mely az eljövendő pártalapítás csíráját is jelentette.⁵⁷ A szövetség egyházi védnöke Apor

⁵³ Szekfü 1941.

⁵⁴ Klestenitz–Petrás–Soós 2019.

⁵⁵ Szolnoky 1990, 121. Vö. Gergely 1984b, 11–15.

⁵⁶ Közi Horváth 2022, 78–80. Fontos megjegyezni, hogy bár Közi Horváth Aporról szóló könyve apologetikai tendenciáktól sem mentes, de mint a győri találkozón részt vett pap-politikus, személyes emlékeket őrzött az eseményről.

⁵⁷ Jezsó 2005.

Vilmos, világi elnöke Kovrig Béla lett.⁵⁸ Ezekben az időkben az egyéni kiállításoknak is komoly szerepe volt. Varga Béla balatonboglári plébános és kiskgazda politikus például aktív szerepet játszott a lengyel menekültek gondozásában, sőt, a világháború alatt svájci utazása alkalmával még a menekültek nyugatra kísérésében is oroszlánrészt vállalt.

A nyugatos orientációt képviselő politika ugyan 1941-ben látványosan visszaszorult a magyar közéletből, prominensei azonban ekkor még komolyabb veszélyek nélkül tervezhették egy németellenes kibontakozás lehetőségeit. Kállay Miklós hivatalba lépése idején e csoport ugyan titokban, informális módon, de megkezdte a nyugati kapcsolatfelvételt a szövetségesek irányába. E társaság az 1927-ben alapított *Magyar Szemle* című konzervatív lap mögött csoportosult, és olyan katolikus prominens értelmiségiek bábáskodtak a nivós orgánum – valamint angol és francia nyelvű társlapjaik (*Hungarian Quarterly*, *Novelle Revue de Hongrie*) – működése mellett, mint Szekfű Gyula, vagy a klasszika-filológus Szent Ágoston-kutató, a bethleni kultúrpolitika meghatározó alakja, Balogh József.

A német megszállás okozta válság és a vészkorszak kezdete

1944. március 19-én Németország megszállta szövetségesét, Magyarországot. A megszállás eredményeként a magyar történelemben első ízben került kormánypozícióba a szélsőjobboldal Imrédy Béla által szervezett ága, amely ugyan távolságot tartott a nyilaskeresztes formációktól, de maga is fokozott német orientációt képviselt. Bár Imrédyből végül nem lehetett miniszterelnök – ez Horthy Miklós egyértelmű elhatározását tükrözte, aki 1939-ben akkor mentette fel a korábban anglofil pénzügyi szakembert első miniszterelnöki tisztéből, amikor Imrédy szélsőjobboldali fordulata megkezdődött –, eszméi és legfontosabb emberei politikai hatalomhoz jutottak. Az új kormányfő a volt berlini magyar követ, a honi közéletben kevésbé ismert Sztójay Döme lett, aki kormánya programjává emelte a „zsidókérdés” radikális „megoldását”,

⁵⁸ Közi Horváth 2022, 80–81.

melynek eredményeként megindult a törvények által zsidónak minősített magyar polgárok területi elkülönítése (gettósítás), majd német haláltáborokba deportálása.⁵⁹

Szinte közvetlenül a megszállást követően megérkeztek a Gestapo speciális alakulatai, és megkezdtek a németellenesnek tekintett politikusok szisztematikus letartóztatását. Ennek a letartóztatási hullámnak egyaránt áldozatul estek szociáldemokrata, liberális, kisgazda vagy kormánypárti képviselők, angolszász orientációt képviselő tisztviselők, de menekülni kényszerült a volt miniszterelnök, Kállay Miklós is, aki kezdetben a budai várban, majd a Török Köztársaság követségén talált ideiglenes menedéket. Ebben a feszült helyzetben ült össze a képviselőház 1944. március 22-én, mely alkalommal a házelnök Tasnádi Nagy András egyetlen napirendi pontként az ülés elnapolását indítványozta. Érdekes módon ehhez az eseményhez kapcsolódik a katolikus ellenállás egyik szimbolikus eseménye, melyben a főszerepet az 1939-ben megválasztott egykori Actio Catholica országos titkára, Közi Horváth József játszotta. A házelnök felszólalása után az 1943-tól Keresztény Néppárt néven működő politikai csoport képviselője szót kért, ugyanis be szeretne volna jelenteni a képviselői mentelmi jog többszörös és súlyos megsértését. Mivel Tasnádi Nagy András nem adta meg neki a szót, Közi Horváth többször bekiabálta, hogy joga van bejelenteni a mentelmi jog sérelmét – ennek ellenére az ülést néhány perc alatt berekesztették.⁶⁰ Közi Horváth cselekedete ugyan sikertelen volt, azonban beszédes tény, hogy rajta kívül ekkor senki sem merte ugyanezt megtenni, a félelem légköre úrrá lett a magyar törvényhozáson. Jegyezzük meg: Közi Horváth a nyilas éra parlamentjében, 1944 novemberében

⁵⁹ Érdekes adalék Sztójay gondolkodásmódjához az a tény, hogy 1938-ban berlini magyar követként még maga küldött feljegyzést a külügyminiszternek, melyben beszámolt arról a tendenciáról, hogy a náci tudományos életben és közoktatásban igyekeznek bevezetni a hagyományos korszakmegjelöléseket (pl. római kor előtti/vorrömisch) felváltó germanizált fogalmakat (pl. ősgermán/urgermanisch), sőt, a Krisztus előtt/után kifejezéseket is igyekeznek felváltani az időszámításunk előtt/után terminológiával. Sztójay szerint: „Ez a határozat eléggé egyértelmű választ ad arra a kérdésre, vajon a nemzeti szocialista világnézet pusztán a politizáló egyházak vagy pedig egyáltalában a kereszténység ellen irányul-e?” Sztójay Döme levele Kánya Kálmánhoz, Berlin, 1938. március 5. MNL OL K 63 (Külügyminisztérium Politikai Osztály általános iratai) 189. cs.

⁶⁰ Ivánfi–Klestenitz–Soós 2022, 507.

újfent megpróbált közbenjárni az üldözöttekért, bár hamarosan maga is menekültté vált.⁶¹

A német megszállás után komoly veszély leselkedett a külügyminisztérium nyugatbarát, németellenes, gyakran legitimista érzelmeket valló tagjaira. A Kállay-kormány titkos béketapogatózásaiban szerepet vállaló diplomaták közül érdemes kiemelni Szentmiklóssy Andor és Szegedy-Maszák Aladár nevét, akik egymást váltották a külügyminisztérium Politikai Osztályának élén. A titkos béke-előkészítő anyagok összeállítását maga Szegedy-Maszák végezte, segítője pedig Kertész István volt. Szegedy-Maszák ugyan református volt, de nagyon erős katolikus szimpátiákkal, amely később katolizálásához is vezetett, Kertész pedig szintén közel állt a magyar reformista katolikus csoportokhoz. A megszállást követő napokban Szentmiklóssyt és Szegedy-Maszákot is elbocsátották állásukból, néhány hét múlva pedig a német hatóságok letartóztatták őket, és Dachaubába deportálták, ahol Szentmiklóssy elhunyt.⁶²

A megszállás után a magyar diplomáciai kar jelentős része megtagadta az új németbarát Sztójay-kabinet szolgálatát. Április 3-án pedig megalakult a disszidált követek által létrehozott Követi Bizottság (Comité des Ministres), amely ugyan nem deklarálta magát emigráns kormányznak, de egyfajta érdekvédelmi-tanácsadó szervként igyekezett a szövetségeseket segíteni. A bizottság tagjai sorában olyan katolikus kötődésű diplomatákat is találunk, mint az elnök Barcza György, Apor Gábor (Szentszék), Bakách-Bessenyei György (Bern) vagy Homonnay László. Barcza és Apor mindketten szentszéki magyar követek voltak, utóbbi 1944 tavaszán még hivatalban volt, így ő Róma felszabadulásakor tudott csatlakozni a bizottsághoz hivatalosan.⁶³ Bakách-Bessenyei szintén legitimista elkötelezettségű katolikus volt, közeli kapcsolatokat ápolva Ottó főherceggel, miként Barcza is, vagy a később Habsburg Ottó belső köreihez tartozó Homonnay László, Homonnay Tivadar budapesti főpolgármester fia.

⁶¹ Uo. 507–510.

⁶² *Külügyi Közlöny*, 1944/1. 7–8; *Külügyi Közlöny*, 1944/2. 10.

⁶³ A Követi Bizottság tagjainak névsora. H. n., é. n. MNL OL P 2066. (Bakách-Bessenyei György hagyatéka), 23. dosszié. (53671. sz. mikrofilm-tekercs.) Vö. Összefoglaló a Követi Bizottság működéséről. H. n., é. n. MNL OL P 2066. (Bakách-Bessenyei György hagyatéka), 23. dosszié. (53671. sz. mikrofilm-tekercs.) Apor lemondásának körülményeihez: Fejérdy 2023.

Apor Gábor – Apor Vilmos püspök testvére – Rómában a helyi magyar közösség megszervezője lett 1944 nyarán, aki megalapította a Szabad Magyarok Szövetségét. Ennek a csoportnak volt talán legfontosabb tagja az az Aradi Zsolt, aki – mint fentebb láthattuk – a náciellenes katolikus orgánumok szervezésében is részt vett, ekkor pedig a szentszéki magyar követség sajtóattaséja volt.⁶⁴ Aradi Aporral és az alább bemutatandó Magyary Gyulával szerepet vállalt a szövetségesek titkosszolgálatainak munkájában, idővel Ausztria területén tevékenykedve.⁶⁵

Az üldöztetések megindulása után Serédi Jusztinián levélben tiltakozott az embertelenségek miatt Sztójay miniszterelnöknél, érvelésében azonban elsősorban a katolikussá vált zsidók érdekében állt ki. Ez a tendencia, azaz a római katolikus főpapok mérsékelt aktivitása, illetve a konvertiták érdekeit előbbre helyező magatartása szintén az egyházi antiszemitizmus – vagy antijudaizmus – régi hagyományán alapult. És természetesen a félelemé, hiszen a katolikus közösség védelme érdekében nem mertek konfliktust vállalni az állammal, melyet így még akkor is támogattak – ha csupán passzívan is – embertelen politikájában, amikor az már minden egyházzal szemben kezdett bizalmatlan lenni.⁶⁶

Ebben az időszakban komoly főpapi kiállásokra is sor került. Apor Vilmos 1944. május 28-án, pünkösdi ünnepén mondta el legnagyobb hatású prédikációját, már a győri gettó felállításának híre ismeretében: „Aki a kereszténység első és legnagyobb parancsát, a szeretet parancsát megtagadja, és azt állítja, hogy vannak emberek, csoportok és fajok, amelyeknek a gyűlölete meg van engedve; aki azt hirdeti, hogy szabad embereket kínozni, ha azok négerek, vagy zsidók, azt – bármennyire is dicsekszik a kereszténységével – pogánynak kell tekintenünk... Mindenki, aki emberkínzást helyesel, vagy abban részt vesz, súlyos bűnt követ el, és mindaddig nem kaphat feloldozást, amíg ezt a nagy vétket jóvá nem teszi...”⁶⁷ Apor Vilmos kiállása radikális állásfoglalás volt a kor-

⁶⁴ Aradi Zsolt P. Leiber SJ-nek 1961-ben írt levelét nemrégiben közölte Petrás Éva a *Vigilia* 2024/5. számában. A forrás elé írt bevezetőre hívjuk fel a figyelmet Aradi Zsolt vonatkozásában. Petrás 2024a. Vö. Németh 2019, 277–304.

⁶⁵ Bare 2014.

⁶⁶ Fejérdy 2014, 17–18.

⁶⁷ Soós 2015, 34. sz. dokumentum. Vö. Fejérdy 2014, 21.

szak nyilvánosságában, hiszen ebben az időben a magyar társadalom jelentős része fásultan figyelte az egyre gyorsuló történéseket.

Nem sokkal később Apor felkereste Jaross Andor belügyminisztert a deportálások leállítását kérve, mely után a politikus internálással is megfenyegette: „Ezen intézkedés ellen, mely minden emberiesség és keresztény szellemmel ellenkezik, mely igazságos és tárgyilagos ítélet nélkül büntet ártatlanokat, sőt, a bűnözésre még képtelen gyermekeket is, mint az ősi Győr városának püspöke tiltakozó szavamat emelem fel és Isten és a magyar és világtörténelem előtt. Miniszter Urat teszem felelőssé mindazért a betegségért és halálesetért, mindazért a megvetésért és elítélésért, mely ennek az intézkedésnek nyomában fog járni. [...] Ennek a mélyen vallásos győri összlakosságnak nevében kérem tehát Miniszter Urat, vonja vissza rendelkezését és utolsó pillanatban hárítson el ettől a néptől újabb veszedelmeket.”⁶⁸ Ugyan kiállításának nem lett kézzelfogható sikere, mégis fontos hangsúlyozni, hogy a győri főpap ekkor már komoly egzisztenciális kockázatot vállalt, hiszen teljes erkölcsi tekintélyét latba vetve próbált a világi hatóságokra nyomást gyakorolni, melynek eredményeként kis híján letartóztatták.

A budapesti zsidóság deportálása ellen is hasonló vehemenciával emelte fel szavát 1944. június 15-én: „Mielőtt Budapesten is elkezdenék a szokott recept szerint a zsidók gettóba zárását, amelynek deportálás és fizikai vagy erkölcsi tömeghalál a vége, újból fordulok Eminenciádhoz azzal a kéréssel, hogy a kormánnyal szemben a végső eszközökhöz fordulni kegyeskedjék. Ma már ott tartunk, hogy a református egyház megelőzött minket, és máris döntő lépésekre szánta el magát. Hogy fogunk megállni a történelem előtt, ha látszólagos egyetértésben és udvariassági viszonyban maradtunk egy olyan kormánnyal, amely országszerte a legnagyobb kegyetlenséggel kínoz 100 meg 100 000 embert, megfosztja őket minden emberi jogaiktól, és asszisztál ahhoz, hogy őket rabszolgamunkára s a halálba deportálják? [...] Könyörögve kérem Eminenciádat, kegyeskedjék csatlakozni a másvallású keresztények memorandumban kifejezett mozgalmához, vagy legalább ugyanabban az időpontban hasonló hangban kegyeskedjék ultimátumot adni a kormánynak, amelynek negatív eredménye esetén az egész püspöki

⁶⁸ Szolnoky 1990, 137–138. Vö. Soós 2015, 35. sz. dokumentum.

karnak határozott lépése következne.”⁶⁹ Mint közismert, a fővárosi zsidóság deportálására ekkor nem került sor, és ebben a nemzetközi élet prominenseinek tiltakozása mellett talán Apor kiállásának is lehetett némi katalizáló szerepe. Mindeközben a püspöki kar több tagja – elsősorban maga Apor Vilmos, illetve Shvoy Lajos székesfehérvári püspök igyekezett egy olyan püspöki kari körlevelet kiadatni Serédi Jusztiniánnal, amely markánsan elítélte volna az embertelen intézkedéseket. A végső szövegvariáns élét azonban Czapik Gyula egri érsek javaslatai jelentősen tompították, a körlevél felolvasása pedig abbamaradt, amikor a kormányzat garanciákat adott némely katolikus követelés teljesítésére.⁷⁰

Hamvas Endre 1944 tavaszán lett csanádi püspök, 1944. április 5-én pedig felkereste a szegedi városvezetést, és az emberiességi és természetjogi elvek figyelembevételét kérte. Szintén tavasszal intézett nagy beszédet a szegedi dóm gyülekezetéhez, melyben egyértelműen elítélte az embertelenségeket.⁷¹ „Mert mi történik mostanában? A kereszténység nevében száz- és százezer embert megfosztanak tulajdonától, otthonától és deportálnak fajiságuk miatt, melyről nem tehetnek, olyan módon, mely a szenvedések özönét zúdítja rájuk, egészségüket és életüket bizonytalanságnak teszi ki, emberi méltóságukat pedig megalázza. Ezen százezrek között ártatlan gyermekek, védtelen nők, tehetetlen aggastyánok, szánsalomra méltó betegek vannak. Vannak közöttük évek óta, sőt születésük óta keresztények, tehát Krisztusban testvéreink. Házastársakat és családtagokat választanak el kíméletlenül, mert egyikük zsidó származású. Ki kell mondani hangosan, nehogy az emberek téves lelkiismeretre tegyenek szert, mindez a kereszténységgel össze nem egyeztethető.”⁷²

Hamvas, mikor tudomást szerzett a szegedi zsidóság deportálásának megkezdéséről, nagyon kemény hangnemben – és a római katolikus klérushoz mérten is szigorúan – fogalmazott levelet a szegedi főispánhoz: „Megdöbbenve értesültem arról, hogy a szegedi gettó lakóit minden isteni és emberi jog félretételével még ma elszállítják. Az emberi szen-

⁶⁹ Közli: Hetényi Varga 1992, 298–299.

⁷⁰ Fejérdy 2014, 19–20.

⁷¹ Uo. 21.

⁷² Pál 1992, 48.

vedések tengerében, melyet az elháríthatatlan elemi csapásként sújtó háború zúdított a világra, a faji gyűlölet okozta ezen újabb szenvedések özönét elhárítani próbálni keresztényi kötelesség, mely kötelességet elsősorban a püspök tartozik képviselni és teljesíteni. Isten előtt való felelősségem tudatában és lelkiismeretem szavára hallgatva emelem fel szavamat azon igazságtalanság ellen, mellyel a bírói ítélettel bűnösnek el nem ítélt, tehát ártatlan embereknek tömegét, szegedi lakókat tisztán faji származásuk miatt szabadságuktól, vagyonuktól megfosztva, bizonytalan végű deportálásnak kitesznek, és így magyar népünket is Isten és a világ ítélőszéke előtt terhelik. Kétszeresen fájdalmasan érzem azoknak szenvedését, akiket a keresztség szentsége híveimmé tett. Ezeknek megmentését megkísérelni az általános emberi kötelességen kívül főpásztori kötelességem is.”⁷³ Sztójay miniszterelnöknek küldött távirata tömörségében még sokkal erélyesebbnek hatott: „Istennek az örök bírónak színe előtt emelem fel szavamat a szegedi zsidóságnak, köztük sok kereszténynek megkezdett deportálása ellen.”⁷⁴ Hamvas Endre ekkoriban tett kísérletet Bethlen legközelebbi munkatársa, Balogh József kiszabadítására is, akit a német hatóságok letartóztattak, a fogságban pedig életét veszttette.⁷⁵

Márton Áron a kolozsvári Szent Mihály-templomban intézett hasonló beszédet híveihez.⁷⁶ Beszéde végén még a kiközösítés lehetőségére is finoman utalt: „Aki a felebarátja ellen vét, veszélyezteti a kereszténység kétezer évi munkájának egyik nagy eredményét, az emberek testvériségének gondolatát. Nem keresztény, hanem pogány szellemben jár el, s – akarva, nem akarva – csatlakozik azokhoz a törekvésekhez, amelyek fajokra, elkülönült társadalmi osztályokra és önző szövetkezésekre bontották, egymással szembeállították és kibékíthetetlen ellenségeskedésbe hajszolták a népeket. Aki a felebaráti viszonyt az emberek egyik csoportjától bármilyen meggondolások alapján elvitatja, magára vonja az ítéletet, hogy adott esetben őt is úgy tekintsék, mint »pogányt« és »vámost«, ami az Evangélium nyelvén törvényenkívüliséget jelent. [...] Értésültem, hogy híveim, az egyházmegye legkeletibb határától

⁷³ Közli: uo. 43–44.

⁷⁴ Uo. 44.

⁷⁵ Uo. 45.

⁷⁶ Fejérdy 2014, 20.

kezdve, mélységes megdöbbenéssel fogadták az ismert személyiségek szabadságának a korlátozásáról és bizonytalan sorsáról elterjedt híreket, és ugyanúgy aggodalommal kísérték a zsidók ellen az utóbbi időkben végrehajtott intézkedéseket. Örömmel hallottam híveimnek ezt az erkölcsös felfogását, véleményét és ítéletét, és főpásztori büszkeséggel említtem fel, mert ez egy széles tömegnek a felfogása, véleménye és ítélete, s egyúttal örvendek annak, hogy az igaz katolikus szellem mélyen benne gyökerezik és ma is eleven erőként él a népünk lelkében.”⁷⁷ Márton Áron abból a szempontból némileg könnyebb helyzetben volt, hogy román állampolgárként püspöki székhelye Gyulafehérváron volt, így a magyar hatóságok is óvatosabban kezelték a főpapot, ugyanakkor beszéde okán ki is tilthatták volna Észak-Erdély területéről – ezt a kockázatot azonban a püspök vállalta, beszéde pedig egyértelmű kiállás volt az üldözöttek mellett.

Fontos szerepet játszott az embermentésben Slachta Margit, aki a Szociális Testvérek Társasága égisze alatt fejtette ki tevékenységét. Slachta az egyik első magyar feminista volt, aki keresztény meggyőződéséből kiindulva szállt síkra a nők jogaiért és a nemek közötti egyenlőségért. A második világháború alatt következetesen kiállt a marginalizálódó, kirekesztett társadalmi csoportok mellett. Tiltakozott a Kamenyec-Podolszkij területén végrehajtott tömeggyilkosság ellen, és személyes levélben fordult Horthy Miklóshoz, figyelmeztetve a deportálásokat kegyetlenségére és azok tömeggyilkosságba torkollásába. Bár legitimista meggyőződése ellenére az 1920-as években egy ízben nyilvánosan is a kormányzó védelmére kelt, így kettejük kapcsolata nem volt rossznak mondható, arra nincs bizonyíték, hogy Horthy csupán Slachta levele miatt állította le a deportálásokat. 1942-ben Pozsonyba utazott, hogy saját szemével győződjön meg a szlovákiai zsidóság életkörülményeiről, a látottakról pedig személyesen referált XII. Piuszról, magánaudiencián kérve a szlovákiai zsidóság védelmét.⁷⁸ 1943. január 1-én a rend által pártolt lap, *A Lélek Szava* közölte Slachta újévi cikkét, melyben a munkaszolgálatosokat vette védelmébe: „Akarsz a veszedelmek közepette szeretteidnek kettőzött isteni segítséget? Fogadd szí-

⁷⁷ Márton Áron papszentelés alkalmából elmondott beszédének szövege, Kolozsvár, 1944. május 18. Közlő: Trașcă–Seres 2011, 48–49.

⁷⁸ Ickx 2021, 70–71; Petrás 2024b.

vedbe a mások sorsát, különösen azokét, akiket így szívedbe fogadnod nehéz. Egy haragosodét, valakiét, aki károsított, valakiét, aki megbántott. [...] Fogadj szívedbe egy munkatáborost, akit a korszellem kizár a testvérközösségből! Merd ezekben a halálosan komoly időkben szívedből kiűzni a közönyt, a szeretetlenséget, a gyűlöletet! Merd bent, szíved legmélyén testvérednek elismerni azt a másik anyát és fiát, merd befogadni fájdalmát, és hordani segíteni keresztjét. Merd kimondani, hogy az egyetlen keresztény és államférfiúi út az, amelyen a honvédelmi miniszter úr jár, amikor habozás nélkül hirdeti, hogy a munkatáboros hadiszolgálatra hazaszolgálat és nem büntetés, hogy testi épségük és becsületük jogvédelem alatt áll éppúgy, mint a fegyvereseké. Merd megvallani, hogy Te is így gondolkozol! És merj tenni! Merd kérni, kívánni, sürgetni olyan hozzátartozódtól, ki munkatábor-parancsnok, hogy olyan fölöttese legyen a szolgálatosoknak, amilyen fölöttest az ő fiának kíván a fronton, vagy az ellenség fogságában. Hangoztasd előtte Krisztus örökérvényű ígét: amilyen mértékkel mérték, olyan mértékkel fognak nektek viszont mérni. Az Úr is így fog cselekedni. Sújt vagy kímél, irgalmaz vagy elfordul, amint Ti együttérzők vagy kegyetlenek vagytok.”⁷⁹ Slachta 1944-ben rendházaiban menedéket biztosított az üldözötteknek, melyben munkatársai segítették. Közéjük tartozott Salkaházi Sára nővér is, akit a nyilasok öltek meg 1944 telén.

A közelmúltig relatíve ismeretlen volt történettudományunk előtt Magyar Gyula római katolikus pap titkos küldetése 1944 őszén, melyet az Amerikai Egyesült Államok titkosszolgálat, a második világháború alatt a tengely államaiban is komoly tevékenységet végző Office of Strategic Services (OSS) ügynökeként végzett, Francis Moly fedőnév alatt. Fejérdy András kutatásainak köszönhetően a missziót mára Magyar tolmácsolásában is olvashatja az érdeklődő közönség, érdemes tehát röviden összefoglalni történetét. Magyar Gyula Serédi Jusztinián esztergomi érsek pártfogását is magáénak tudhatta, amikor 1940-ben Rómába érkezett, hiszen a magyar egyházfőnek szüksége volt egy megbízható munkatársra, aki kapcsolatot tarthat a Szentszékkal. 1944 nyarán, már Róma felszabadulását követően megalakult a Szabad Magyarok Szövetsége, melynek egyik meghatározó alakja, Apor Gábor Magyar Gyulát ajánlotta az OSS figyelmébe, így ő indulhatott meg

79 Újévi levél. *A Lélek Szava*, 1943. január 3. Közli: Petrás–Schlachta 2022, 347–348.

kalandos repülőúton 1944. október 7-én Magyarországra. Feladata az volt, hogy Horthy kormányzónak közvetítse a szövetségesek itáliai hadparancsnokságának üzenetét, azaz hogy a kormányzó azonnal később fegyverszünetet, nevezzen ki egy széles bázison alapuló koalíciós kormányt, majd vonuljon vissza. Az audienciára október 14-én került sor, a küldetés pedig sikerrel zárult – még akkor is, ha a kiugrás két nappal később kudarcosan is végződött.⁸⁰

Az ország szerzetesi közösségei szintén komoly szerepet játszottak az üldözöttek mentésében. Menekülteket bújtattak többek között a budai ferences rendházban, a szegedi szerzetesek is hasonlóképpen jártak el, Pannonhalmán pedig Kelemen Krizosztom főapát elérte, hogy a kolostor a Nemzetközi Vöröskereszt védnöksége alá kerüljön, ezzel több száz menekült gyermeket mentve meg.⁸¹

A nyilas hatalomátvétel után

1944. október 15-én Magyarország sikertelen kiugrási kísérletet tett, mely után Horthy kormányzót elmozdították pozíciójából, és az ország irányítását a szélsőjobboldali eszméket képviselő Szálasi Ferenc vette át. A németellenes csoportok ettől kezdve teljes mértékben illegalitásba szorultak. A Szent Kereszt Egyesület is megszűnt az 1944-es évét, a német megszállás után komoly válságot élt át, majd a nyilas hatalomátvétel után felbomlott, idővel a nyilas hatóságok be is tiltották, székházát megostromolták.⁸² A nyilas rezsim egyáltalán nem bízott a római katolikus egyházban, az Országos Számonkérő Iroda pedig lesújtó képet festett a hazai katolikus klérusról: „[A] papság a mai rendszerrel nem szimpatizál. A római katolikus papság nemzetközi alapon áll. Soha semmiféle formában a mai rendszerrel közösséget nem vállal, a hívek előtt tartott prédikációiban sem a magyar nemzet mostani élethalálharcáról, sem a hungarista gondolatról, sem a nemzetvezetőről említést nem tesz. A jobboldali beállítottságú papok száma elenyészően kevés. A papságnak a mai rendszerrel össze nem egyeztethető magatartása veszélyes

⁸⁰ A misszió történetét Fejérdy András tárta fel: Fejérdy 2019.

⁸¹ Kelemen Krizosztom tevékenységéhez: Hetényi Varga 1985, 300–305. Vö. Szita 2000, 387–395.

⁸² Balogh 2015, 176.

és káros, mert a tömeget mint lelki vezetők, befolyásuk alatt tartják. Az ellenük való védekezés igen nehéz, mert propagandájuk nem tettekben, hanem a mai rendszer és célkitűzéseinek agyonhallgatásában, a vallás nemzetközi voltának kihangsúlyozásában áll.”⁸³ A Dunántúl főpapjai ekkor Mindszenty József veszprémi és Apor Vilmos győri püspök vezetésével megkezdték egy közös pásztorlevél kiadását, melyben a térség megkímélése mellett emeltek szót. Nem sokkal később Mindszenty Józsefet a nyilas hatóságok internálták, döntésükben több szempont is szerepet játszott, de leginkább az, hogy Mindszenty nem tartotta katolikus hitével összeegyeztethetőnek a nyilas hatalomra való fölesküdest.⁸⁴

Az embermentés a körbekerített fővárosban sem szűnt meg: Angelo Rotta, a Szentszék 1930-tól Magyarországon működő nunciusa a vész-korszak idején is jelentős szerepet vállalt benne.⁸⁵

A magyar legitimista körök 1944 után komoly válságot éltek át, hiszen ekkortól közvetlen veszély leselkedett rájuk.⁸⁶ Sigray Antalt, a magyar legitimizmus vezérét a németek a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolták, ahonnan már betegen szabadult, hamarosan pedig elhunyt. Érdemes utalni arra a tényre, hogy egy 1941-es – magyar vonatkozásoktól sem mentes – osztrák legitimista szervezkedést a Harmadik Birodalom államgépezete kegyetlenül felszámolt és megtorolt. Almásy Lászlót Magyarországon elsősorban afrikai expedícióiról – illetve az *Angol beteg* című regényből és filmadaptációból – ismerik, pedig fiatalon részt vett IV. Károly visszatérési kísérletében, legitimizmusát pedig soha nem tagadta meg. A magyar hadsereg képviselőjében jelen volt Rommel líbiai hadjáratain, amiért több náci kitüntetést is kapott. Wehrmacht-uniformisát is magával hozta Budapestre, melynek 1944 őszén vette hasznát. Ekkor már több zsidó menekültet rejtegetett lakásán, a nyilas razziák idejére pedig német katonai viseletet öltött, feltűzte vaskereszt-kitüntetéseit, és így szerelte le a nyilas alakulatokat.

⁸³ Uo. 161.

⁸⁴ Mindszenty és a nyilas hatalom kapcsolatát részletesen elemzi Balogh Margit Mindszenty-monográfiája: Balogh 2015, I. kötet, 360–383.

⁸⁵ Fejérdy 2014, 22.

⁸⁶ Az osztrák legitimista ellenálláshoz: Fiziker 2010, 209–236.

Utak a demokratikus politikai katolicizmus felé

Apor Vilmos már 1943-ban azon dolgozott, hogy megnyerje a nem sokkal a győri találkozó után megszervezett Katolikus Szociális Népmozgalom ügyének Serédi Jusztinián esztergomi érseket. A német megszállást követően kibontakozó ellenállás a Magyar Front nevű ernyőszervezetbe igyekezett tömörülni, amelyhez a Katolikus Szociális Népmozgalmat is meghívták.⁸⁷ A Magyar Front 1944 májusában alakult meg kiskisgazda, szociáldemokrata, kommunista és legitimista politikusok összefogásaként, intéző bizottságának elnöke Szakasits Árpád lett, tagjai között pedig olyan katolikus államférfiakat is találunk, mint a kiskisgazda Dessewffy Gyula, a legitimista Pallavicini György vagy Pálffy József.

A katolikus szervezetek az ellenállási mozgalomban azt az előnyt élvezték, hogy a megszálló német hatóságok kevésbé tartották szem előtt az egyházi személyeket. Így eshetett meg, hogy római katolikus papok és szerzetesek tevékenyen vehettek részt az embermentésben, és olyan közvetítő szerepet is vállalhattak, mely során információkat szállíthattak az ellenállás tagjai között. Az Actio Catholica nyomdája pedig szerepet vállalt illegális kiadványok terjesztésében.⁸⁸

November 11-én Kovrig Béla felkereste Serédi Jusztiniánt, aki úgy látta, a keresztény politikának is szerepet kell kapni az új Magyarország kialakításában, így jóváhagyta, hogy keresztény csoportok kommunistákkal egy szervezetbe tömörülhessenek.⁸⁹ Ezt követően Pálffy József kereste fel a bíborost, és felhívta a figyelmét, hogy a katolikus reformszervezeteknek sürgősen párttá kellene alakulniuk, mert csak pártok vehetnek részt az új németellenes szövetségben. 1944. október 13-án, két nappal a nyilas hatalomátvétel előtt megalakult a Keresztény Demokrata Néppárt. Az alakuló ülésen Pálffy bejelentette, hogy az illegálisban tevékenykedő Barankovics Istvánt meghívta a párt igazgató bizottságába. Közi Horváth József a korábbi keresztény párt képviselőiben még aznap csatlakozott az új párthoz. Ekkor közölték a rejtőzködő Szekfű Gyula üzenetét is, aki támogatásáról biztosította az új politikai

⁸⁷ László T. 1978b, 104.

⁸⁸ Uo. 106.

⁸⁹ Gergely 1984b, 16–17.

formációt.⁹⁰ Az új párt Kovrig Béla társadalomtudományi munkáiból alakított ki mintegy harminc oldalas programot, mely szakított a korábbi keresztény politizálás antidemokratikus és antiszemita tendenciáival, elkötelezte magát a demokratikus politikai berendezkedés és az emberi jogok keresztény természetjogi alapvetése mellett, célként pedig egy erős szociális elkötelezettségű, keresztény szellemiségű demokratikus Magyarország felépítését tűzte ki. A párt későbbi története ismeretében joggal állapíthatjuk meg, törekvéseik mellett a Keresztény Demokrata Néppárt alapítói mindvégig kitartottak, megteremtve a modern katolikus politizálás honi alapjait.⁹¹

Források

Levéltári források

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (DRERL) Szent-Iványi Domokos iratai, 3. doboz
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 63. Külügyminisztérium Politikai Osztály általános iratai, 186., 189., 192. csomó
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) P 2066. Bakách-Bessenyei György hagyatéka, 23. dosszié.
Prímási Levéltár, Egyházkormányzati Levéltár. Serédi Jusztinián egyházkormányzati iratai 6406/1944.

Szakirodalom

Ablonczy, Balázs 2005: *Teleki Pál*. Budapest, Osiris Kiadó.
Balogh, Gábor 2014a: A Magyar Szent Kereszt Egyesület dokumentumaiból. *Vigilia*, 10, 777–785.
Balogh, Gábor 2014b: *A küzdő egyház képe 1939–1945 között a Magyar Szent Kereszt Egyesület példáján*, Kézirat, MFKL. <https://adoc.pub/download/a-kzd-egyhas-kepe-kztt-a-magyar-szent-kereszt-egyeslet-pelda.html> (letöltve: 2024. július 25.)
Balogh, Gábor 2015: *A Római Katolikus Egyház és a nemzetiszocialisták Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan, 176.
Balogh, Margit 2015: *Mindszenty József (1892–1975) I–II*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

⁹⁰ Gergely 1984b, 18.

⁹¹ László T. 1978b, 108–110.

- Bare, Duncan 2014: The Curious Case of Aradi Zsolt: Tracking the Distinguished Career of an OSS, SSU and CIA Central European Asset. *Journal for Intelligence, Propaganda and Security Studies*, 1, 7–22.
- Bartha, Ákos 2021: *Véres város – Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945*. Budapest, Jaffa Kiadó.
- Beke, Margit (szerk.) 1992: *A Magyar Katolikus Püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között*. II. kötet. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XII–XIII. München–Budapest, Aurora, 227.
- Csíky, Balázs 2012: Jubileumi esztendő és katolikus megújulás a Horthy-korszakban. In Bánkuti, Gábor – Varga, Szabolcs – Vértesi, Lázár (szerk.) *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai*. Pécs, Pécsi egyháztörténeti Intézet.
- Csíky, Balázs 2018: *Serédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet – MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, 2018.
- Fejérdy, András 2014: Szavak és/vagy tettek? A magyar katolikus püspökök magatartása a vészkorszak idején. *Századvég*, 4, 15–26.
- Fejérdy, András 2019: „I was Francis Moly.” *Magyar Gyula emlékezése egy titkos politikai-diplomáciai békemisszióra*. Budapest, MTA BTK TTI.
- Fejérdy, András 2020: *A Tanácsköztársaság és az egyházak. Egyházpolitika, keresztényüldözés, egyházi útkeresés*. Budapest, Szent István Társulat.
- Fejérdy, András 2022: Serédi Jusztinián és az emberi jogok védelme (1938–1945). In Szelke, László (szerk.) *Mártírok és embermentők*. Budapest, Szent István Társulat, 15–43.
- Fejérdy, András 2023: Mikor és miért mondott le Apor Gábor szentszéki magyar követ? In Bank, Barbara – Kovács, Bálint – Medgyesy-Schmikli, Norbert (szerk.) *A Kaukázustól a Lajátig. Apokaliptika, identitás, történelem és művelődés Közép- és Kelet-Európában*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 289–310.
- Fejérdy, András 2024: Állami, nemzeti és lekipásztori érdekek ütközése: a magyar egyházszervezet változásai Trianontól a II. világháború végéig. *Magyar Sion*, 1, 103–136.
- Fizikler, Róbert 2010: *Habsburg kontra Hitler. Legitimisták az Anschluss ellen, az önálló Ausztriáért. Az osztrák legitimista mozgalom története, 1918–1945*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Gárdonyi, Máté 2005: Az antiszemitizmus funkciója Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképében. In Molnár, Judit (szerk.) *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, Balassi Kiadó, 193–204.
- Gergely, Jenő 1977a: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gergely, Jenő 1977b: *A politikai katolicizmus Magyarországon 1890–1950*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Gergely, Jenő 1984a: *A Püspöki Kar Tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919–1944*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Gergely, Jenő 1984b: *A Keresztény Demokrata Néppárt előtörténete (1936–1944)*. *Műhely*, 1, 3–21.
- Gergely, Jenő 1993: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944*. Budapest, Typovent Kiadó.
- Gergely, Jenő 1997: *Katolikus hivatásrendi mozgalmak Magyarországon (1935–1944)*. *Múltunk*, 3, 3–42.
- Gergely, Jenő 1999: *A Magyar Katolikus Püspöki Kar, az Apostoli Szentszék és a Soá*. In Hamp, Gábor – Horányi, Özséb – Rábai, László (szerk.) *Magyar megfontolások a Soáról*.

- Budapest–Pannonhalma, Balassi Kiadó – Magyar Pax Romana Fórum – Pannonhalmi Főapátság.
- Gianone, András 2010: *Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948*. Budapest, ELTE-BTK Történelemtudományok Doktori Iskola.
- Hatos, Pál 2010: Szekfű katolicizmusa. *Múltunk*, 1, 232–257.
- Hegedűs, András 2020: „Vándorlásunk társa lett.” Az 1938. évi Eucharisztikus Világkongresszus Budapesten. Esztergom – Budapest, Esztergom – Budapesti Érsekség.
- Hetényi Varga, Károly 1985: Kelemen Krizosztom és a pannonhalmi menedék. *Vigilia*, 4, 299–305.
- Hetényi Varga, Károly 1992: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában I*. Abaliget, Lámpás Kiadó, 298–299.
- Ickx, Johan 2021: *XII. Piusz és a zsidók. Pacelli listája: 2800 üldözött segélykérő levele alapján*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Ivánfi, Miklós – Klestenitz, Tibor – Soós, Viktor Attila 2022: *Közi Horváth József: Országgyűlési beszédek (1939–1944)*. Agyagosszergény, Közi Horváth József Népfőiskola.
- Jezsó, Ákos 2005: Amikor az egyház (még) politizált. *Evangelikus Élet* 2.
- Kardos, József 2012: *A Szent Korona-tan és a legitimizmus*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2012.
- Ketteler, Wilhelm E. von 1864: *A munkások kérdése és a kereszténység*. Eger, Érseki Lyceum Nyomdája.
- Klestenitz, Tibor – Petrás, Éva – Soós, Viktor Attila 2019: *Útkeresés két korszak határán. A Katolikus Szociális Népmozgalom 75. évfordulójára*. Agyagosszergény, Közi Horváth József Népfőiskola.
- Klestenitz, Tibor 2020: *Pajzs és kard. Bangha Béla élete és eszmeisége*. Budapest, Századvég.
- Klieber, Rupert 2022: Meghiúsult remények. Az 1938. évi budapesti Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus az osztrák katolikusok szemszögéből. *Magyar Sion*, 1, 109–123.
- Koronkai, Zoltán SJ – Szigeti, Szabolcs 2023: *A legnagyobb magyar szociális szervező. Kerkai Jenő SJ életműve*. Budapest, Jezsuita Kiadó.
- Kovrig, Béla 2019: *Katolikus demokratikus és szociális reformmozgalmak Magyarországon*. Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó.
- Közi Horváth, József 1936: *Proletárok megváltása. XI. Pius „Quadragesimo anno...” kezdetű körleveléről*. Budapest, Actio Catholica Országos Elnöksége.
- Közi Horváth, József 2022: *Apor püspök élete és halála*. Agyagosszergény, Közi Horváth József Népfőiskola, 52–53.
- László T., László 1978a: Adatok a magyarországi katolikus ellenállás történetéhez I. A katolikus szociális népmozgalom megalakulása és célkitűzései. *Katolikus Szemle*, 30. évfolyam, 1, 14–25.
- László T., László 1978b: Adatok a magyarországi katolikus ellenállás történetéhez II. A Keresztény Demokrata Néppárt megalakulása. *Katolikus Szemle*, 30. évfolyam, 2, 103–112.
- László T., László 1979a: Adatok a magyarországi katolikus ellenállás történetéhez III. Szellemi honvédelem. *Katolikus Szemle*, 31. évfolyam, 1, 19–25.
- László T., László 1979b: Az egyházak szerepe a zsidómentésben Magyarországon. I. A zsidótörvények. *Katolikus Szemle*, 31. évfolyam, 2, 139–163.
- László T., László 1979c: Az egyházak szerepe a zsidómentésben Magyarországon. II. A budapesti zsidóság megmenekülése. *Katolikus Szemle*, 1979. 31. évfolyam 3. szám, 217–235.
- László T., László 2005: *Egyház és állam Magyarországon 1919–1945*. Budapest, Szent István Társulat.

- Németh, László Imre 2019: Szabad magyarok Rómában 1944–1946. Küry Béla és a Szabad Magyarok Szövetsége. *Magyar Sion*, 2, 277–304.
- Olasz, Lajos 2007: *A kormányzóhelyettesi intézmény története (1941–1944)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pál, József 1992: Hamvas Endre csanádi püspök a konvertitákért. *Alföldi Társadalom*, 3, 34–55.
- Pelle, János 2015: A nyilas terror Budán. *Valóság*, 10, 65–87.
- Petrás, Éva 2008: Társadalmi tanítás és szociális kérdés. A Quadragesimo anno enciklika recepciója a katolikus újságírásban, 1931–1938. In Szilágyi, Csaba (szerk.) *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon 1919–1945*. Budapest, Gondolat – Barankovics István Alapítvány – Faludy Ferenc Akadémia, 113–130.
- Petrás, Éva 2019a: Egy tudós útja a szociálpolitikától a kereszténydemokrácia felé. In Uő. (szerk.) *A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka*. Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 107–121.
- Petrás, Éva 2019b: *Álarcok mögött. Nagy Töhötöm életei*. Budapest – Pécs, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz Kiadó.
- Petrás, Éva – Schlachta, Boglárka Lilla 2022: *Slachta Margit a sajtó nyilvánosságában*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Petrás, Éva 2024a: XII. Piusz és a zsidók. Aradi Zsolt levele Robert Leibernek 1961-ben. *Vigilia*, 5, 405–413.
- Petrás, Éva 2024b: *Időablakok. Válogatás a szociális testvérek második világháborús feljegyzéseiből, dokumentumaiból*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- XI. Piusz 1932: *XI. Piusz pápa „Quadragesimo anno” kezdetű apostoli levele a társadalmi rend megújításáról*. Budapest, Szent István Társulat.
- Pomogáts, Béla 2012: Népiség és szellemi honvédelem. *Vigilia*, 10, 759–763.
- Salacz, Gábor 2002: *A főkegyúri jog és a püspökök kinevezése a két világháború közötti Magyarországon*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- Soós, Viktor Attila 2015: *A kereszt erősíti a gyengét. Boldog Apor Vilmos tevékenysége az üldözöttek védelmében*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár.
- Szekfü, Gyula 1941: A szabadság fogalma. *Népszava*, 1941. december 25. 17.
- Szita, Szabolcs 2000: Genfi iratok az egyházi embermentés 1944–1945. évi történetéhez. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 1–4, 385–395.
- Szolnoky, Erzsébet 1990: *Fellebbezés helyett. Apor Vilmos püspök élete és vértanúsága*. Szeged, Szent Gellért Egyházi Kiadó, 121.
- Trașcă, Ottmar – Seres, Attila 2011: Márton Áron 1944. május 18-i kolozsvári beszéde a zsidók deportálása ellen. Gondolatok néhány magyar és román levéltári irat apropóján. *Múlt és Jövő*, 3., 43–50.
- Veszprémy, László Bernát 2017: Egy avított jezsuita antijudaista. Bangha Béla SJ a zsidókérdés útvesztőiben. *Történelmi Szemle*, 54. évfolyam, 3, 439–462.
- Zachar, Péter Krisztián 2019: A magyar kereszténydemokrácia karizmatikus szervezője. Kerkai Jenő S. J. In: Petrás, Éva (szerk.): *A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka – 75 éves a Kereszténydemokrata Néppárt*. Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 2019, 153–176.

OLOSZ LEVENTE¹

*Lojalitástól az ellenállásig.
A magyarországi cionista
mozgalom mentési stratégiáinak
alakulása 1944-ben*

*Between Compliance and Defiance:
The Evolution of Rescue Strategies of the Hungarian
Zionist Movement in 1944*

Absztrakt

A tanulmány a magyarországi cionista mozgalom 1944-es mentési és túlélési stratégiáinak változásait vizsgálja a német megszállás előtti és utáni időszakban. A kutatás Mintzberg emergens stratégia elméletére és az „erős stratégia” modelljére támaszkodva elemzi, hogyan alkalmazkodtak a cionista szervezetek a drámaian változó körülményekhez. A tanulmány bemutatja, hogy a cionisták kettős, hibrid stratégiát követtek: egyrészt makroszintű politikai megküzdési stratégiákat alakítottak ki (a magyar politikai elit meggyőzése, német tárgyalások, diplomáciai kapcsolatok), másrészt adaptív, rövidebb távú túlélési módszereket alkalmaztak (hamis iratok, bunkerek, illegális határátlépések). A német megszállás előtt a mozgalom még bízott a magyar törvényesség védelmében és a kormányzó lojalitásában, azonban március 19. után kénytelen volt illegális módszerekre támaszkodni. A tanulmány rávilágít, hogy bár a cionisták minden lehetőséget kihasználtak a mentésre, 1944 tavaszán kudarcok sorával szembesültek, mivel szinte senki sem volt hajlandó segítséget nyújtani nekik. A helyzet csak 1944 nyarán, a deportálások leállítását követően változott meg, amikor a belpolitikai és geopolitikai változások egy sokkal sikeresebb mentési akciónak ágyaztak meg.

Kulcsszavak: holokauszt, cionizmus, Magyarország 1944, mentési stratégiák, zsidó ellenállás, Brand–Kasztner-akció, Mentőbizottság, Komoly Ottó, haluci mozgalom, német megszállás, zsidóüldözés, túlélési stratégiák, illegális tevékenység, diplomáciai mentés

¹ Szerkesztő, *Erdélyi Krónika* ismeretterjesztő portál; Erőszakkutató Intézet; Holokauszt Emléközpont.

Abstract

This study examines the evolution of rescue and survival strategies employed by the Hungarian Zionist movement in 1944, both before and after the German occupation. Drawing on Mintzberg's emergent strategy theory and the "strong strategy" model, the research analyzes how Zionist organizations adapted to dramatically changing circumstances. The study demonstrates that the Zionists pursued a dual, hybrid strategy: on one hand, they developed macro-level political coping strategies (convincing the Hungarian political elite, negotiating with Germans, diplomatic connections), while on the other hand, they employed adaptive, short-term survival methods (false documents, bunkers, smuggling operations through the borders). Before the German occupation, the movement still trusted in the protection of Hungarian legality and the regent's loyalty, but after March 19, it was forced to rely on illegal methods. The study reveals that although the Zionists exploited every possible opportunity for rescue, they faced a series of failures in spring 1944, as virtually no one was willing to provide assistance. The situation only improved in summer 1944, after the halt of deportations, when domestic political and geopolitical changes enabled more successful rescue operations.

Keywords: Holocaust, Zionism, Hungary 1944, rescue strategies, Jewish resistance, Brand-Kasztner operation, Relief and Rescue Committee, Otto Komoly, Halutz movement, German occupation, Jewish persecution, survival strategies, illegal activities, diplomatic rescue

Bevezetés

A tanulmány célja, hogy bemutassa a magyarországi cionista mozgalom megküzdési és túlélési stratégiáinak változásait a második világháború időszakában. Fontos azonban figyelembe venni azokat a szocializációs és társadalomtörténeti tényezőket is, amelyek már jóval korábban, az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában, majd a két világháború között kialakultak, és meghatározták a magyar cionisták mentalitását. Ebből következően a tanulmány amellett érvel, hogy a cionista mozgalom 1944-ben tanúsított magatartása a csoport tagjainak évtizedek alatt kialakult szocializációján, a háború alatt szerzett tapasztalatain és a környező országokban folyó zsidóüldözés állapotáról szerzett ismereteiken alapult.

A másik problémakör a mentések megvalósításának feltételeire vonatkozik. Vagyis, hogy a cionisták mentési kísérletei mennyiben függtek belső szervezettségüktől, felkészültségüktől, tagjaik egyéni képességeitől, és mennyiben olyan külső tényezőktől, mint a háború menete,

a belpolitikai átrendeződések vagy a nemzetközi diplomáciai kezdeményezések. Ez a tanulmány nem vállalkozik az egyes mentési stratégiák részleteinek feltárására, csupán a fő irányokra és tendenciákra kíván rávilágítani. Elsősorban a mentési stratégiák végrehajtóinak meglátásai és reflexiói alapján elemzi tevékenységük sikerességét és kudarcait.

Fontos kiemelni, hogy a magyarországi cionista mozgalom intézményileg és szervezetiileg fragmentált csoportot alkotott. A Magyar Cionista Szövetséghez három nagy párt tartozott (a szocialista Ichud, a polgári Klál, vagyis az Általános cionisták és a vallásos cionisták, a Mizrachí), miközben a Palesztinát erőszakos eszközökkel meghódítani kívánó jobboldali Ze'ev Jabotinsky pártjának magyarországi fiókszervezete nem kapcsolódott a Szövetség központi struktúrájához. Meghatározó szerepet játszottak az ifjúsági mozgalmak (halucok), amelyek tagjai elkötelezetten vallották magukénak a cionista eszmét, rendszeresen tartottak összejöveteleket, és ténylegesen készültek kivándorolni Palesztinába. Ezek az ifjúsági szervezetek legtöbbször kapcsolódtak az egyes pártokhoz: az Ichudhoz legközelebb állt a Dror-Hábonim, az Általános cionistákhoz a Hánoár Hácioni, a Mizrachihoz Bné Akiba, a jobboldali párt ifjúsági szervezetét pedig Betár néven ismerték. A legerősebb ilyen csoportosulás a forradalmi-szocialista nézeteket valló Hásomer Hácáir volt, amely politikailag elkülönült az előzőektől, illetve a Makkabi Hácáir, mely 1941-től honosodott csak meg az országban, mikor a csoport szlovákiai tagjai idemenekültek. Kiemelt intézményként működött még a Palesztina Hivatal, amely a Zsidó Ügynökséghez tartozott és a palesztinai kivándorlási engedélyek elosztásáért felelt. Ügyvezető igazgatója, Krausz Miklós sok konfliktusba keveredett a különböző pártokból delegált Palesztina Bizottság tagjaival, akik felügyeleti jogkörrel rendelkeztek az intézmény fölött. A Kajemet Lejiszráel (Zsidó Nemzeti Alap) és a Keren Hájeszod („Palesztinai Alapítványi Alap”) pedig a cionista földvásárlásra és telepítésre szánt magyarországi adományokat kezelték.

A cionista mozgalom 1944-ben alkalmazott stratégiáinak elemzéséhez a stratégiaelmélet modern megközelítései nyújtanak fogódzót. Mintzberg emergens stratégia fogalma szerint a szervezetek gyakran nem merev, előre meghatározott terveket követnek, hanem dinamikusan reagálnak a környezet változásaira, megőrizve alapvető céljaikat,

miközben tevékenységeiket az adott körülményekhez igazítják.² Ezt az adaptív megközelítést az „erős stratégiának” nevezett modell azáltal egészíti ki, hogy képes a változó körülményekhez igazodni, miközben az eredeti célkitűzéseket fókuszban tartja.³ Ez a stratégiaelmélet a holokausz alatti politikai-társadalmi csoportok döntéshozatalról szóló elemzéseiben is megragadható.⁴

A magyarországi cionista mozgalom esete ezt a rugalmas stratégiai alkalmazkodást tükrözi, hiszen a háború előtti időszakban kialakított stratégiáikat – legyen az legális vagy illegális – a német megszállás után sem módosították alapvetően, csupán a megváltozott környezet követelményeihez igazították és terjesztették ki. Bár a mentésekben és a segélyezésben az egyéni kezdeményezések és spontán helyzetek kihasználása is szerepet kapott, a vizsgálat fókusza a cionista szervezetek döntéshozatali mechanizmusainak és stratégiáinak felülnézeti perspektívából történő nyomon követésére irányul. A politikai-társadalmi korlátok miatt a mentési tevékenységek legtöbbször nem véletlenszerű reakciók, hanem a szűkös mozgástérben kialakított szervezeti stratégiák alapján zajlottak.

Megküzdési stratégiák a német megszállás előtt

Az első zsidótörvények életbe lépésétől kezdve, majd a háború kitörésével a magyarországi cionista mozgalom figyelemre méltó alkalmazkodóképességről tett tanúbizonyságot. Először is a hitközségi intézményekkel együttműködve részt vállalt a zsidóellenes rendelkezések és a háború negatív hatásainak az enyhítésében (OMZSA és MIPI).⁵ Mindemellett igyekeztek kiaknázni az antiszemita atmoszférában rejlő lehetőségeket is. A jobboldali cionista, Szilágyi Dénes olyan röpiratot adott ki, amellyel az ország zsidótalanításában érdekelt legradikálisabb

² Mintzberg 1987, 66–73.

³ Rumelt 2011, 18–179.

⁴ Könyvében Timothy Snyder részletesen bemutatja, hogy a kényszerpályák és a stratégiai alkalmazkodás korlátai miként határozták meg a szovjet, majd német megszállás alá került kelet-európai országokban az etnikai csoportok és politikai szereplők túlélési stratégiáit. Snyder 2016, 110–395.

⁵ Novák 2002a, 512–513.

antiszemiták szimpátiáját kívánta megnyerni.⁶ Bár az elgondolást a központi cionista intézmények ellenezték, az MCSZ elnöke, Komoly Ottó is rendszeresen folyamodott ehhez a retorikai fogáshoz, amikor a hatóságoknál a cionista mozgalom számára kedvező elbánást szeretett volna elérni. Szintén erre gondolhatott a mozgalom erdélyi részének akkori vezetője, Marton Ernő, Komoly Ottónak küldött levelében: „[Az előadásom] magja, [...] [hogy] a zsidóság kötelessége azt a csodálatos alkalmat, amelyet 1917 egyszer már nyújtott⁷ és az elkövetkező évek bizonyára ismét nyújtani fognak, teljes erejével kihasználni.”⁸ Konkrét próbálkozásként merült fel, hogy náci Németország és a Zsidó Ügynökség között létrejött Haavara-egyezményt Magyarországon is alkalmazzák. A konstrukció a magyar zsidók kivándorlását segítette volna elő, azonban a háború kitörése azt okafogyottá tette.⁹

A cionisták a mozgalom hagyományos tevékenységeit az új körülményekhez igazítva végezték. Három fő tevékenységi területet lehet azonosítani: a cionista intézményrendszer fenntartását, az oktatást és felvilágosítást, valamint a kivándorlás (alija) előmozdítását. Az intézmények kapcsán fontos kiemelni, hogy Felvidék déli sávjának és Észak-Erdély visszacsatolását követően politikai ellentét alakult ki a visszacsatolt részek jellemzően fejlettebb szervezeti rendszerei, illetve a budapesti központi intézmények között, elsősorban a jogkörök és a pénzügyi elosztás kérdésében. Végül sikerült rendezni az ellentéteket.¹⁰ Ugyanakkor a belügyminiszter 1940. július 11-i döntése súlyos csapást mért a mozgalomra, mivel a Magyar Cionista Szövetség helyi szervezeteit feloszlatta, csupán a budapesti központ maradhatott fenn. A helyi szervezetek tevékenysége ezt követően illegálisan vagy más név alatt, féllegális formában folytatódott.

A zsidó, és ezzel együtt a cionista sajtó betiltását a cionista mozgalom olyan könyvek és brosúrák kiadásával próbálta áthidalni, amelyek nem minősültek sajtóterméknek, mindeközben sorozatban és nagy

⁶ Veszprémy 2018, 108–112.

⁷ A szerző a cionista mozgalom első világháború végi megerősödésére utal, amikor az antiszemita közhangulatban a cionizmus jelentős befolyásra tett szert mind a zsidó közéletben, mind a magyar belpolitikában. E folyamat csúcspontját a cionista gárda létrejötte jelentette. Lásd: Olosz 2024, 179–195.

⁸ YVA. P.31. 38/280–281. Marton Ernő levele Komoly Ottónak. 1943. február 17.

⁹ Novák 2002b, 326.

¹⁰ Novák 2002a, 529.

példányszámban kiadva széles körben terjesztették a mozgalom céljait és értékeit. Ebben a tekintetben megemlíthetők a Spinoza-füzetek vagy a Bialik-könyvtár sorozatok, mindenekelőtt pedig a kolozsvári Fraternitas Kiadóvállalat kiadványai. E kiadó jelentette meg többek között Komoly Ottó *Cionista életszemlélet* című brosját, amelyet vállaltan „propagandának” szántak.¹¹ A kiadványok, az előadások, valamint a cionista intézmények által működtetett szociális- és segélyszervezetek mind azt a célt szolgálták, hogy rezilienssé tegyék a zsidó társadalmat, fejlesszék a zsidó öntudatot és erősítsék a zsidó szolidaritást.

A Magyarországról Palesztinába kivándorlók száma az első zsidótörvények meghozatala után a korábbi évekhez képest növekedésnek indult; 1938 és 1941 között közel 1600 személy utazott legálisan Palesztinába. Miután 1941 tavaszán Magyarország belépett a háborúba, az angol hatóságok az ellenséges állapotokra hivatkozva leállították a zsidó bevándorló engedélyek kiadását. 1943-ban a Zsidó Ügynökség elérte, hogy egy kisebb csoport „vatnik” (a cionista mozgalom régi tagja) és egy nagyobb, 16 éven aluli gyerekeket magába foglaló csoport kaphasson bevándorlási engedélyt.¹² Ekkor a palesztinai bevándorlási engedélyeket elsősorban a menekült cionistáknak és a gyerekeknek juttatták, a magyar mozgalom tagjai csak elvétve részesültek belőle. Komoly felzúdulást keltett a cionista közéletben, amikor a mozgalommal szemben korábban ellenséges magatartást tanúsító, befolyásos ortodox zsidók jutottak hozzá a ritka engedélyhez, majd sikeresen távozhattak Palesztinába.¹³

A tevékenységi körök némileg eltértek a haluci csoportok között, mivel ott nem az intézményrendszer megőrzésén, hanem az alijára való felkészülésen volt a fő hangsúly. Ezt a haluci mozgalom számos beszámolója is megerősíti, amelyek központi témája a felkészítő telepek, vagyis a háksárak működésének biztosítása.¹⁴ Mivel a felkészítő táborok illegálisan működtek, és azokat a hatóságok sokszor felszámolták, a tagok igyekeztek elszigetelten, feltűnés nélkül élni. Idejük nagy részét

¹¹ YVA. P.31. 38/270. Marton Ernő levele Komoly Ottónak. 1942. augusztus 17.

¹² Molnár 2015, 325; YVA. P.31. 38/298–300. Tiltakozó levél Marton Ernő részére. 1943. december 26.

¹³ YVA. P.31. 38/279, 280–281. Komoly Ottó és Marton Ernő közti levelezés. 1943. február 15–17.

¹⁴ MA. 15190. Hánoár Hácioni Titkárságának jelentések, 1941.

a héber tanulásra, kulturális oktatásra és a fizikai munkára fordították.¹⁵

Összességében elmondható, hogy a magyar cionista mozgalom tagjai a háborúba lépést követően gyorsan alkalmazkodtak a megváltozott, sokszor ellenséges körülményekhez, és óvakodtak mindennemű olyan cselekedettől, amivel felhívhatták volna magukra a figyelmet. Legfőképpen a kormány kritizálásától tartózkodtak. Ennek oka, hogy minden konfrontatív magatartás ürügyül szolgálhatott volna újabb zsidóellenes intézkedésekre vagy a fennálló rendelkezések további szigorítására.¹⁶

1941-től a cionista mozgalom feladatköre kiegészült a nácik által megszállt osztrák, lengyel és szlovák területekről menekülő zsidók mentésével és segélyezésével. Ahogy azt már többen leírták, a művelet a menekültek határon való átjuttatására, elhelyezésére, pénzügyi és egyéb segélyezésére terjedt ki. A tevékenység organikus módon fejlődött ki.¹⁷ Kezdetben a halucok segítettek a mozgalom tagjainak átjutni a szlovák határon, illetve a Brand házaspár lakása vált a menekültek fogadó központjává. A házaspár kezdeményezéséből nőtt ki a híressé vált Budapesti Segély- és Mentőbizottság, amely abban emelkedett ki minden más csoport közül, hogy a háborús viszonyok között képes volt rendszeres levelezést és pénzügyi forgalmat folytatni az egyes nemzetközi cionista intézményekkel. Kiemelkedő ezek közül a kapcsolat a Zsidó Ügynökség isztambuli kihelyezett fiókjával, ami mentőbizottságként is funkcionált; a Cionista Világkongresszus haluci vezetőjével, Nathan Schwalbbal; illetve a Joint Distribution Committee (Joint) svájci vezetőjével, Saly Mayerrel. A futárszolgálatot rendszerint olyan német és magyar hírszerző szolgálatoknak is dolgozó közvetítőkkel teljesítették, akiknek átjárása volt a lezárt államhatárokon. Ebből következően a Mentőbizottság tagjai a német katonai elhárítás, különösen az Abwehr magyarországi tisztjeivel is kapcsolatba kerültek. A Mentőbizottság kezdetben csak az Ichud pártcsalád tagjaiból állt, azonban rövidesen minden párt saját tagot delegálhatott. Első embere az MCSZ elnöke, Komoly Ottó lett. Azért is volt szükség a szervezetre, mivel az MCSZ

¹⁵ Ronén 2016, 194; MA. 20488. Roth Siegfried jelentése Moshe Koldny-nak. 1943. szeptember 10.

¹⁶ A magatartás szintén nem volt példa nélküli Közép-Kelet-Európában. Lásd: Kubátová 2014, 511.

¹⁷ Golan 2014, 5–10; Novák 2007, 148–149.

hivatalos státuszát nem akarták illegális tevékenységgel veszélyeztetni. A Mentőbizottság, a Palesztina Hivatal és a haluci csoportok között nem konfliktus nélküli, de átfogó együttműködés alakult ki, amely még a mindig kényes pénzelosztásban sem szenvedett nagyobb csorbát.¹⁸

A menekült cionisták több haluci csoportban vezető helyet vívtak ki maguknak, miközben meghonosították az üldöztetés alatt elsajátított ellenállási technikákat. Vita bontakozott ki arról, hogy a magyar halucok kövessék-e lengyelországi társaik fegyveres, hősies és önfeláldozó stratégiáját, vagy inkább a tagok életének megmentésére törekedjenek a már kisebb-nagyobb sikerrel alkalmazott irathamisítás, szöktetés, megvesztegetés technikáival. Az ötlet lengyelországi pártolóit hamar leszavazták, azonban az isztambuli iroda biztatására mégis létrehoztak egy védelmi szervezetet Hágáná néven. Ennek feladatául szabták a fegyverek beszerzését, a fiatalok kiképzését, a bunkerek létesítését, vagyis a felkészülést egy esetleges fegyveres ellenállásra.¹⁹ A Hágáná végül különböző csoportok koordinálásán túl nem fejtett ki érdemi tevékenységet.²⁰ A mentési tevékenységek prioritásai a Mentőbizottság 1943 októberére kiállított költségvetésén is jól megmutatkoznak: míg a Szlovákiából Magyarországra történő szökésekre 114 ezer, a cionista mozgalom szervezési költségeire 15 ezer, a menekültek élelmezésére, elszállásolására 34 ezer koronát, a Hágáná javára csupán 500 koronát költöttek.²¹

A védelmi bizottság létezéséről természetesen az elnöknek és Kasztner Rezsőnek, a Mentőbizottság második emberének is tudomása volt. Sőt, 1944 elején körükben még a zsidó munkaszolgálatosok felfegyverzésének ötlete is felmerült.²² Mindazonáltal Komoly Ottó és a cionista központi intézmények – a hitközségi zsidó vezetők többségéhez hasonlóan – feltűnő lojalitást tanúsítottak a magyar kormány, az állami intézmények és a kormányzó iránt. Ennek oka, hogy a magyar patriotizmus hangsúlyozásában látták a magyar zsidók megmenekülésének

¹⁸ Cohen 1986, 29–50.

¹⁹ YVA. P.32. 3/1. Beszámoló a cionista ifjúság lengyelországi tagjaitól, akik Magyarországon éltek és onnan alijáztak. 1944. március 12.; Cohen 1986, 48, 61.

²⁰ YVA. P.52. 123. fólio számozás nélkül. S.I.M.E. jelentés Springmann Sámuel kihallgatásáról. 1944. június 1.

²¹ MA-YYA. D.1.1355. 262–263. Mentőbizottság jelentése Isztambulba. 1943. november 19.

²² YVA. P.32. 3/1. Beszámoló a cionista ifjúság lengyelországi tagjaitól, akik Magyarországon éltek és onnan alijáztak. 1944. március 12.

kulcsát. A Kállay-kormány zsidókérdésben vallott politikája pedig ezt a nézetet megerősítette. Beszédet a Mentőbizottság – feltehetően Komoly Ottó által írt – 1943. júliusi beszámolója, amely a magyar zsidóság különleges helyzetét rögzítette. Szerinte a kitelepítések (kamenyec-podolszkiji deportálások), a zsidótörvények és a munkaszolgálat által okozott jelentős károk és veszteségek ellenére a magyar zsidóság kivételes helyzetben volt, mivel Kelet-Közép-Európában szinte egyedüliként nem kezdték meg fizikai megsemmisítésüket. A más országokban véghezvitt pusztítás miatt pedig a magyar zsidóság lett Európa legnagyobb zsidó közössége.

„Szeretnék egy lehetőleg világos áttekintést adni nektek az általános helyzetünkről. Ez számotokra érdekes lehet, mert itt Európa legnagyobb zsidó közösségének sorsáról van szó. Ezt a közösséget már ma megmentettnek tekinthetjük, ami azt jelenti, hogy nem áll fenn az a veszély, hogy egy ilyen belső fejlődés következtében egy szélsőséges radikális irányzat hatalomra kerülhetne, és a szomszédos országok, mint Szlovákia, Horvátország és Románia vad antiszemita módszereit alkalmazhatná ellenünk. 1943 februárjáig tartani lehetett attól, hogy a vezető magyar körök akarata ellenére és egy könyörtelen nyomás hatására az askenázok [németek] követeléseai mégis teljesülhetnek, de ma már úgy gondoljuk, hogy a magyar kormány elég erősnek érzi magát ahhoz, hogy egy ilyen nyomásnak ellenálljon. [...] A magyar zsidóság tulajdonképpen a Gíyus [munkaszolgálat] útján került közvetlen érintkezésbe az úgynevezett [megsemmisítés] szellemével.²³ [Kállay Miklós] utolsó beszédében, amely nagy feltűnést keltett és látható elégedetlenséget váltott ki az askenázok [németek] körében, kijelentette, hogy a háború után a zsidókat Magyarországról ki kell telepíteni, de addig Magyarország nem tér el hagyományos humanitárius álláspontjától. Ez a kijelentés megerősíti azt a re-

²³ Az idézett mondatban a szellem szó mellékneve hiányosan szerepel: „Es war eigentlich der Arbeitsdienst, wodurch die ungarische Judenheit mit dem sogenannten Z...gesist in unmittelbare Berührung gekommen ist.” A hiányzó szótöredék helyére valószínűsíthetően a Zeitgeist (kor szelleme) vagy Zerstörungsgeist (rombolás vagy pusztítás szelleme) kerül. YVA. P.12. 52/2–6. [Budapesti Segély és Mentőbizottság jelentése a Zsidó Ügynökség isztambuli kirendeltségéhez]. 1943. július 18.

ményt, amelyet e jelentés elején kifejeztem. [...] Horthy birodalmi kormányzó, tengernagy [...] féltékenyen őrizte az ország függetlenségét, és óvta a belpolitikát a radikális politikai köröktől. Hű maradt a magyar politikai hagyomány vezérelveihez, így – annak ellenére, hogy az ő nevéhez fűződnek az 1919-es ellenforradalom antiszemita zavargásai – több százezer zsidó életének őre lett.”²⁴

Az idézetből egyértelműen kitűnik, hogy Komoly Ottó és valószínűleg a magyarországi cionista vezetés 1943 közepén már abban a hitben ringatta magát, hogy a magyar zsidóság nem kerül a többi üldözött zsidó csoport sorsára. A magyar politikai vezetés Horthy Miklóssal az élen addig megvédte a magyar zsidóságot a németektől és a jövőre nézve is ezt a magatartást prognosztizálták. Ebben a helyzetben logikusnak tűnt számukra, hogy a magyar zsidók lojalitására épített stratégia működőképes, és folytatása szükséges a háború végéig.

A cionista vezetőség belső meggyőződése a hivatalos állásfoglalásokban is visszaköszön. 1942 és 1944 között Komoly Ottó a különböző minisztériumoknak címzett beadványaiban igyekezett elérni, hogy a kormány támogatást nyújtson a cionista és általános zsidó közösséget érintő célkitűzések megvalósításához. A tennivalók közé tartozott egy cionista hetilap felállítása, a visszatért munkaszolgálatosok integrációjának elősegítése és a máramarosszigeti zsidók katasztrofális életkörülményeinek javítása. Az ilyen beadványokban rendszeresen kiemelte a magyarországi zsidók „hazafias beállítottságát”, és dicsérettel illette a magyar kormány kedvező zsidópolitikáját, különösképpen a környező országok „katasztrófájának” tükrében. Eközben persze enyhe kritikát is megfogalmazott a zsidótörvények, a munkaszolgálat és más zsidóellenes rendelkezések kapcsán.²⁵ Komoly Ottó legfőbb célja az MCSZ-re vonatkozó korlátozások megszüntetése volt. 1943 decemberében törekvése sikerrel járt, mivel a belügyminiszter újra engedélyezte az MCSZ országos működését, ami lehetővé tette az 1940-ben betiltott vidéki fiókegyesületek újbóli megnyitását. Az országos szervezet újjáépítése

²⁴ YVA. P.12. 52/2–6. [A Budapesti Mentő- és Segélyező Bizottság jelentése a Zsidó Ügynökség isztambuli fiókjának]. 1943. július 18.

²⁵ YVA. P.31. 41. Komoly Ottó beadványai, memorandumai.

érdekében a szervezési munkát az egész országban megkezdték. Komoly reményét fejezte ki arról, hogy a politikai fordulat következtében „adva van egy erős cionista mozgalom megteremtésének lehetősége.”²⁶ Az engedélyezés sikere azt a benyomást keltette, hogy törvényes úton, a kormányzat szándékait figyelembe véve elérhetők bizonyos könnyítések vagy pozitív változások. Ehhez a képzethez hozzájárultak Krausz Miklós sikerei, aki korábban szintén eredményeket ért el a kivándorlás engedélyezésében a magyar hatóságnál.²⁷

Mentési és menekülési módok a német megszállás után

A cionista vezetők tisztában voltak egy esetleges német megszállás okozta veszéllyel, amely döntési helyzetbe hozná azokat a magyarországi csoportokat és politikai szereplőket, akik a délvidéki vérengzésben vagy az 1941-es „lengyel nemzetiségű zsidók” deportálásában is tevőlegesen részt vettek. Komoly Ottó 1943-ban ezt egyértelművé is tette az isztambuli levelében: „Nem tudjuk, hogyan tovább, de meggyőződésünk, hogy a további sorsunk most már nem annyira a magyar hatóságoktól, hanem más eshetőségektől függ. Például ha Magyarország teljesíti a londoni rádió követelését, hogy azonnal szakítson Németországgal, és ha a jelenlegi rezsim erre nem hajlandó vagy nem képes, új kormányt kell alakítani, amely megteszi ezt a lépést. Az adott körülmények között ez Magyarország azonnali német katonai megszállását eredményezné, ami halálos ítéletet jelentene a magyar zsidóság, valamint azok számára is, akik a szomszédos országokból ide menekültek, és úgy gondolják, hogy itt megmentették az életüket.”²⁸

A megszállás bekövetkezte után a cionista vezetőket először sokk és rettegés kerítette hatalmába. Joggal félték attól, hogy a megszálló erők hírszerzése az ő tevékenységeiket is ismeri, és a többi letartóztatotthoz hasonlóan őket is elfogják.²⁹ A megszállás először a halucokban

26 YVA P.31. 38/307. MCSZ körlevél. 1944. február.

27 YVA. P.12. 52/19. Krausz Miklós levele Háim Barlashoz. 1943. szeptember 16.

28 YVA. P.31. 38/12. Komoly Ottó levele Háim Barlasnak. 1943. augusztus 25.

29 A megszállás körülményeiről és németellenes döntéshozók, üzenetemberek vagy értelmiségiek letartóztatásáról lásd: Bartha 2021a, 9–18.

aktivizálta azokat a beidegződött cselekvési mintákat, amelyeket az előző években sajátítottak el. Egyik vezetőjük, Perec Révész az események után nem sokkal írt levelében pontos magyarázatot adott arra nézve, hogy miért a mentések, és miért nem a fegyveres ellenállás irányát választották „Még amikor a Hágáná előkészítésére készültünk [1943 végén], vita alakult ki a haverim [tagok] között, hogy milyen jelet kellene ennek öltenie. Az volt a kérdés, hogy a hácálá [mentés] vagy az előbbi [hágáná, vagyis fegyveres ellenállás] legyen. Az adott körülmények [a német megszállás] azonnal választ és tisztázást hoztak a kérdésben, a hácálá szükségessé vált, és minden erőnkkel erre koncentráltunk. A munka nem volt új számunkra, csak ott kellett folytatnunk, ahol az emigrációban abbahagytuk. [...] A peuláh [tevékenység] négy területre terjedt ki: nejárot [hamis iratok], tijul [kirándulás, vagyis Romániába történő illegális határátlépés], chuibuj [elrejtőzés, vagyis bunkerek] és kooperativa [együttműködés a haluci csoportok között] (élelmiszer, ruházat).”³⁰

Azonnal megkezdtek az irathamisítás kiterjesztését a mozgalom magyar tagjai számára is, mivel addig ezt a módszert csak a menekült tagok esetében alkalmazták. Mindezt azért, mert ez az irathamisítás jelentette minden további mentés alapját. A tagok hamis iratokkal keresztény identitáshoz jutottak, így kivonták magukat a zsidóellenes rendelkezések hatálya alól. Ezt a módszert maguk között „árjásításnak” nevezték. Az akció kiterjesztése azonban számos nehézséghez, ezáltal pedig lebukáshoz vezetett. Az átlagpolgárnak számos megfelelő irattal kellett rendelkeznie, a születési bizonyítványtól a lakásbejelentő lapig.³¹ A hamisításban a Hásomer Hácáir, a Dror Hábonim és a Hánoár Háci-oni jeleskedett, akik a munkában átfogó módon együttműködtek, azonban ők is csak néhány tucat személyt tudtak kiváló minőségű és elegendő mennyiségű hamis papírhoz juttatni.³²

A lengyel halucok hozták magukkal a bunkerépítések gyakorlatát, amely során romos házakban, pincékben, elhagyatott épületekben vagy természetes barlangokban alakítottak ki búvóhelyeket Budapest kör-

³⁰ MA-YYA. D.1.1359. 617–621. Perec Révész és Rafi Bensalom levele Wenja Pomeranznak és Menachem Badernek. 1944. május 19.

³¹ Uo. GFHMA. 534. Efra Agmonnal (Teichman) készült interjú. 1960. május 17.

³² Révész 2019, 163–166; MA-YYA. D.1.1360/700–709/. Mentőbizottság jelentése Isztambulba. 1944. július 31.

nyékén.³³ Az élelmiszer és fegyver tárolásához megfelelő és hosszú távú tartózkodást biztosító bunkerkezdeményezések ekkor még rendszerint kudarcot vallottak.³⁴ Általában csak ideiglenes bűvőhelyeket alakítottak ki, amelyekben a vidékről érkezett tagok rövid ideig meghúzták magukat, amíg társaik őket is ellátták hamis papírokkal és amíg egy megbízhatóbb lakóhelyet (általában albérletet) találtak számukra. Ígéretes mentési lehetőségnek tűnt a vidéki tagok Budapestre hozatala, ahol hamis keresztény papírokkal, bérelt lakásokban rejtőzhettek el. Nemcsak technikai akadályokkal kellett szembenézniük (hiszen a zsidóknak ekkor már tilos volt vonaton utazni), hanem azzal is, hogy sok vidéki tag ragaszkodott ahhoz, hogy a családjával vagy közösségével együtt maradjon.³⁵

Amennyiben a vidéki tagokat a fővárosba tudták hozni, hamis iratokat szereztek nekik, és biztonságos lakásban helyezték el őket, a legkézenfekvőbb mentési útnak az illegális román határátlépés mutatkozott. Nemcsak azért, mert arról értesültek, hogy ekkor a szomszédos államban némileg enyhébb elbánásban részesítik a zsidókat, hanem azért is, mert Bukarest és a közeli konstancai kikötő a háború idején a palesztinai kivándorlás legfontosabb csomópontjának számított. Fontos kiemelni, hogy az akcióban az összes haluci csoport részt vett, ebben őket a Mentőbizottság is támogatta, illetve szinte kizárólag saját tagjaik mentésére koncentráltak. Ez tehát egy önmentési akció volt. Bár utólag a titjul akciót a mentések egyik legsikeresebb módszereként emlegették, valójában visszás eredményekkel járt, mivel az útnak indult fiatalok egy jó része lebukott. Összesen 200-300 halucnak sikerült épségben túljutni a határon, ahol azonban továbbra sem múlt el minden veszély.³⁶ A titjul során elszenvedett súlyos veszteségekről több beszámoló is tanúskodik. Cvi Goldfarb júniusban arról írt, hogy „sajnos, mint már tudjátok, rengeteg veszteség ért minket [a titjul közben]: a legjobb havareink elestek, de mindennek ellenére folytatnunk kell, mert ez az egyetlen megváltás.”³⁷ Egy másik levélben Perc Révész hasonlóképp

³³ Bartha 2021b, 20–24.

³⁴ Bensalom 2003, 31–32; Szabó 2022, 101–103.

³⁵ Cohen 1986, 75–77.

³⁶ Bensalom 2003, 55–56; MA-YYA. D.1.976/3. Zwi Bassei és Moshe Masskowitz (Bukarest) levele Nathan Schwalbnak. 1944. július 20.

³⁷ MM-YYA. D.1.976/6/4. Cvi Goldfarb levele Schwalb Nathannak. 1944. június 12.

azon kesergett, hogy az „enzertijul”, vagyis a Románia irányába történő illegális határátlépés közben „hatalmas veszteségeket” voltak kénytelenek elkönyvelni.³⁸ Kasztner Rezső néhány hónappal később adott összefoglalása is megerősíti a csekély eredmény mellett átélt veszteségeket: „A legnagyobb csapásokat azonban az Enzerbe [Románia] irányuló Tijul mérte ránk. [...] Éppen a legjobbakat sújtotta a sors a legfeszültebb munka közben, amit a legnehezebb körülmények között végeztünk annak érdekében, hogy minél több családtag Romániába érkezzon.”³⁹

A halucok által alkalmazott stratégiák változó sikerei, illetve az elszenvedett súlyos veszteségeik nem bátorságuk, rátermettségük vagy kezdeményezőkézségük hiánya miatt következtek be. Épp ellenkezőleg: egy olyan időszakban próbáltak illegális módszerekkel menekülni, amikor a magyar közigazgatás, az erőszakszervezetek és a megszálló német karhatalmi erők a zsidó társadalom fizikai felszámolásán dolgoztak. A zsidóságot fenyegető jelentős rendőri és katonai jelenlét miatt a halucok menekülési kísérleteinek sikere eleve kétséges volt.

Tapasztalataik alapján a cionista vezetés számára a legkézenfekvőbb életmentési stratégiának az tűnt, hogy a magyar politikai vezetést meggyőzze a németekkel szemben addig folytatott zsidópolitikájuk folytatásáról. Tehát ha a németek nyomására zsidóellenes intézkedések meghozatalára kényszerülnek is, tartózkodjanak a gettósítástól és különösen a deportálásoktól. Komoly Ottó többször is megpróbált személyesen találkozni Imrédy Bélával, a Magyar Megújulás Párt vezetőjével. Imrédyt a zsidó vezetők olyan befolyásos konzervatív politikusnak tartották, aki bár antiszemita nézeteket vallott, a zsidók fizikai megsemmisítését nem akarta, így „esélyes, posszibilis vezető politikusnak számított, aki segíthet a zsidóság ügyében a rendkívül nehéz helyzetben.”⁴⁰ Komoly célja az volt, hogy bemutassa a gázkamrákat, mint a deportálások következményeit, és ezzel hasson az egykori miniszterelnök vallásos lelkiismeretére. Imrédy azonban minden alkalommal kitért az ilyen találkozók elől.

38 GFHMA. 26218/2. Révész Perec és Cvi Goldfarb jelentése Háim Pomeránzhoz (Isztambul). 1944. július 31.

39 MM-YYA. D.1.1359. 660–669. Kasztner Rezső jelentése Nathan Schwalbnak. 1944. július 12.

40 Mester 2012, 24–25.

A zsidóellenes intézkedések szigorodásával a cionista vezetés a Központi Zsidó Tanáccsal együtt több, az ország politikai vezetésének szánt memorandum megszövegezésében vett részt. Ezeknek a beadványoknak közös jellemzője volt, hogy ismertették a gettósítások és deportálások akkori állapotát, az azt kísérő kegyetlen bánásmódot, valamint a közösség teljes pusztulásának valószínűségét. A Zsidó Tanács vezetőinek nyomására ezek a beadványok rendszerint nem tartalmaztak utalást a deportáltak tömeges megsemmisítésére, pedig a magyar zsidó vezetés tisztában volt ezekkel.⁴¹ Komoly Ottó és társai javaslatára a beadványok májustól egy újabb érvvel egészültek ki: a magyar zsidókat az országon belüli munkavégzésre kellene igénybe venni. Komoly saját bevallása szerint több fórumon is próbálta meggyőzni a magyar politikai vezetést a magyar zsidók gazdasági hasznosságáról. Pár héttel később keletkezett levelében számos ilyen beadványról tesz említést: „A gazdasági életből kiszakított zsidó tömegeket a közhasznú munka szolgálatába állítani és a bombázások által megrongált épületek újjáépítésében teljes körű együttműködésünket felajánlani volt az az elképzelés, amelyet fáradhatatlanul propagáltunk a kormány felé intézett számos petícióval, abban a reményben, hogy a deportálást így tudjuk elhárítani.”⁴² Ez a stratégia nem volt példa nélküli, mivel a nácik által megszállt Európában a zsidó tanácsok a zsidók munkára fogását bevett menekítési stratégiaként alkalmazták.⁴³

A „magyar vonalnak” is nevezett stratégia megegyezett a Központi Zsidó Tanács elgondolásával. Történelmi tények és történészi feldolgozások sora bizonyítja, hogy ez az irányvonal kudarcot vallott, a magyar politikai elit nem respektálta a beléjük fektetett bizalmat.⁴⁴ Komoly Ottó ezt a deportálások leállítását követően egyik levelében kénytelen volt beismerni: „Aligha tudunk sikerekről beszámolni, főleg azon a területen, ahol az én feladatom lett volna dolgozni: az új Hagar Misradim [magyarországi hivatalok/minisztériumok] felé.” Megoszlanak a törté-

41 A legújabb kutatások rávilágítanak, hogy a Pesti Izraelita Hitközséghez tartozó zsidó vezetők már 1943-tól részletes információkkal rendelkeztek a környező országokban zajló zsidóüldözésekről. Tisztában voltak a gettósítás folyamatával, a munkatáborok működésével, sőt, a tömeges gyilkosságok tényével is. Schweitzer 2022, 201–212; Veszprémy 2023, 21.

42 YVA. P.32. 2/33–35. Komoly Ottó levele Háim Barlasnak. 1944. július 29.

43 Trunk 1972, 165.

44 Veszprémy 2023, 87–89; Laczó 2019.

nészi vélemények arról, hogy a magyar politikai elit viselkedése minek köszönhető, jelen írás e kérdés részletes vizsgálatától eltekint.⁴⁵ A cionisták szemszögéből mindenesetre úgy tűnt, hogy a magyar vezetés nem kíván szembehelyezkedni a németek zsidópolitikájával. Komoly néhány sorral előbb idézett levelét így folytatta: „A németek érkezését követő első napokban igyekeztünk olyan személyekkel érintkezni, akik a megváltozott körülmények között valószínűleg meghatározó szerepet tölthetnek be. Sajnos korábban nem tartottunk semmilyen kapcsolatot az antiszemitákkal, így csak néhány érintkezési pontunk volt. És ezeket sem lehetett felhasználni, mivel már néhány nap múlva tudomásunkra hozták, hogy a zsidókérdésben a magyar kormánynak kevés beleszólása lesz, és ahol mégis megőrizheti saját érdekességét, ott a jobboldali pártprogramokban lefektetett elvek fogják vezetni.”⁴⁶

A semleges államok diplomatái ekkor még jellemző módon távol tarották magukat az eseményektől. A magyar zsidóság tragédiája kapcsán működésük csupán zaklatott jelentésekre és tétova intervenciókra korlátozódott.⁴⁷ A megszállást követően így például Carl Lutz még eszköztelennek bizonyult arra, hogy a hozzá forduló zsidók százait pártfogásba vegye.⁴⁸ A vele együttműködő Krausz Miklós pedig júniusban még teljesen kilátástalannak látta a magyar zsidók helyzetét: „A fentiekből látható, hogy az egész magyar zsidóság halálra van ítélve. Nincsenek kivételek, nincs menekvés, nincs lehetőség a bujkálásra, így szembe kell néznünk a sorsunkkal [...]. Számunkra még az a lehetőség sem adott, hogy Románia felé induljunk, mert a határait a magyar oldalon olyan szigorúan őrzik, hogy a menekülés szinte kizárt. Csak két lehetőség van: öngyilkosság vagy belenyugvás a sorsba.”⁴⁹

A legpontosabb leírás arról, hogy a cionisták és a Zsidó Tanács miért nem kaptak segítséget a Vöröskeresztől, a diplomatáktól vagy a magyar

⁴⁵ Kovács 2015, 17–38.

⁴⁶ YVA. P.32. 2/33–35. Komoly Ottó levele Háim Barlasnak. 1944. július 29.

⁴⁷ Angelo Rotta pápai nuncius április–június során több jelentésben számolt be a magyar zsidóság helyzetéről, illetve a miniszterelnöknek és külügyminisztériumnak küldött jegyzékben tiltakozott. Somorjai 2022, 182–194. Jean de Bavier, a Svájci Vöröskereszt magyarországi delegátusa sem a német megszállás előtt, sem utána nem tudta genfi feletteseit rábírní a magyar zsidók iránti nagyobb felelősvállalásra, miközben a magyar politikai vezetésnél rendszerint zárt ajtókkal találkozott. Ben-Tov 1992, 66–74.

⁴⁸ Tschuy 2002, 125.

⁴⁹ YVA. P.12. 30/1–2. Krausz Miklós levele Háim Poznernek. 1944. június 19.

politikai vezetéstől, Kasztner Rezsőtől származik. Ő június folyamán – feltehetően a saját akciójának igazolása érdekében is – az alábbi tényállást rögzítette: „Ma már teljesen világos, hogy a zsidókérdésért felelős belügyminiszter, Endre László a legradikálisabb megoldás mellett döntött. A belpolitikai helyzet zűrzavara, a tömegek apátiája (amit az események értelmének és mértékének ügyes álcázása megkíván) tette lehetővé számára ezt a szörnyű játékot. A Vöröskereszt, a szóban forgó külképviseletek és az egyházak legfeljebb gyenge kísérleteket tettek a folyamat mérséklésére, de sehol nem hallgattak rájuk. A liberális beállítottságú politikai elemeket Magyarországon vezető személyiségek letartóztatásával szinte teljesen kiiktatták, a második vonalat, vagyis követőiket pedig annyira megfélemlítették, hogy gyakorlatilag tétlenségre kényszerültek. Ugyanez vonatkozik az egykori Szociáldemokrata Párt támogatóira is. Az úgynevezett Judenrat és a zsidókérdésért felelős hatóság között átjárhatatlan fal húzódik, és a Judenrat tagjai legfeljebb a minisztériumtól kapnak utasítást bizonyos feladatok elvégzésére.”⁵⁰ Kasztner helyzetértékelése lényegében azt tükrözi, hogy a magyar zsidóság külső segítség nélkül maradt egy olyan, a németek által pártfogolt új magyar politikai konstellációban, amelyben sem az egyházak, sem a semleges országok diplomatái, sem pedig a liberális vagy mérsékelt konzervatív politikai erők nem merészeltek aktívan közreműködni, vagy nem volt meg a megfelelő befolyásuk akaratok érvényesítésére.

Kedvezőbb kimenetelt ígért a cionisták számára a Mentőbizottság által kezdeményezett akció, amely a Magyarországra érkezett SS-kommandó egyik tisztje, Dieter Wisliceny Hauptsturmführer megvesztegetésére irányult. A tárgyalásokat a Mentőbizottság két tagja, Joel Brand és Kasztner Rezső folytatta, a szlovákiai félillegálisban működő mentőcsoport, a Munkacsoport tapasztalatai alapján. Ma már tudjuk, hogy a szlovákiai deportálások leállításában a Wislicenynek átadott összegek nem játszottak szerepet, azonban akkor mind Pozsonyban, mind pedig Budapesten ebben a hitben éltek. Ezt nevezték Európa-tervnek, majd ebből született a „vért áruért” ajánlat, amely a magyarországi holokauszt egyik legvitatottabb témájává vált. Mivel a téma kellően feldolgozott

50 MA-YYA. D.1.1391/715–718. Kasztner Rezső levele Nathan Schwalbnak. 1944. június 24.

és ismert,⁵¹ ennek részleteit itt mellőzzöm. Azonban a választott stratégiák és eredményességük szempontjából néhány tényállás tisztázásra szorul. Annál is inkább, mivel az átfogóan „Kasztner-ügyként” kezelt tárgyalássorozatról tömérdek téves információ, ferdítés és hibás magyarázat kering.

A Mentőbizottság a tárgyalások kezdetén két célt tűzött ki: az egyik a magyar zsidók koncentrálásának, de különösképpen deportálásának megakadályozása, a másik a megszállás előtti napokban a Palesztina Hivatalhoz érkezett 600 palesztinai bevándorlási engedély felhasználása.⁵² Utóbbi, vagyis az alija nyilvánvaló folytatása volt a cionista mozgalom korábbi fő tevékenységének: a legelkötelezettebb tagok Palesztinába juttatásának. Ennek fényében nem meglepő, hogy – a későbbi torzításokkal vagy elhallgatásokkal szemben – az egyes cionista intézmények, illetve a haluci csoportok vezetői kivétel nélkül mind tudtak az akcióról, és egyöntetű felhatalmazást adtak annak megvalósítására. Kisebb-nagyobb nézeteltérések fennálltak, mindazonáltal a Mentőbizottság vezetése és a közös koordinációs ernyőszervezet alá tömörült haluci csoportok közötti együttműködés addig soha nem látott szintre emelkedett. „Örömmel állapíthatjuk meg, hogy bár a tét ma nagyon magas, sok súrlódási pont megszűnt és nagyobb a kölcsönös megértés. Ehhez hozzájárult az is, hogy minden területen alapvető paritásban állapodtunk meg, és hogy minden százalékos alapú társulás már régen megszűnt”⁵³ – írta Rafi Bensalom és Perec Révész 1944 májusában. Egyetlen kivétel adódik. Krausz Miklós, aki kezdetben közbenjárt az alija elindításáért, a svájci követségre menekült, miután a magyar államrendőrség megpróbálta letartóztatni. Ott Carl Lutz konzultól kapott menedéket és védelmet, azonban a mentési munkálatokban júniusig nem működött közre. Komoly keserűen jegyezte meg május végén, hogy „március 19-e óta Krausz úr nem érintkezett azokkal, akik a veszélyben lévők legalább egy részének megmentésére keresték a módot. Nem tud-

⁵¹ Szita 2005; Braham 1997, 1024–1063.

⁵² A tárgyalási célokat szinte minden, az események idején keletkezett levelükben, majd a vonat útnak indulását követő jelentéseikben is leírják. MM-YYA. D.1.718. [filószámozás nélkül]. Komoly, Kasztner, Cvi Goldfarb távirata Isztambulba. 1944. május 1.; YVA. P.52. 107/15–20. Kasztner Rezső jelentése Nathan Schwalbnak. 1944. július 12.

⁵³ MA-YYA. D.1.1359. 617–621. Perec Révész és Rafi Bensalom levele Wenja Pomeranznak és Menachem Badernek. 1944. május 19.; Cohen 87–88.

tuk rávenni, hogy a hivatalos szervekkel meglévő kapcsolatait együttműködésre rendelkezésünkre bocsássa.”⁵⁴

A tárgyalások folyamán a cionisták már elkészítették a 600 alijázó nevét tartalmazó listát, amikor Eichmann megtette híres ajánlatát a „vért áruért” cseréről. Az ajánlatot Joel Brand Isztambulba közvetítette a zsidó szervezetek és a szövetségesek felé. Brand nem tért vissza, közben a németek magyar segédlettel megkezdték a magyarországi zsidók deportálását, így a tárgyalások ezen része okafogyottá vált. Kasztner már június közepén megfogalmazta, amit valószínűleg már néhány héttel korábban tudott: „Ami korábban aktuális volt, ma már nem képezi a tárgyalások részét; többé nem lehet szó a deportálások általános leállításáról. Ami tárgyalható, az a munkaképtelen felnőttek és gyermekek egy kis részének megmentése [...], [valamint a munkára küldött zsidók tisztességes bánásmódban részesítése].”⁵⁵ A cionista vezetés le-targiába esett, a helyzetet kilátástalannak érezte. Ez idő tájt jegyezte fel Komoly Ottó a naplójában, hogy „nagyon fáradtan és gondokkal terhelten a jövő miatt. (MCSz, deportáció, gettó stb.)”⁵⁶

Kasztner csak ekkor lépett először kapcsolatba Eichmannal, majd Kurt Becherrel, és sikerült meggyőznie tárgyalópartnereit arról, hogy a 600-as listán szereplő személyeket Budapestre szállítsák. További pénzajánlatok, megvesztegetések és politikai-személyes érdekek érvényesítése eredményeként az alijázók névsora tovább bővült. Nemcsak cionisták, de neológ és ortodox vallási vezetők, hitközségi elöljárók, értelmiségiek, tudósok, illetve az utazásért hatalmas összegeket kifizetett vagyonos személyek is felkerültek. Ma már tudjuk, hogy az SS-nek egyáltalán nem állt szándékában a magyar zsidók többségének megkímélése: csupán maroknyi zsidó életének megkímélését tartotta elfogadhatónak, amennyiben diplomáciai és anyagi érdekeik azt megkívták.⁵⁷ A közel 1700 embert szállító különvonat június végi elindulása és későbbi sorsa már közismert tény.⁵⁸ Eközben, mintegy mellékalkuként, több mint 15 000 zsidót deportáltak fizetség fejében az

54 YVA. P.32. 2/31. Komoly Ottó levele. 1944. május 29.

55 HA. Kasztner gyűjtemény. 80/187P/32. [Kasztner Rezső levele Nathan Schwalbnak]. 1944. június 18.

56 YVA. P.31. 44. 1944. május 22-i naplóbejegyzés.

57 Breitman–Aronson 1992, 182–190; Bauer 1989, 114–118.

58 A „Kasztner akció” és „Kasztner vonat” részleteiről lásd például: Szita 2005, 47–169.

ausztriai Strasshofba, akik a környék iparának munkaigényét elégítették ki, és viszonylag kedvezőbb életfeltételekben részesültek.⁵⁹

Komoly és Kasztner a vonat elindulása után így magyarázták tetteiket: „Mint már korábbi leveleinkben is hangsúlyoztuk, ezt az ajánlatot [miszerint pénzzel vagy áruval fizetünk a deportálások leállításáért] azzal a feltételezéssel tettük, hogy Joelnek időközben sikerül valami pozitívumot elérnie, és hogy Stefan [Amerika] vagy Brodeczky [Anglia] közvetlen szállítmányai feleslegessé teszik a pótajánlatunk végrehajtását. Ez volt számunkra az egyetlen kiút abban az időben, amikor kívülről csak rádiós elérhetőségeink voltak, amikor Hágár [Magyarország] hermetikusan elzárkózott minden kapcsolatfelvételi kísérlet elől, és amikor azzal a dilemmával szembesültünk, hogy vagy megpróbáljuk ezt az utat, vagy nem teszünk semmit. Ráadásul az a reményünk, hogy ez nem függ keszeftől [pénztől], nem pusztá feltételezés volt (még akkor is megtettük volna az ajánlatot, hogy legalább zémánt [időt] nyerjünk), hanem Wenja 30/6 keltezésű mivrák [távirat] is erre ösztönzött bennünket, amelyben tájékoztattak minket, hogy keszef (pénz) rendelkezésre áll mind a gerusch [deportálás] megállítására, mind az alija számára.”⁶⁰

1944 nyara – sikere

Mint ismert, a különvonat először a bergen-belseni német koncentrációs tábor prominens zsidók számára fenntartott részébe érkezett, majd az év végén az utasokat két részletben Svájcba szállították át. A manővert hosszas tárgyalások előzték meg a nemzetközi zsidó szervezetek és a náciok között, amelyeken Kasztner is részt vett. Ő energiáit a különvonat utasainak és a strasshofi deportáltak megsegítésére, később pedig más zsidó táborok támogatására fordította, Kurt Becher náci tiszt közreműködésével.

A cionisták addig alkalmazott stratégiái csak azután kezdtek eredményeket felmutatni, hogy Horthy Miklós július 6-án leállította a de-

⁵⁹ A strasshofi akcióról lásd: Molnár 2021, 27–38.

⁶⁰ YVA. P.52. 107/SM-66. Kasztner Rezső és Komoly Ottó jelentése Nathan Schwalbnak. 1944. július 28.

portálásokat. Szembetűnő például, hogy Komoly Ottó törekvései esetében a „magyar vonalon” július–augusztus folyamán mutatkoztak az első eredmények. Ekkor sikerült szoros kapcsolatot kialakítani Mester Miklóssal, Bereczky Albert református lelkésszel vagy éppen Tildy Zoltánnal és más kormányzati és egyházi vezetőkkel.⁶¹ Komoly az új kapcsolattrendszerét kihasználva a budapesti zsidók deportálásának megakadályozásán dolgozott. A halucok döntő többsége a Kasztner-vonaton elhagyta az országot, maradékuk illegális iratokkal, sárga csillag nélkül járta a várost. A nyári hónapokban már nem leselkedett rájuk olyan nagy veszély, mint korábban, mivel a hatóságok kevésbé voltak érdekelték a „törvényeket” megszegő fiatal zsidók elfogásában.⁶² Ráadásul a halucok szinte akadálytalanul szabadították ki társaikat a különböző internálótáborokból és börtönökből, ami korábban még lehetetlen küldetésnek bizonyult.⁶³ A Románia irányába tartó illegális határátlépés még néhány hétig folytatódott. Július végére, augusztus elejére az illegális határátlépés már „olajozott gépezetként” működött, így egyetlen lebukás nélkül hetente 20–30 mozgalmi tag jutott át a határon.⁶⁴ Azonban néhány nappal később, augusztus 23-án, amikor Románia kilépett a német szövetségből, a határ hadszíntérré vált, lezárva a menekülés lehetőségét.

Amint látható, a cionisták fő stratégiái az említett időszakban változatlanok maradtak, ugyanazokat az irányelveket követve tárgyaltak a megszálló németekkel, a magyar politikai köröket ostromolták a zsidó életek megkímélésére vonatkozó beadványaikkal és kéréseikkel, illetve illegális, földalatti munkát végeztek saját tagjaik megmentéséért. 1944 július–augusztusában a belpolitikai és geopolitikai körülmények változása tette lehetővé, hogy a „magyar vonalon” fáradozásaik részben célt értek, illetve az illegális működés keretei kiszélesedtek. A német hadsereg minden fronton hátrálni kényszerült, a szovjetek gyorsan közeledtek Magyarország felé, így a magyar politikai vezetésnek már nem fűződött érdeke a zsidókérdés radikális megoldásához. Emellett a németellenes körök is nagyobb mozgásteret nyertek. A Lakatos-kor-

⁶¹ Braham 1997, 1073–1074; Majsai-Schmidt-Mester 1983, 245–267.

⁶² Salamon 2016, 105–106.

⁶³ Bensalom 2003, 73–75.

⁶⁴ YVA. P.32. 2/48–51. Rafi Bensalom, Cvi Goldfarb és Perec Révész jelentése. 1944. augusztus 18.

mány testesítette meg ezt a változást, amely a „normalitás” és a vihar átmeneti csillapodásának érzetét keltette a cionistákban.

A nyár legjelentősebb mentési akcióját Krausz Miklós és Carl Lutz szervezte meg. Ennek keretében a Svájci Követség Idegen Érdekek Képviseletének Kivándorlási Osztálya az Üvegházban készítette elő 7800 személy kivándorlását, majd ez a kollektív útlevél adta meg az alapot a védlevelek intézményének.⁶⁵ Komoly Ottó szintén nyáron találkozott a Svájci Vöröskereszt új kiküldöttjével, Friedrich Bornnal, vele pedig a zsidó gyerekek kivándorlásának előkészítéséről állapodtak meg. Ebből nőttek ki a későbbi cionisták által működtetett zsidó gyermekotthonok.

A helyi cionisták és diplomaták együttműködéséből kiinduló kezdeményezések nem voltak függetlenek a nemzetközi eseményektől és a belpolitikai változásoktól. Először is nemzetközi szinten aktivizálódott egy olyan diplomáciai hálózat, amely a War Refugee Board szervezettől és más nemzetközi zsidó szervezetektől indult ki. Ezek a semleges államok diplomatáit felhasználva tettek kísérletet a magyar zsidók maradásának megsegítésére.⁶⁶ A külföldi kezdeményezés eredményességéhez elengedhetetlennek bizonyult a fent taglalt belpolitikai változás, amely teret adott a diplomáciai akcióknak. Ezt a megállapítást alátámasztja Lutz és Krausz 1944 tavaszán mutatott tehetetlensége is. Ennek fényében érdemes a Lutz–Krausz, majd Wallenberg, Born és más semleges államok képviselőinek mentési törekvéseit ebben a felülről induló diplomáciai-politikai keretben értelmezni, és nem kizárólag a diplomaták egyéni kezdeményezésének tulajdonítani.

Összegzés

Az itt leírtak döntő részben megegyeznek Novák, Cohen és Molnár eddigi megállapításaival, azokat néhány tekintetben kiegészítik vagy mélyebben ismertetik. Először is a német megszállás előtti Magyarország még mindig egy törvényeken alapuló ország volt, és a magyar zsidóság, így a cionisták is bíztak biztonságuk jogi garanciáiban. Mivel számukra ismert volt, hogy a környező országokban a törvényes rendet

⁶⁵ Vámos 2008, 43–50.

⁶⁶ Paroz 2022, 11–15; Ben-Tov 1992, 70–71; Segev 2014, 355.

felborítva tömegesen irtják ki az ottani zsidókat, hitték, hogy a magyarországi törvényesség, amely addig biztosította létezésüket, továbbra is védelmük záloga marad.⁶⁷

A cionisták kettős, azaz hibrid stratégiát követtek. Egyrésről a zsidóellenes intézkedések radikalizálódásával olyan „makroszintű politikai” megküzdési stratégiákat alakítottak ki, amelyek meghatározták a cselekvési irányukat és hosszabb távú céljaikat. Négy fő irány rajzolódt ki: törekvés, hogy a magyar politikai elitől védelmet nyerjenek, majd tőlük a zsidóellenes lépések mérséklését elérjék; a német megszállókat tárgyalási úton rábírní a radikális intézkedések – mint a gettósítás és a deportálás – elvetésére; külföldi diplomáciai kapcsolatok kiépítése és intervenciójuk kicsikarása; mindezekkel párhuzamosan pedig földalatti tevékenységek folytatása. Mindeközben a változó politikai-geopolitikai körülményekre reagálva rövidebb távú, adaptív stratégiákat is alkalmaztak, amelyek az adott helyzetből adódó lehetőségek kihasználására és a mindennapi túlélésre összpontosítottak. Ilyen megoldások között szerepelt a személyes kapcsolatok kialakítása, tárgyalási szempontok folyamatos módosítása, hamis iratok készítése, a szöktetések szervezése, valamint bújtatás és menekülés.

E kettős stratégia gyakorlati alkalmazását jól szemlélteti Komoly Ottó vagy a halucok tevékenysége. Komoly a „magyar vonalon” folytatott nagystratégia keretében 1944 tavaszán sikertelenül próbált kapcsolatot létesíteni antiszemita kormánykörökkel, míg nyáron már a magyar ellenállás köreiben talált támogatásra. A halucok földalatti, illegális munkája jelentette a fő irányvonalat, ám ezen belül az alkalmazott módszereket az aktuális lehetőségekhez igazították. Például amikor tavasszal a bunkerépítés nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a hangsúlyt a hamis papírokra és a tizulra (menekülés) helyezték át. E kétszintű stratégia célja a cionista mozgalom belső kohéziójának megőrzése és a közösség lehető legnagyobb részének megmentése volt a drámaian megváltozott körülmények között.

E tanulmány a legmesszemenőbben egyetért azokkal a korábbi megállapításokkal, amelyek szerint a cionisták minden adódó lehetőséget kihasználtak saját maguk és a magyar zsidó közösség megmentésére, amennyiben pedig hibákat követtek el, az annak tudható be, hogy csak

⁶⁷ Cohen 1986, 29.

rossz döntések közül választhattak.⁶⁸ 1944 tavaszán kudarcok sorával szembesültek: a vidéki zsidóság deportálását nem tudták érdemi módon befolyásolni, illegális önmentési kísérleteik jelentős veszteségekkel és kevés eredménnyel jártak. Ez annak volt köszönhető, hogy Magyarországon ekkor gazdasági vagy politikai érdekből, illetve pusztán félelemből szinte senki sem volt hajlandó segítséget nyújtani számukra. Legalábbis így élték meg a cionista vezetők. Jól felfogott érdekeik szerint egyedül a megszálló erők bizonyos köre volt hajlandó mentési, majd menekülési utat felajánlani számukra, amely végső soron csak a cionista mozgalom magjának és néhány hitközségi vezetőnek, prominens személynek biztosított kiutat.

Források

Levéltári források

MA: Massuah Archive
 Háoár Hácioni – A cionista ifjúság
 HA: Hagana Archive
 80. fond: Brand/Kasztner files
 YVA: Yad Vashem Archive
 P.32 Hansi és Joel Brand, a Segély- és Mentőbizottság tagjainak gyűjteménye
 P.31 Komoly Ottó gyűjtemény
 P.52 Yehuda Bauer gyűjteménye
 P.12 Chaim Pazner Levéltára
 MA-YYA: Moreshet Archive – Yad Yari Archive
 D.1 Isztambuli Mentőbizottság dokumentumai
 GFHMA: Ghetto Fighters' House Museum Archive

Irodalom

Bartha, Ákos 2021a: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944-1945*. Budapest, Jaffa.
 Bartha, Ákos 2021b: Cionista bunkerek Budapesten a német megszállás idején. *Szombat*, 33. évfolyam, 8, 20–24.
 Bauer, Yehuda 1989: The Mission of Joel Brand. In Marrus, Michael (szerk.) *The Nazi Holocaust. The End of the Holocaust*. 9 kötet. Berlin – New York, K. G. Saur.
 Bensalom, Rafi 2003: *Mert élni akartunk*. Budapest, Holokausz Emlékközpont.

⁶⁸ Szita 2005, 158; Molnár 2013, 116–129.

- Ben-Tov, Arie 1992: *Holocaust. A Nemzetközi Vöröskereszt és a magyar zsidóság a második világháború alatt*. Budapest, Dunakönyv Kiadó.
- Braham, Randolph 1997: *A népiértés politikája I–II*. Budapest, Belvárosi Könyvkiadó
- Breitman, Richard – Aronson, Shlomo 1992: The End of the „Final Solution”? Nazi Plans to Ransom Jews in 1944. *Central European History*, 2, 177–203.
- Cohen, Asher 1986: *The Halutz Resistance in Hungary, 1942–1944*. New York, Boulder.
- Golan, Moshe 2014: A magyarországi cionista szervezetek zsidó menekülteket segítő tevékenysége Magyarország német megszállása előtt. *Hacofe*, 9. évfolyam, 5–11.
- Kovács, András 2015: A magyar intencionalizmus: Új irányok a magyar holokauszt történetírásában. In Randolph, L. Braham (szerk.) *A Holokauszt Magyarországon hetven év múltán: Történelem és emlékezet*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 13–38.
- Kubátová, Hana: Jewish Resistance in Slovakia, 1938–45. In Henry, Patrick (szerk.) *Jewish Resistance Against the Nazis*. Washington DC, Catholic University of America Press, 504–518.
- Laczó, Ferenc 2019: Munkácsi Ernő feloldhatatlan dilemmái: A holokauszt magyar történetírásának kezdetei. *Élet és Irodalom*, 63. évfolyam, 3.
- Majsai, Tamás – Mester, Miklós – Schmidt, Mária (szerk.) 1983: *Komoly Ottó naplója. Ráday Gyűjtemény évkönyve*. III. Budapest, 238–305.
- Mester, Miklós 2012: *Arcképek két tragikus kor árnyékában. Visszapillantás a katasztrofális magyarországi 1944. esztendőre és közvetlen következményeire is, 27 év távlatából*. Budapest, Tarsoly Kiadó.
- Mintzberg, Henry 1987: Crafting Strategy. *Harvard Business Review*, 65, 66–75.
- Molnár, Judit 2013: Komoly Ottó, Kasztner Rezső és a magyar cionisták embermentő tevékenysége 1944-ben. *Századok*, 147. évfolyam, 1, 107–129.
- Molnár, Judit 2021: Véletlenek. 15 ezer fős „munkaerő-szállítmány” sorsa 1944 júniusában. In Frojimovics, Kinga – Molnár, Judit (szerk.) *Szeged–Strasshof–Szeged: Tények és emlékek a Bécsben és környékén „jégre tett” Szegedről deportáltakról. 1944–1947*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Politológia Tanszék – Szegedi Magyar–Izraeli Baráti Társaság, 27–38.
- Novák Attila 2002a: A „szaloncionizmus”-tól a tömegmozgalomig. A magyarországi cionista mozgalom a második világháború első éveiben. In Karsai, László – Molnár, Judit (szerk.) *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapján*. Budapest, Mazsihisz, 509–533.
- Novák, Attila 2002b: A Chance Not Taken. Zionist-Hungarian Diplomatic Cooperation in the Second Half of the 1930s. In Kovács, András – Andor, Eszter (szerk.) *Jewish Studies at the CEU, 1999–2001*. Budapest, Central European University, 327–353.
- Novák, Attila 2007: Ellenállás vagy önmentés? Adalékok az 1944-es magyarországi cionista ellenállás problémájához. *Századok*, 141. évfolyam, 1, 143–167.
- Olosz, Levente 2024: Zsidóellenes erőszak és zsidó önvédelem az őszi őrés forradalomban. In Fóris, Ákos – Gellért, Ádám (szerk.) *Forradalmi erőszak Magyarországon 1918-ban*. Budapest, Erőszakkutató Intézet, 134–218.
- Paroz, Jean-François 2022: *Die humanitäre Diplomatie von Carl Lutz und die anderen neutralen Diplomaten in Budapest im Sommer 1944*. Andrassy Tudományegyetemen elhangzott előadás leirata. 2022. április 6. (A szerző birtokában).
- Révész, Peretz 2019: *Standing up to Evil: A Zionist's Underground Rescue Activities in Hungary*. Jerusalem, Yad Vashem.

- Ronén, Avihu 2016: Stei tfiszot ávántgárd: Hásomer Hácáir béPolin uvéHungária bétkufát háShoá [Két avantgárd felfogás: Hásomer Hácáir Lengyelországban és Magyarországon a holokauszt idején]. *Israel Studies*, 23, 183–204.
- Rumelt, Richard 2011: *Good Strategy, Bad Strategy: The Difference and Why it Matters*. London, Profile Books.
- Salamon, Mihály 2016: *Keresztény voltam Európában. Pesti riportregény a nyilas időkből, 1944–1945*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Schweitzer, Gábor 2022: Az elmúlt év története – 5703. In Margittai, Linda (szerk.): *Ellenállni a gonosznak: tanulmányok a 70 éves Karsai László tiszteletére*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Jelenkortörténeti Tanszék, 201–212.
- Segev, Zohar 2014: *The World Jewish Congress during the Holocaust Between Activism and Restraint*. Berlin, Walter de Gruyter.
- Snyder, Timothy 2016: *Fekete Föld: A holokauszt: múlt és fenyegető jövő*. Budapest, 21. Század Kiadó.
- Somorjai, Ádám 2022: *Angelo Rotta magyarországi nuncius politikai jelentéseiből. 1938–1945*. Budapest, METEM – HEH.
- Szabó, Ödön (Jesurun Élijáhu) 2022: Így éltük túl Isten segítségével a holokausztot. [Közreadja Veszprémy László Bernát]. *Múlt és Jövő*, 4, 92–106.
- Szita, Szabolcs 2005: *Aki egy embert megment – a világot menti meg – Mentőbizottság – Kasztner Rezső – SS-embervásár*. Budapest, Corvina Kiadó.
- Trunk, Isaiah 1972: *Judenrat; the Jewish councils in Eastern Europe under Nazi occupation*. New York, Macmillan.
- Tschuy, Theo 2002: *Becsület és bátorság. Carl Lutz és a budapesti zsidók*. Miskolc, Well-Press Kiadó Kft.
- Vámos, György 2008: *Üvegsziget – Történelmi antológia – Carl Lutz és a budapesti cionisták mentőakciói 1944-ben*. Budapest, Makkabi Kiadó.
- Veszprémy, László Bernát 2018: Egy „holtig betári” – Szilágyi Dénes radikális cionista munkássága. *Múlt és Jövő*, 2–3, 104–113.
- Veszprémy, László Bernát 2023: *Tanácstalanság – A zsidó vezetés Magyarországon és a Holokauszt, 1944–1945*. Budapest, Jaffa Kiadó.

KOVÁCS TAMÁS¹

Miért nem tudunk közösen emlékezni? A holokaustt nem emlékezete Magyarországon, 1945–1990

*Why can we not remember together? The lack of
memory of the Holocaust in Hungary, 1945–1990*

Absztrakt

A tanulmány arra keresi a választ, hogy a második világháború után miként viszonyultak Magyarországon a holokaustt áldozataira való emlékezéshez. Röviden bemutatja, hogy a hazatérő zsidókat milyen politikai és társadalmi környezet várta, valamint hogy milyen utak álltak a túlélők előtt. Az áldozatokra való emlékezés megmaradt zsidó ügynek, a Rákosi-korszakban szinte tilos volt. A Kádár-korszakban, az arra oly jellemző módon, a rendszer valamit engedett, de alapvetően igyekezett kordában tartani az emlékezés módját és mértékét. A rendszerváltás után közel egy évtizednek kellett eltelnie, hogy az állam kijelöljön egy emléknapot a holokaustt magyarországi áldozatainak emlékére, és elkezdje lebontani a témát körülvevő képzeletbeli falat.

Kulcsszavak: holokaustt, zsidóság, emlékezetpolitika, közösségi emlékezet

Abstract

The study examines the attitude towards commemorating the victims of the Holocaust in Hungary after World War II. It briefly presents the political and social environment that awaited the returning Jews, as well as the potential paths faced by the survivors. However, commemorating the victims remained a Jewish matter, and it was practically prohibited during the Rákosi era. In a manner so typical of the Kádár era, the system allowed some form of commemoration, but fundamentally tried to keep the method and extent of remembrance under control. Almost a decade had to pass after the regime change for the state to designate a memorial day to commemorate the victims of the Holocaust in Hungary and to start tearing down the imaginary wall surrounding the topic.

Keywords: Holocaust, jewry, memory politics, collective memory

¹ Egyetemi docens, tanszékvezető, Nemzeti Közszerológiai Egyetem Rendészettudományi Kar Rendészettelméleti- és történeti Tanszék.

1945. január 27-e pont szombati napra esett. Egy hagyománytisztelő zsidó családban napközben még tart a sábesz, ami aztán este a hávdálalal megy ki. De 1945-ben ez a nap nem egy békés, nyugodt és szeretetteljes sábesz volt. A második világháború utolsó évébe lépett. Tartott még Budapest ostroma, Nyugat-Magyarországon pedig tombolt a nyilas terror. Ugyanezen a napon érték el a Vörös Hadsereg egységei az auschwitz–birkenau koncentrációs tábor, felszabadítva a táborban hagyott, nagyságrendileg hétezer beteg és legyengült foglyot. Az 1944 tavaszán és nyarán ide deportált négyszáznegyvenezer magyar zsidó körülbelül 80 százalékát azonnal gázkamrába küldték. Szintén január 27-én Balf mellett egy tanyán magyar keretlegények agyonverték Szerb Antal író. Mire befejeződött, hozzávetőlegesen ötszázötvenezer magyar ajkú zsidó lett a holokauszt áldozata. Voltak, akik haza sem tértek szülőföldjükre, hanem a tengeren túl vagy Palesztinában kerestek és találtak új otthonra. Bár a magyar társadalom talán bízott benne, de nem volt rá nagyhatalmi akarat, hogy vesztesként meg tudja tartani az 1938 és 1941 között visszacsatolt területeket, vagy csak azok egy részét akár. Ugyanakkor ezeken a területeken – pontosan a holokauszt következményeként – csökkent a magyar anyanyelvű lakosság aránya, hiszen a zsidóság asszimilációja szinte példátlan volt Európában, s így az elhurcolt zsidóság magyar anyanyelvű és nemzeti identitású volt.

Ha Magyarországra fókuszálunk, akkor látni kell, hogy Budapest és a vidéki Magyarország helyzete és állapota teljesen más volt. Az 1944. tavaszi–nyári deportálások után a vidék, ahogy a korabeli német jelentésekben fogalmaztak, „judenfrei” (zsidómentes) lett. Ezzel szemben a fővárosban 1944–1945 fordulóján gettó(k) működtek, illetve hamis papírokkal is sokan bujkáltak Budapesten. A háború európai befejezése után – ahogyan fentebb írtam – az úgynevezett trianoni Magyarország területéről deportált, vagy munkaszolgálatra elhurcolt zsidóknak is dönteniük kellett, hogy hazatérnek-e az itthoni (anyagi és jogi) bizonytalanságba, vagy külföldön próbálnak új életet – lényegében a nulláról indulva –, tudva, hogy jogi státuszuk, általános helyzetük teljesen bizonytalan és kiszámíthatatlan.²

Közismert tény, hogy a második világháború alatt a magyar vagyron 40 százaléka elpusztult, az ország háborús embervesztése is hatalmas

² Erdei 2004; Lénárt 2015.

volt, amely a különböző számítások és becslések alapján mintegy kilencszázezer fő, de akár az egymilliót is elérhette. Ezen veszteségen belül a holokauszt áldozatai – a gázkamrában megöltek, a nyilas terror, a munkaszolgálat, illetve a kényszermunka következtében elhunytak – száma nagyságrendileg félmillióra tehető.³ Vagyis kijelenthető, hogy az összes magyar háborús embervesztesség jelentékeny számban és mértékben a holokauszt áldozata volt.

A hazatérők – jó esetben – vissza tudták szerezni egykori ingatlanjukat, de ingóságait tekintve már általában nem voltak ennyire szerencsések. Erősen vegyesnek mondható az is, hogy a szomszédok mellett a helyi közigazgatás hivatalnokai hogyan fogadták a hazaszállingózó embereket. Sokan ekkor, ezekben a hónapokban szembesültek azzal a rideg ténnyel (vagy ekkor tudták meg pontosabban), hogy családtagjaik elpusztultak a Harmadik Birodalom valamelyik koncentrációs táborában, vagy munkaszolgálat, kényszermunka során, esetleg a Dunába lőtték őket. Ugyanakkor sokan reménykedtek, hogy talán valamelyik vöröskeresztes listán fel fog tűnni az eltűnt testvér, férj, feleség vagy szülő neve.⁴

Természetesen a háború alatt működő propaganda hatása, amely egyenlőség jelet tett a „zsidó” és a „bolsevik”/„kommunista” szavak közé, nem múlt el nyomtalanul. Maga a háború önmagában is dehumanizálta a társadalmat, és 1944 végén egyre többen tették fel a kérdést: Mi lesz akkor, ha a zsidók visszajönnek? Netán bosszút fognak állni?

Ugyanakkor a magyar társadalomban csakhamar úrrá lett az az érzés, hogy mindenki szenvedett, nem csupán egyes társadalmi vagy vallási csoportok. Ezen érzés alapjait az 1944 nyarától 1945. április elejéig tartó bombázások, borzalmas harcok és a német megszállókat felváltó szovjet megszállókról szerzett tapasztalatok adták. Így a háború után lényegében az egész magyar társadalom áldozatnak tartotta magát, s természetesen minden magyar családnak is megvolt a maga vesztesége, a maga szerencsétlensége. Ehhez jött 1945 különösen száraz nyara, a rossz termés, valamint elkezdődött az egykor stabil fizetőeszköz, a pengő inflációja, s az láthatóan gyorsuló ütemben nőtt. Mindezekkel párhuzamosan a magyar társadalomnak az ügyben érintett

³ Stark 1995.

⁴ Karády 2002.

zöme – s talán környezetük is – azt is természetesnek, talán egyenesen jogszerűnek tartotta, hogy az 1939-től így vagy úgy megszerzett zsidó vagyontárgyakat megtarthassa. Ugyanakkor a magyar társadalomban széles körben ismert volt, hogy a Moszkvából hazatérő kommunista vezetők többsége zsidó származású, amely sokakban mintha még meg is erősítette volna a háborús propaganda igaz voltát. Az már kevésbé ütötte át ezt az „üvegplafont”, hogy ezek az emberek megtagadták, elhagyták vallásukat, hiszen lelkükben hívő kommunisták lettek. Számukra az egyházak üldözése magától értetődő feladat volt, nem tettek különbséget a felekezetek között. Csak utalok rá, hogy nemcsak maga Sztálin, hanem a (mindenkori) szovjet vezetés egy jelentékeny része is erősen antiszemita volt. S bár 1949 után az anticionista szó hivatalosan az izraeli imperializmus leírására és elítélésre szolgált, de természetesen mindenki értette a szó valódi, ha úgy tetszik, igazi jelentéstartalmát.⁵

Összefoglalva szomorúan azt kell megállapítanunk, hogy 1945 nyarán – vagyis közvetlenül a háború utáni hetekben, hónapokban – csekély esély mutatkozott arra, hogy a holokauszt áldozataira a magyar társadalom egésze őszinte részvétellel emlékezzen. Sőt: hamar elterjedt az a bonmot is, miszerint „többen jöttek vissza, mint amennyit elvittek”. Alig fél évvel a német csapatok feltétel nélküli kapitulálása után, 1945 novemberében Kaposváron már antiszemita röplapok jelentek meg.

Az átmenet időszaka (1946–1949)

Az 1946 és 1949 közötti időszak sokak számára a reményt és az újrakezdést jelentette. Természetesen ezek a szavak, vagyis a remény és az újrakezdés, mást jelenthettek az egyes embereknél, illetve társadalmi csoportoknál. A táborkból és munkaszolgálatból hazatért zsidók többsége hamar megértette, hogy a korábbi, háború előtti életét nem lesz könnyű folytatni, sok szempontból pedig talán nem is lehet. A szovjet megszállás alá került országban jól érezhető volt a Kommunista Párt informális ereje, még akkor is, ha az első választást a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt nyerte meg. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság működése, amelyben a Szovjetuniónak döntő szava volt, egy-

⁵ Gereben 2000.

értelműen a Kommunista Pártot és a Szovjetunió szerepét erősítette a magyar belpolitikában is.

Ugyanakkor a magyar–zsidó együttélés, különösen a holokauszttal való (mélyebb) szembenézés továbbra is elmaradni látszott. Ugyan Bibó István megírta híres esszéjét a „zsidókérdés”-ről,⁶ nemkülönben a *Haladás* című újság hasábjain is igyekeztek feldolgozni a témát, de ezek inkább értelmiségi diskurzusok voltak, mintsem széles társadalmi viták.⁷ A háborút követő iszonyú nyomorúság időszakában – a szovjetek zabrlásai és tömeges nemi erőszaktétele, a hiperinfláció, a háborús pusztítások okozta vagyronvesztés (a nemzeti vagyron 40 százalékal), a több százezer polgári lakos elhurcolása a „málenkij robotra” és a Gulagra – mindenkinek megvolt a maga baja. Ráadásul más áldozati csoportok is megjelentek: a határon túlról menekült magyarok, a Felvidékről kitelepítettek, a B-listázások érintettjei és még sokan mások – mellettük a korábban megbélyegzett, kitaszított zsidóság hazatérésének kérdése nem válhatott össznemzeti ügygé. Ráadásul a kollektív üldözés sem szünetelt, csak ezúttal a „németnek” nyilvánított magyarokra sújtott le: a svábok üldözését már a szovjet hatóságok kezdték el, majd a potsdami konferencia határozatainak szellemében, az új magyar kormányzat döntései alapján lezajlott a kitelepítésük is.

1945 tavasza és nyara a kijózanodás időszaka volt. A Vörös Hadsereg nem tett különbséget a magyar állampolgárok között: épp úgy elkönfiskált zsidó tulajdonban lévő vagyonelemeket, mint például egyházi vagy arisztokrata tulajdonban lévőket. A zsidó származású munkaszolgálatosokat épp ugyanolyan, a Vörös Hadsereg ellen harcoló katonának tekintették, mint bármelyik magyar honvédet. Természetesen hamar eljutottak Magyarországra azok a hírek is, amelyek a zsidóktól elvett értékeket szállító, nyugatra küldött úgynevezett „aranyvonat” sorsáról, vagyis annak kifosztásáról szóltak.

Kérdésként megfogalmazhatjuk, hogy vajon közvetlenül a háború után milyen volt, avagy milyennek ígérkezett a deportálásból és munkaszolgálatból hazatért zsidók társadalmi reintegrációja? Hogyan viszonyultak a kormányzat és az egyes pártok a „zsidókérdés”-hez? Hogy élte meg mindezt a háborút túlélő zsidóság?

⁶ Bibó 2001.

⁷ Monori 2004.

A sajnálat megjelenése mellett szembe kell néznünk azzal, hogy az antiszemitizmus nemhogy nem tűnt el, hanem egészen nyílt formákban jelent meg. Jelen tudásunk szerint a jelzett időszakban Magyarországon legalább kétszázötven olyan kriminális esemény történt, ahol az antiszemitizmus bizonyosan, de legalábbis erősen feltételezhetően a kiváltó okok között szerepelt. Ezek közül tizenhat településen történtek olyan események (egy vagy több alkalommal, összesen huszonegy esetben), amikor a konfliktus csoportos bűncselekményhez, szélesebb körű vagy súlyosabb következményű atrocitáshoz (gyilkosság, bántalmazás, rablás, jelentős anyagi kárral járó pusztítás) vezetett. Ezek közül is kiemelkedő volt a kunmadarasi (1946. május 20–21.) és miskolci (1946. július 29. – augusztus 1.) pogrom, ahol számos ártatlanul megvádolt zsidót meg is gyilkolt a feldühödött tömeg.⁸ A vérvád mellett számos esetben a tömeg az „ügyeskedők” és a „feketézők” ellen akart fellépni. Ugyanakkor lássuk be: a politika, pontosabban a Kommunista Párt az amúgy is nehéz gazdasági helyzetben kifejezetten élt a bűnbakkreálás jól bevált és sajnos mindig működő módszerével, mind a már említett kunmadarasi és miskolc–diósgyőri pogrom esetében is, de vélhetően más alkalmakkor is.

A nem nyugvó, sőt időnként kifejezetten felkorbácsolt kedélyek a magyarországi zsidóság soraiban sokakban elindította azt a gondolatot, hogy Magyarországot elhagyva Palesztinába, illetve 1948 után Izrael Államba alijázzanak.⁹ Ezek az emberek 1945 előtt nem voltak feltétlenül a szó klasszikus értelmében cionisták, de a háborús traumák és nem utolsósorban a háború után tapasztalt antiszemitizmus sokakban felerősítette azt a gondolatot, hogy ne szülővárosukba, korábbi lakhelyükre térjenek vissza. Egyszerűen nem óhajtottak naponta az utcán találkozni azokkal, akik egy-két évvel korábban megszerezték ingó és/vagy ingatlan vagyonukat. A holokauszt következményeként egész Európában, s így Magyarországon is népszerűvé vált a gondolat, hogy a zsidókat csak a zsidók tudják megvédeni, méghozzá egy zsidó államban. Szintén – főleg európai relációban is – sokan komolyan azt gondolták, hogy el kell hagyni az öreg kontinenst, és valahol messze, máshol,

⁸ Pelle 1996.

⁹ Szűcs 2021.

egy másik földrészen kell új életet kezdeni, legyen az Észak-Amerika, Ausztrália vagy éppen Dél-Amerika.

Érdemes rögzíteni, hogy lényegében 1967-ig folyamatos volt az alijázás, még ha természetesen ebben is voltak hullámhegyek- és völgyek.¹⁰ A pontos kivándorlási adatokat két okból is nehéz modellezni. Egyrészt, sokan illegálisan alijáztak, másrészt pedig az Izraelbe érkező magyar ajkú zsidók nem csak és kizárólag Magyarországról érkezhettek. 1948 utáni kommunista vezetés nem támogatta a magyar zsidók tömeges Izraelbe vándorlását, de így is minden évben néhány száz, vagy esetleg néhány ezer magyarországi zsidó ki tudott vándorolni Izraelbe.¹¹ Kivételesen az 1956-os esztendő, amikor újfent tömegesnek volt mondható a magyarországi zsidóság disszidálása, illetve alijázása.¹² Mindez értelem-szerűen azt is jelentette, hogy összességében tízezres nagyságrendben hagyták el szűkebb pátriájukat, illetve Magyarországot olyanok, akik emlékezni és emlékeztetni tudtak volna a holokauszt szörnyűségeire.

Az alija kapcsán érdemes – természetesen csak röviden – utalni arra, hogy a kommunista befolyás, pontosabban vezetés alatt álló államvédelem értelem-szerűen a különböző zsidó szervezeteket is lényegében ellenségként kezelte, már a kezdetekben is gyanúsnek tartotta. Ezt csak erősítette – nem meglepő módon –, hogy Budapesten amerikai zsidó segélyszervezetek is működtek, akik nyilvánvalóan kapcsolatban voltak a magyar zsidó szervezetekkel. Az állami, illetve Pártkontroll folyamatosan erősödött, így 1948-ban az Államvédelmi Osztály nemcsak pontos névjegyzékkel bírt az egyes helyi cionista csoportokról, de azt is prioritálta, hogy kik tagjai a Magyar Kommunista Pártnak (később: Dolgozók Pártja).¹³ Ne feledjük: 1948 őszén Ilja Ehrenburg megírta hírhedt cikkét a *Pravdában* az anticionizmusról mint új veszélyről. Magyarországon pedig a Cionista Szövetség 1948-ban, szigorúan „önkéntes alapon”, megszűnt. A magyar államvédelmet azonban ez a tény nem gátol-

¹⁰ Az ún. „hatnapos háború” után a szocialista blokk országai – a Szovjetunió nyomására – megszakították diplomáciai kapcsolataikat Izrael Állammal. Ettől függetlenül azonban, még ha kis számban is, de továbbra is folytatódott az alija Magyarországról Izraelbe, amely értelem-szerűen innentől csak illegális csatornákon történhetett.

¹¹ Seidner 2025.

¹² Szűcs 2021.

¹³ Svéd 1993.

ta, hogy cionista ügyekben tovább nyomozzon, mondván: Izrael Állam budapesti követsége csak fedőszerve a cionista szervezkedéseknek.¹⁴

Számos holokauszt túlélő azonban egy másik utat választott – nem a cionizmust, nem az alijázást. Ők elhagyták a vallást, el akartak határolódni a saját származásuktól, el akarták felejtetni zsidó származásukat. Tipikus, hogy később a saját gyermekeik előtt is titokban tartották a család származását. Sokan komolyan hittek abban, hogy egy szebb és új világ kell, hogy jöjjön 1945 után, s ennek egyik útja, avagy letéteményese a kommunista ideológia. Így a holokauszt túlélők közül sokan csatlakoztak a szerveződő rendvédelmi szervek valamelyikéhez vagy éppenséggel a honvédséghez. Ugyanakkor tudjuk, hogy már 1945-ben volt olyan, akinek feltűnt, és negatívan ítélte meg a „zsidók túl erős beáradását” a rendőrség soraiba. Hasonló megnyilvánulást a Kommunista Párt vonatkozásában is feljegyeztek.

Vajon az állam, a központi kormányzat mit és hogyan tett a háborús fájdalom, a holokauszt okozta veszteségek enyhítéséért? A nemzetgyűlés 1946-ban elfogadta a magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről szóló 1946. évi XXV. törvényt. A rövid, mindösszesen négy szakaszból álló jogszabály, s ebből a 2. § és 3. § kifejezetten praktikus, az örökös nélküli vagyonok sorsát próbálta meg rendezni. A törvény 1. §-a tartalmazott egyfajta elhatárolódást a korábban hozott zsidóellenes intézkedésektől, illetve rendelkezett ezek hatályon kívül helyezéséről:

„1. § (1) Magyarország Nemzetgyűlése ünnepélyesen megállapítja, hogy a letűnt uralmi rendszernek idegen befolyáson alapuló mindazok a rendelkezései és intézkedései, amelyek az ország lakosságának egy részét izraelita vallása, illetőleg zsidó származása címén jogaitól megfosztották, emberi méltóságában meggyalázták és végeredményben többségének – nagyjából külföldi táborokban való – megsemmisítésére vezettek: ellenkeznek az emberiség örök eszményeivel, a magyar nép erkölcsi felfogásával és a magyar jog szellemével. A Nemzetgyűlés mélyszégyen megvetéssel bélyegzi meg ezeket a rendelkezéseket és intézkedéseket.

(2) Megemlékezve a demokratikus kormányoknak azokról a rendeleteiről, amelyek a faji üldözésnek hamis indokolásra támaszkodó, a la-

¹⁴ Novák 2020.

kosság egy értékes és hazafias részét méltatlanul sújtó, idegen eredetű összes barbár szabályait hatályon kívül helyezték, a jogegyenlőséget visszaállították és ezzel a jóvátétel jogi feltételeit megteremtették [...].”

Látható, hogy a törvény egészen általánosságban fogalmaz, és alapvetően nem részletezi annak a jogkövetkezményeit, hogy praktikusán mit is jelent a hatályon kívül helyezés az elvesztett ingóságok, ingatlanok vagy akár iparengedélyek esetében. Joggal tehetjük fel a kérdést, hogy miért nem született megnyugtató és igazságos rendezés eme tárgykörben már a '40-es években? Ennek egyik oka, hogy a jogalkotók szembesültek azzal, hogy az úgynevezett uratlan zsidó vagyon kérdésköre mennyire bonyolult, illetve hogy számos zsidóktól elfoglalt vagyon külföldre került, s jelen pillanatban is ott van. Ahogyan Botos János megállapította:

„A negyvenes évtized második felében elfogadott törvényekkel, rendeletekkel a magyar kormányok lényegében, formailag eleget tettek a fegyverszüneti szerződés, a békeszerződés zsidó vagyonokra vonatkozó elvárásainak. Ezek a jogszabályok azonban kevés kivételtől, konkrét esettől eltekintve csak szövegszerűen feleltek meg a második világháborút lezáró szerződések elvárásainak, mivel tényleges végrehajtásuk, és ennek során a vagyontárgyaknak eredeti tulajdonosukhoz vagy azok törvényes örököseihez történő visszajuttatása az esetek túlnyomó többségében nem történt meg. Ez nemcsak azokra a később tárgyalandó esetekre érvényes, amikor az adott vagyontárgy már nem volt fellelhető az ország területén, hanem szép számmal azokra az esetekre is, amikor a vagyontárgy részben vagy egészben az ország területén az új hatalom rendelkezésére állt.”¹⁵

Másrészt pedig a Magyarországon már 1946-ban elfogadták a szénbányászat államosításáról szóló törvényt, amely „csak” az első volt a hazai államosítási jogszabályok hosszú sorában. Így nem kerülhették el az államosítást a bankok, a különböző méretű üzemek, sőt, az 1952. évi 4. számú törvényerejű rendelet alapján állami tulajdonba vették azokat a magántulajdonban álló házingatlanokat, amelyeket (vagy amelyek egy részét) bérbeadás útján hasznosítottak.¹⁶ Vagyis az egyik kezével, mondhatni, kárpótolt a magyar állam, a másikkal pedig újból elvette a na-

¹⁵ Botos 2015.

¹⁶ Kovács 2007.

gyobb, fontosabb vagyonelemeket – a zsidóktól éppen úgy, mint a nem zsidóktól.

Kicsit általánosabban fogalmazva: miközben a magyar kormány 1945–1946-ban élesen elítélte a fasizmus bűneit, és hatályon kívül helyezte a zsidóságot érintő jogfosztó törvényeket és rendeleteket, addig az új, immár „demokratikus” törvényhozás törvények és rendeletek tucatjait fogadta el, amelyben minden magyar állampolgárra vonatkozóan vett el, államosított vagyonelemeket.

Hasonló mondható el a népbíróságok működése kapcsán is. Már az Ideiglenes Kormánynak is előírta a moszkvai fegyverszüneti megállapodás, hogy akik úgynevezett háborús és népellenes bűnöket követtek el, azokat a magyar államnak bíróság elé kell állítani.¹⁷ Az erre született 1945. évi VII. törvényt, amely a népbíráskodás tárgyában kibocsátott kormányrendeletek törvényerőre emeléséről szól, azonban már 1946-ban megváltoztatták. Innentől kezdve teret kaptak a politikai alapú koncepciók perek, amelyek a Kommunista Párt érdekeit szolgálták.¹⁸ Hamar kialakult az az érzés a magyar társadalom egy számottevő részében, hogy a népbíróságok lényegében a „zsidó bosszú” kíméletlen eszközei voltak – miközben az áldozatok, illetve a hozzátartozóik oldaláról messze nem ez volt a kialakult kép.¹⁹ Természetesen érthető, hogy a borzalmakat túlélő, családjukat, vagyonukat elvesztő zsidó származású túlélők egy részében retorziós érzések születtek, s így nagyon nehéz azt mondani, hogy az ilyesfajta bosszú több esetben ne lenne felfedezhető vagy legalábbis feltételezhető; azonban a politikai rendőrség és a népbíróságok működésének egészét tekintve ez a kép egész egyszerűen hamis.²⁰

¹⁷ Önmagában természetesen az összetett, politikai felhangoktól sem mentes kérdés volt, hogy ki is tekintendő háborús bűnösnek. Soós 2003; Zinner 2017.

¹⁸ A népbíróságok 477 halálos ítéletet hoztak, akik közül végül 189 személyt végeztek ki: összesen 59 429 főt állítottak a népbíróságok elé, s közülük elmarasztaló ítéletet 26 997 fő kapott. Szakács–Zinner 1997.

¹⁹ Orgoványi 2014, 8; Rigó 2017.

²⁰ Máthé 2020, 82–83.

Diktatúrák árnyékában (1949–1990)

Az '50-es évekre beköszöntő Rákosi-diktatúra számára lényegében semmit sem jelentett a holokauszt, az abban meggyilkolt több százezer magyar ajkú zsidó. Maga Rákosi is inkább tagadni, s eltörölni szeretett volna – az amúgy köztudomású – zsidó származását, annak ellenére, hogy neki is számos családtagja pusztult el koncentrációs táborban. Rákosi annyira szabadulni akart – ilyen értelemben véve – saját családjától, hogy utasításba adta, hogy kreáljanak neki magyar kisnemesi felmenőket.

A magyar pártvezetés Izrael, illetve a cionizmus megítélésében egyértelműen követte Moszkva irányvonalát, mint ahogyan arra korábban is utaltam. Így amikor a Szovjetunióban az úgynevezett orvosper előkészületei zajlottak, akkor egyértelmű volt, hogy Magyarországon is rendezni kell egy monstre pert, amelynek vádlottjai kivétel nélkül zsidók kell, hogy legyenek. Mi sem mutatja jobban az MDP vezetésének érzéketlenségbe oltott cinizmusát, hogy ezen per vádlottjainak szerepére az egykori zsidó tanács még Magyarországon élő tagjait szemelték ki. 1953. április 7-én az Államvédelmi Hatóság letartóztatta Stöckler Lajost és Domonkos Miksát. Az abszurd vád szerint ők gyilkolták meg a zsidómentő svéd diplomatát, Raoul Wallenberget – aki egyébként szovjet fogságban, Moszkvában vesztette életét. A „nagy per” végül elmaradt – nem utolsósorban Sztálin halála és a szovjet politikában bekövetkezett változások miatt –, a két letartóztatott zsidó vezetőt pedig szabadlábra helyezték. A kihallgatásokba, pontosabban a kínzásokba Stöckler beleőrült, 1960-ban Ausztráliában hunyt el. Domonkos pedig olyan súlyos bántalmazást szenvedett el az Andrássy út 60.-ban, hogy 1954 februárjában meghalt.²¹ A párton belüli leszámolások részének tekinthetjük, hogy szintén 1953-ban letartóztatták Péter Gábort és több más, magas rangú, zsidó származású ÁVH-s tisztet.²² A vád ellenük cionista összeesküvésben való részvétel volt. Sztálin halála nekik is „jól jött”, hiszen a vádpontok módosultak hivatali visszaélésre, néppellenes tevékenységre, halált okozó testi sértésre, társadalmi tulajdon elleni büntettre. Vagyis a cionista vonal kiesett a vádak közül.

²¹ Ember 1992.

²² Kádár 2023.

Végül Péter Gáborékat ugyan a bíróság elítélte, de halálos ítélet nem született ügyeikben.²³ Ezek a példák jól illusztrálják, hogy az '50-es évek első felében, Rákosi Mátyás uralmának csúcán miként is kezelte a hatalom, vagyis az MDP a „zsidókérdést”, s mennyire követték a moszkvai irányvonalat, annak változását. Jól érzékelhető, hogy az MDP vezetése nagyon is tisztában volt azzal, hogy miként lehet, esetleg kell kijátszania az antiszemitizmus kártyáját, avagy miként lehet zsidó felmenőkkel bíró emberek ellen vádakot koholni. Tette Rákosi Mátyás mindezt szemrebbenés nélkül – egy olyan vezető, aki ugyan maga is zsidó származású volt, de ezt messze felülírta az eszméhez, a kommunizmushoz és Moszkvához való feltétlen hűsége.²⁴ Ezen események fényében természetesen megfogalmazhatjuk azt a – költői – kérdést: vajon lett volna-e esély, avagy politikai akarat arra, hogy a holokausz áldozataira társadalmi vagy állami szinten is megemlékezzenek?

1956 számos értelemben fordulatot jelentett, illetve hozott Magyarország sorsában és megítélésében. A forradalom és szabadságharcban számos zsidó származású fiatal harcolt, volt, akit aztán a megtorlások idején ki is végeztek. A legismertebb figura közülük talán Angyal István. Ugyanakkor szórványosan, de vannak források antiszemita felhangokról, atrocitásokról is néhány vidéki helyszínen – illetve ezek egy részéről tudható, hogy itt az állapotban lévő emberek követték el. Mindenesetre tény, hogy a megtorlások idején sem előny, sem hátrány nem volt a zsidó származás – definiáljuk bárhol is ebben az esetben az „előny” és a „hátrány” szavakat. Maga Kádár nem volt antiszemita, az egyik jobb kezének számító Aczél Györgyről pedig közismert volt zsidó származása. Tény, hogy Magyarországon nem voltak a Párt, az MSZMP által irányított anticionista kampányok, mint például Lengyelországban, de a személyi igazolványban és/vagy az útlevelelben sem volt feltüntetve az, hogy valaki zsidó, mint a Szovjetunióban.

Ugyanakkor az úgynevezett „nagypolitika” félt a holokausz tematikájától, vagy a magyar–zsidó együttélés kérdésétől, mi több, magától a „zsidó” szó használatától is igyekezett tartózkodni. A témától való távolságtartását – de egyben mindenre kiterjedő kontrollját – jól példázza, hogy az állampárt létrehozott egy, a kárpótlási ügyek tárgyalá-

²³ Müller 2017.

²⁴ Ember 1992.

sokhoz szükséges „független” szervezetet, amely a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (NÜB) nevet kapta.²⁵ Érdeemes megjegyezni, hogy a korabeli sajtóban, hivatalos és pártiratokban általában a „mártírok”, „bajtársak”, „fasiszta üldözöttek”, esetleg az „áldozatok” kifejezésekkel illették a holokauszt túlélőit. Ennek oka egyszerűen az, hogy a kommunista antifasiszta paradigma ennél többet nem engedett, vagy ha nagy ritkán mégis, akkor is teljesen egybemosva a zsidókat a kommunista vagy szakszervezeti múltjuk okán elhurcoltakkal, nem is gondolva a polgári vagy egyházi üldözöttekre és meggyilkoltakra.

A NÜB azonban nem csak azért jött létre, hogy a Német Szövetségi Köztársasággal való tárgyalásokon – a fentebb említett szófordulattal élve – a „fasizmus üldözötteit” képviselje.²⁶ A Partizánszövetség már 1956 előtt (!) felvette a kapcsolatot a Fédération Internationale des Résistants-szal [Ellenállók Nemzetközi Szövetsége], amely lényegében egy újabb csatorna volt a nyugati országokkal való kapcsolatok felvételére, kiépítésére, s vélhetően a hírszerzési bázis megteremtésére és a társutas közvélemény befolyásolására. Az időközben létrejött NÜB, de különösen annak főtitkára, Gáti Ödön sokat tett a szervezet nemzetközi kapcsolatainak fejlesztéséért.²⁷ A Partizánszövetség és a NÜB a '60-as évektől egyre aktívabban képviseltették magukat a különböző koncentrációs táborokban tartott megemlékezéseken, majd idővel az egyes táborok lágerkomitéinek is aktív tagjai lettek. A következő fontos lépés az úgynevezett mártírutak szervezése és kivitelezése volt a különböző koncentrációs táborokba. Az egykori deportáltak, illetve az ő családtagjaik vettek részt ezeken az utakon, amelyeket az IBUSZ szervezett – és természetesen az MSZMP KB Titkárságának minden egyes útról beszámolót kellett készíteni. A pártvezetés pontosan értette ezeknek az utaknak a jelentőségét, mind belföldön, mind külföldön. Talán nem meglepő, hogy az egyes utakon részt vevők listáját a NÜB vezetőségének fel

²⁵ Az 1945-ben megalakult Magyar Partizán Szövetség keretein belül jött létre 1957-ben a Deportáltak Antifasiszta Bizottsága, amely hamarosan alegyesület lett. Ebből lett a Nácizmus Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezete, majd ebből alakult ki a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága. Természetesen ezen szervezetek csak az MSZMP „védőszárnyai” alatt, azaz a Párt engedélyével működhettek.

²⁶ Máthé 2014.

²⁷ Gáti kommunista politikus és szakszervezeti vezető is volt, de kiválasztásában nyilván szerepet játszott az is – túl azon, hogy megjárta a dachauai és a buchenwaldi koncentrációs táborok borzalmait –, hogy 1937 és 1939 között a köztársaságiak oldalán harcolt a spanyol polgárháborúban, majd 1939-ben egy francia katonai internálótáborból szökött haza Magyarországra.

kellet terjesztenie a Titkárságnak, amely azokat vagy jóváhagyta, vagy nem. 1960 májusában például a Titkárság nem járult hozzá ahhoz, hogy a NÜB negyvenegy főt küldjön a mauthauseni megemlékezésre, csupán öt fő kiutazását engedélyeztek. Ugyanakkor a párt- és az állami delegáltak, illetve az ifjúság képviselői mindig helyet kaptak ezekre az utazásokra.

Az átlagosan 3-4 napos utak fő célpontja eleinte Auschwitz–Birkenau volt. A '60-as években azonban már Mauthausen, Sachsenhausen, Ravensbrück, Buchenwald, Terezín is a felkerült az úti célok listájára. Később a jugoszláviai (ma: szerbiai) Bor, illetve 1969 után a Nyugat-Németország északi részén fekvő Bergen-Belsen táborába is szerveztek mártírutakat. A '60-as évek végére és a '70-es években már évente több mint egy tucat utat szerveztek. Volt olyan út, amelyen nem néhány tucat ember, hanem százötven-kétszáz ember vett részt. Az egyik ilyen mártírutat dolgozta fel az 1984-es *Társasutazás* című dokumentumfilm (rendező: Gazdag Gyula, operatőr: Ragályi Elemér). Talán ez volt az első alkalom, amikor a szélesebb, elsősorban a háború után született magyar társadalom is szembesült nemcsak magával az auschwitz–birkenai koncentrációs táborral, de az arra való emlékezéssel is.

Közös emlékezés?

Mindezek fényében talán nem meglepő, hogy a holokausztra való emlékezés elsősorban az adott, pontosabban a megmaradt közösségeknek, zsidó hitközségeknek, túlélőknek, majd leszármazottjaiknak volt fontos. Sok helyen – ahol volt, avagy újjáalakult a hitközség – elkezdtek összegyűjteni a meggyilkoltak neveit, megpróbálták visszaszerezni a zsinagógai kegytárgyakat. Szintén az emlékezés és emlékeztetés része volt, hogy a zsidó temetőben (!) valamilyen emléktáblát, emlékművet állítottak fel. Itt általában a deportálás napjához vagy napjaihoz közeli időpontban emlékeztek (emlékeznek) meg az elhurcoltakról és meggyilkoltakról. Az igazságnak természetesen része az is, miszerint a zsidó közösséggel együtt érzők alkalom adtán a helyi közigazgatás vezetői is részt vehettek egy-egy megemlékezésen – legalábbis amíg ez nem jelentett komoly politikai kockázatot. Érdeemes megjegyezni, hogy a Magyar Izraeliták Országos Irodája már 1947-ben az IBUSZ-on keresztül

szervezett a túlélők és gyászoló rokonok, barátok számára emléktúrákat Auschwitzba. Ezeket azonban Rákosiék hatalomra kerülése után nem lehetett tovább folytatni, egyszerűen leállították.

Ugyanakkor állami emléknap vagy bármilyen szervezett megemlékezés a deportálásokról nem volt. Ha a téma szóba is került, a politikusok inkább általános frázisokat puffogtattak, de érezhető volt – különösen a fordulat évéhez közeledve –, hogy sokkal inkább a fasizmus áldozatairól szólt immár a történet, illetve a háláról, amit a Szovjetunió felé kell érezni. Hálát, amiért felszabadította az országot, és hálát a Kommunista Pártnak, hogy segít hazahozni a hadifoglyokat.

A magyar társadalom nagy része pedig egyszerűen nem akart foglalkozni a közelmúlt történeteivel, ellenben megelégedtek az olcsó és egyszerű válaszokkal és reakciókkal. Elfogadták, hogy minden rosszról, ami 1944–1945-ben történt, a németek, illetve a nyilasok és az „urak” tehetnek. A Kádár-rendszerben – mint egyfajta szelep – a Párt megengedte a mártírutak szervezését, s bár mondhatnánk, hogy ez önmagában is kegy volt a rendszertől, de ha jól meggondoljuk, akkor ez csak még inkább ráerősített arra, hogy a holokauszt „zsidó ügy”, s nem össz-társadalmi, pláne nem „magyar tragédia”. Nem kell róla túl sokat beszélni.

Jól látható, hogy 1945-ben nem tudott kialakulni a közös emlékezés kultúrája és igénye. A kommunista manipuláció, illetve a kommunista vezetés alatt álló államvédelmi szervek pedig eleve gyanúval tekintettek minden vallási vagy egyáltalán a párttól és az államtól független megemlékezésre. Így nagyon hamar kialakult a hallgatás fala a holokauszt áldozataira való megemlékezések körül.

Ez a fal még a rendszerváltást követő években is csak nehezen kezdett leomlani. Egészen a 2001-ig kellett várni, amikor is Magyarország akkori kormánya bevezette a holokauszt magyarországi áldozatainak emléknapját, megelőzve ezzel az Egyesült Nemzetek Szervezetét, amely csak a 2005-ös közgyűlésén tette ezt meg.

Irodalom

- Bibó, István 2001: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Budapest, Múlt és Jövő.
- Botos, János 2015: *A magyarországi zsidóság vagyonának sorsa 1938–1949*. Budapest, Veritas – Magyar Napló.
- Ember, Mária 1992: *Ránk akarták kenni*. Budapest, Héttorony Könyvkiadó.
- Erdei, András 2004: A magyarországi zsidóság migrációja (1945–1955) – Befejezetlen múlt. *Beszélő*, 9. évfolyam, 4, 69–78.
- Gereben, Ágnes 2000: *Antiszemizmus a Szovjetunióban*. Budapest, PolgArt Könyvkiadó Kft.
- Lénárt, András 2015: Hogyan tovább? Zsidók visszaemlékezései 1945-re. In Rainer M., János (szerk.) *Magyarok 1945-ben*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány.
- Kádár, Éva 2023: Péter Gábor, a „cionista összeesküvés vezetője”. Miért lett az ÁVH-vezetőjéből egy koncepciós per elsőrendű vádlottja? *THEMIS, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar doktori iskoláinak elektronikus folyóirata*.
- Karády, Viktor 2002: *Túlélők és újrakezdők*. Budapest, Múlt és Jövő, 27–46.
- Kovács, Tamás 2007: Az államosítás elvi és jogi problematikája néhány példán keresztül. In Botos, Katalin (szerk.) *1956: Fordulópont a gazdaságpolitikában*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar, 147–159.
- Máthé, Áron 2014: *A zuglói nyilasok pere, 1967. Értelmezési lehetőségek*. Budapest, Századvég.
- Máthé, Áron 2020: *Vörös karszalag. Ideiglenes karhatalmi osztagok 1944–1945-ben*. Budapest, Jaffa.
- Monori, Áron 2004: A szembenézés kudarca. A Haladás „Holokauszt-vitája” 1946-ban. *Beszélő*, 9. évfolyam, 7–8, 108–113.
- Müller, Rolf 2017: *Az erőszak neve: Péter Gábor – Az ÁVH vezetőjének élete*. Budapest, Jaffa.
- Novák, Attila 2020: *Ideológia és önazonosság. Az 1953-as budapesti cionista per*. Budapest, NEB.
- Orgoványi, István 2014: A politikai rendőrség létrehozása és működése a Duna–Tisza közén 1945–1946-ban. *Betekintő*, 4. https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2014_4_orgovanyi.pdf (letöltve: 2025. 06. 04.)
- Pelle, János 1996: *Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből*. Budapest, Pelikán.
- Rigó, Róbert 2017: A „félreérthetetlen terror” időszaka. A politikai rendőrség Kecskeméten 1945-ben. In Horváth, Gergely Krisztián (főszerk.) *Vidéktörténet 1. Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században*. MTA BTK, Budapest, 273–302.
- Seidner, Márton 2025: Az alija és a cionizmus Magyarországon: államépítési törekvések és geopolitikai konfliktusok a hidegháború árnyékában. *Külgügyi Szemle*, 24. évfolyam, 1, 41–62.
- Soós, Mihály 2003: A háborús és népellenes büntettek feltárásának forrásai a Történeti Levéltárban. In Gyarmati, György (szerk.) *Trezor 3: A történeti hivatal évkönyve*. Budapest, ÁBTL, 81–106.
- Standeisky, Éva 1992: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban. *Századok*, 125. évfolyam, 2, 284–308.
- Stark, Tamás 1995: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után 1939–1955*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- Svéd, László 1993: A magyar zsidóság és a hatalom. *Múltunk*, 38. évfolyam, 2–3, 248–298.

- Szakács, Sándor – Zinner, Tibor 1997: *A háború „megváltozott természete”. Adatok és adalékok, tények és összefüggések 1944–1948.* Budapest, Genius Rt.
- Szűcs, Tímea 2021: Zsidó kivándorlás Magyarországról Palesztinába 1945–1949 – Sorsfordító döntések – identitásválasztások. In Laki, Ildikó – Olasz, Lajos – Sánta, Tamás – Szabó, Péter (szerk.) *Tanulmányok a társadalomról III.: a Szegedi Tudományegyetem JGYPK Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézet, valamint ETSZK Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék tudományos diákköri munkái.* Szeged, Belvedere Meridionale – SZTE Polgáriért Alapítvány, 78–90.
- Zinner, Tibor 2017: „A magyar nép nevében”? In Horváth, Zsolt – Kiss, Réka (szerk.): *Remény és realitás. Magyarország 1945.* Budapest, NEB.

Pro Minoritate 2025. nyár

Vasutasok és vagonok a második világháború után

PÉTERFFY Gergely Pál: Menekült vasutasok a II. világháború után

BALOGH-EBNER Márton – LOVÁSZ György: Államközi vasúti káosz a második világháború után.

A jugoszláv BCH 22482 különös kalandjai Pécsen

Horvát hajózástörténet másképp – magyarok Eszéken és a tengereken

PELLES Márton: A Magyar Keleti Tengerhajózási Rt. története az alapítástól a felszámolásig (1897–1954)

TINKU-SZATHMÁRY Balázs: Császári-királyi és magyar(-horvát). Magántisztviselők az első Dunagőzhajózási Társaság eszéki ügynökségén 1878-ban

Felső-magyarországi kis technikátörténet

DOMONKOS Csaba: Miért épült külön vasúti és közúti híd Tekeházánál a 19. században?

PERJÁMOSI Sándor: A lőcsei repülő. Deésy Károly, a korai magyar repüléskísérletek történetének ismeretlen alakja

Szemle

ESZIK Veronika: Technikátörténet másképp: birodalomépítés és tájálalakítás az Al-Dunán

Luminita Gatejel: *Engineering the Lower Danube. Technology and International Cooperation in an Imperial Borderland*, Budapest – Vienna – New York, Central European University Press, 2022.

BIRÓ Norbert: A sínre tett ereklje

Mészáros Balázs (szerk.): *A Szent Jobb országjárása 1938–1942*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2023

MOLNÁR Álmos: A művesség határai

Szulovszky János (szerk.): *A kézművesipar története Magyarországon*, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2024.

TAMÁSI OROSZ János: „...szülőfalum bölcsődalát dúdolom...” Ravasz József, a Csallóköz lármafás poétája

TINKU-SZATHMÁRY Balázs: Árucikké vált pénzjegyek rendje

Kuscsik Péter – Vozár Attila: Magyarország papírpénzei 1900–2024. Korona, pengő és forint pénzrendszer, EFROM Kiadó, Szomator, 2024.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT¹

Az 1944-es deportálások és a nyilas puccs helye a kommunista emlékezetpolitikában a népbírószági perek tükrében

The Place of the 1944 Deportations and the Arrow Cross Coup in Communist Politics of Memory as Reflected in the People's Tribunal Trials

Absztrakt

Ez a tanulmány néhány népbírószági per és népügyészszégi eljárás kapcsán mutatja be a kommunista múltértelmezés holokauszttal kapcsolatos torzításait, narratív manipulációit. Megvizsgáljuk a magyar közigazgatás, a kápók, a „keretlegények”, illetve a zsidó tanácsok tagjainak pereit. Ez nem azt jelenti, hogy párhuzamot lehet vonni egy üldözött zsidó és egy magyar közszolga helyzete között, hanem hogy a kommunista diktatúra elnyomó gépezetébe bárki bekerülhetett, származás és vallás nem számított: ilyen értelemben a szovjet típusú elnyomás az egyenlősítés tételét maradéktalanul megvalósította. A tanulmány alapján megállapítható, hogy a népbírószágok története további alapkutatást igényel, hiszen az országszerte megtartott több tízezer pernek mindössze a töredékét dolgozták fel. A perek kvantitatív és kvalitatív elemzése is várat magára. Szintúgy szükséges elemezni az egyes perek mögött álló motivációkat – „mezei” büntetőeljárás, politikai ok, esetleg egyéni leszámolás, bosszú. Nem lebecsülve az eddigi kutatási eredményeket, rögzítendő, hogy ezek a feladatok továbbra is a magyar történettudomány adósságai.

Kulcsszavak: népbírószág, emlékezetpolitika, holokauszt, kommunizmus, jogtörténet

Abstract

This study examines the distortions and narrative manipulations of the Holocaust in the Communist interpretation of the past through the lens of selected people's tribunal trials and proceedings by the people's prosecutors. It explores the trials of members of the Hungarian civil administration, kapos, „keretlegények” (guards of unarmed labour servicemen), and members of the Jewish councils. This does not imply an equivalence between the situation of a persecuted Jew and that of a Hungarian civil servant, but rather that anyone—regardless of origin or religion—could become entangled in the repressive machinery of the

¹ Főszerkesztő, *Corvinák* folyóirat.

Communist dictatorship. In this sense, Soviet-style repression fully realised the principle of total equalisation. The study concludes that the history of the people's tribunals requires further research, as only a fraction of the tens of thousands of trials held across the country have been examined. Both the quantitative and qualitative analyses of these trials remain important tasks. It is also necessary to analyse the motivations behind individual trials—whether they were ordinary criminal proceedings, politically driven, or acts of personal revenge. Without underestimating existing research, it must be stated that these tasks remain significant debts of Hungarian historiography.

Keywords: people's tribunal, politics of memory, holocaust, communism, history of law

A holokauszta a kezdetektől fogva fontos szerepet játszott a kommunista emlékezetpolitikában, természetesen a saját narratív elfogultságaival, egy totalitárius diktatúra politikai igényeinek megfelelően, és soha nem azzal az őszinte igénnyel, hogy ápolja a holokauszta zsidó áldozatainak emlékét.² A '44-es deportálások még meg sem kezdődtek, amikor Rákosi Mátyás már meghatározta a fő irányvonalat egy szovjetunióbeli, 1943. szeptemberi cikkében, melynek címe *Horthy felelős!* volt. A szöveg a holokauszta addigi magyarországi vagy magyar vonatkozású eseményeit – név szerint a munkaszolgálat során történt egyéni atrocitásokat, kivégzéseket – aggatta közvetlenül a kormányzó nyakába: „Ki felelős mindezt? A válasz csak egy lehet: *Horthy!*”

Itt szükséges leszögezni, hogy természetesen a fő szerep a '44-es deportálásokban a magyar közigazgatás kollaboráns tagjaié volt – igaz ez még akkor is, ha magát a gyilkolást németek végezték el Auschwitzban. Horthy Miklós személye és döntései is releváns és fontos kutatási téma, de egy vidéki közszolga napi cselekvését a kormányzó nyilatkozatai (vagy azoknak hiánya) a német megszállást követően nyilván mérsékelten befolyásolta. A holokauszta alatt valós, súlyos és megrázó atrocitások történtek Magyarországon: a probléma nem a korabeli, kollaboráns magyar állam felelősségének pedzegetésével volt, hanem a politikai célú torzításokkal, a narratív berögzülésekkel és a valós tények elferdítésével. Ennek kapcsán látni kell, hogy a második világháború emlékezetével kapcsolatos torzítások döntő többsége a népügyészségi és népbíróági eljárásokhoz volt köthető. A lapok ezeket a történeteket

² Fritz 2012.

vették át, és napjaink történészei is jelentős részben az Arcanumon egy kattintással elérhető sajtótudósításokból dolgoznak.

A második világháborút követő Magyarországon egy korabeli sajtóorgánum szerint „izzott a levegő a múlt rendszer felelőseinek bitóra vonására”.³ 1945 és 1949 között több mint ötvenezer népbíróági per zajlott magyar vádlottak ellen, nem számítva a csehszlovákiai, romániai és jugoszláviai eljárásokat. A népbíróságok visszamenőleges hatállyal is ítéleztek, és olyan, korábban nem ismert fogalmakat vezettek be a magyar jogba, mint a „népellenes” bűntett. A 81/1945. ME rendelet a népbíráskodásról népellenes bűnként határozta meg az egyén vagy a magyar nép érdekeit, szabadságát vagy biztonságát sértő cselekedeteket. A politika kétségtől szemből volt az ítéletek meghozatalában: példának okáért a kispap delegáltak általában az enyhébb ítéletek mellett érveltek,⁴ míg egyes népügyészek vagy népbírák komplett politikai beszédeket tartottak a tárgyalások során. Ágoston Pál miskolci népügyész – maga is a munkaszolgálat túlélője – nem kéri 1945. szeptemberi interjújában, amikor azt írta: „a népügyésznek nem csak jogásznak, hanem politikusnak is kell lennie. Lehet valaki kitűnő jogász és jó államügyész, aki politikától mentesen foglalkozik a bűnügyekkel, de ugyanez nem lehet jó népügyész. Nem csak a demokratikus kormányrendszer politikai szempontjait, de még a hullámzó napi eseményeket is állandóan figyelemmel kell kísérnie és bele kell vennie, mint érveket és szempontokat a tárgyalásba, mert kifejezésre kell juttatnia a demokratikus politika követelményeit. A népügyésznek a megsértett népet kell képviselnie, a megsértett nép jogos felháborodásának kell hangot adnia. [...] Szinte a durvaságig menő hangot kell megütnie, különösen a magasabb értelmiséggel rendelkező, vezető cselekményekkel vádlottakkal szemben”.⁵

³ *Népbíróági Közlöny*, 1946. február 20., 1.

⁴ Pető 2007, 335–349, itt 339.

⁵ *Szabad Magyarország*, 1945. szeptember 2., 5.

Problémák az eljárásokkal

A népbíróságok nagy eredményfelmutatási igyekezetükben, ideológiai elfogultságukban vagy amatőrizmusukban számos hibát, sőt, törvényt sértést vétettek az eljárások során. Beszédes például Weisz Vilmos kápo népbírósi pere, ahol 1949 áprilisában két lengyel születésű bécsi lakos, Koloman Gertler és Jakov Preiss tolmács segítségével, németül tettek terhelő vallomást. A két tanú kíméletlen szavakkal ítélte el Weisz. Gertler szerint „száz SS-katonának nem szárad annyi a lelkén, mint a vádlottnak”, Preiss szerint pedig a „vádlott rosszabb volt, mint az SS, kápo volt, és ütötte az embereket, ami [sic!] csak a kezébe került”.⁶ Őket követően viszont nem egy deportált, hanem Alexander Ödön népügyész – maga is muszos túlélő, később az állambiztonság ügynöke⁷ – szólalt fel. Mint elmondta, az előző nap a két tanú még nála járt, mint soros népügyésznél. A következőképpen fogalmazott: Preiss „akkor azt mondotta nekem, hogy vádlott tevékenységével kapcsolatban semmit sem tud”.⁸ Gertler elmondta a tárgyaláson, hogy őt és társát egy budapesti kávézóban vette rá a tárgyalás hallgatóságában jelen lévő Fischmann Ármin és Bihari József, hogy tegyenek vallomást.⁹ Utóbbiak közül Bihari szinte bizonyosan azonos egy kommunista háttérszervezet, a Munkaszolgálatosok Országos Antifasiszta Szövetségének oszlopos tagjával, a későbbi egri párttaggal. A két tanú vallomását ki is zárták a tárgyalásból.

A tény, hogy egyes eljárások látványosan koncepciózus alapon nyugodtak, arra ösztökeltek másokat, hogy a tárgyalások során az egész pert kirakatpernek minősítsék. Sánta Miklós karcagi polgármester a népbíróságnak szóló beadványában azt írta, hogy „a vád olyan általánosságban nyilatkozik, hogy ezen az alapon minden köztisztviselőt, aki nagyobb arányú hanyagságot és mulasztást nem tanúsított, kivétel nélkül el lehetne ítélni”.¹⁰ Ebben nem volt igaza: számos közigazgatási tisztviselőt felmentettek, és akik eleve lemondtak, azokat csupán az

⁶ BFL VII.5.e.1949.23534. 71–72.

⁷ Holokauszt Emlékközpont 2013; Centropa Archive 2025.

⁸ BFL VII.5.e.1949.23534. 73.

⁹ Uo. 72.

¹⁰ BFL XXV.1.a.1946.5126. 280.

esetek apró részében ítélték el. A Bács-Bodrog vármegyei kollaboráns főispán, Piukovich József tárgyalása során arról beszélt, hogy „a népbíróság gyakorlata nem az igazság megállapítása, hanem a kollektív megtorlás”, ám szavainak értékét csorbította, hogy személyében az egyik leglelkesebb németbérenc állt bíróság előtt.¹¹ Azonban Horváth György kassai rendőrkapitány védője, Méhes Géza a legkimunkáltabb hasonszörű apológiával hozakodott elő: mint érvelt, igazságtalan, hogy védence „kollektíve felel, mert egyik oszlopa volt az 1944-es rendszernek”, „egyszerűen csak azért, mert ott volt”. Természetesen nem volt igaz, hogy egy rendőrkapitány a deportálások epicentrumában „egyszerűen csak ott volt”, ám érdekes ellentmondásra mutatott rá Méhes, mikor feltette a kérdést: „Hogyan lehet ez indok, amikor a kollektív felelősség elismerésétől valamennyien irtózunk a zsidókérdés kollektív megoldása óta?”¹²

Bár a magyarországi perekben nem volt tapasztalható általános ítélkezés a közszolgák felett, de a pereknek igenis volt egy határozott németellenes éle. Zimmermann Lajosra, a Zsidókérdést Kutató Intézet tagjára csak úgy utalt egy népbüvészési összefoglaló, hogy „közismert sváb”.¹³ Lator Gézának – Antal István miniszterelnöki irodavezetőjének – ítéletében méltatta őt a népbíróság, amiért a német származású egyéneket megkísérelte „kipusztítani a közhivatalokból”. „Fajvédő volt a szó legideálisabb értelmében” – hangzott a groteszk felmentés. Abszurd tény, hogy a zsidókat bűjtató Latort embermentése helyett faji alapú németellenességéért dicsérte meg a népbíróság.¹⁴ Hasonlóan meghökcentő, hogy Méhely Lajos fajvédő tudós védője Méhely svábellenes rasszizmusról írt cikkeinek bizonyítékként való beszerzését kérte, bizonyítandó védencének „izzó németgyűlöletét”.¹⁵ Az uszításnak azonban a népbírósági eljárások lefolyását figyelemmel kísérő *Népbírósági Közlöny* még nyíltabban adott teret. A német megszállás alatti időszakot a lap *Sváb világ* című rovatában dolgozta fel,¹⁶ de volt, ahol egyszerűen

11 BFL XXV.1.a.1945.3573. 111.

12 BFL XXV.1.a.1946.197. 236.

13 BFL XXV.1.a.1945.1949. 20.

14 BFL XXV.1.a.1945.395. 54–55.

15 BFL VII.5.e.1950.235. 58, 80.

16 *Népbírósági Közlöny*, 1946. február 23., 6.

csak „500 ezer hazaáruló sváb”-ról írt a Volksbund kapcsán.¹⁷ Máshol a lap fontosnak tartotta megemlíteni, hogy a honvédelmi minisztérium dolgozóinak (ellenőrizhetetlen adatok szerint) 40 százaléka sváb volt.¹⁸ A lap 1946 októberétől *Ítélet* néven jelent meg, s ugyan a népbírószági eljárások ritkulásával a szerelmi pletykák és a bulvár is teret kapott az orgánumban, a németellenesség csak fokozódott: a *Sváb világ* című rovat helyére a *Gyilkosok népe* került.¹⁹

Ahogy az eljárások is komoly eltéréseket mutattak országszerte, úgy az ítéletek is. Valami kétségkívül megvalósult az első népbírószági rendeletet előkészítő Réczei László jogász aggályából, aki így fogalmazott: „attól félek [...], az lesz, hogy ugyanazért a bűncselekményért, amiért valaki Battonyán 30 napot kap, Székesfehérváron halálra ítélik”.²⁰ Pohl Sándor kassai polgármester a teljes magyar zsidóság deportálásának felügyeléséért – hiszen szinte minden vonat Kassán haladt át! – egy évet kapott.²¹ Míg a koncentrációs táborok egyes magyar (pontosabban: német identitású, német származású magyar állampolgárok) őrei néhány évvel megúszták, voltak olyan kápók, akiket első fokon halálra ítélték, és csak kegyelemmel kaptak életfogytiglanit.²²

A koncepciózus ítéletek bizonyos esetekben sajnos az egyébként nyilvánvalóan bűnös egyének esetében is hiteltelenítették a népbírószágok eljárását. Hajnácskő László csendőr ezredes, a pécsi csendőrkerület vezetője egyike volt a magyar holokauszt legszélsőségebb hajtóelemeinek: nem csupán szervilis volt, de saját indíttatásból deportáltatta a déli határsáv zsidóságát, megfenyegette akadékoskodó alkalmazottait, szóbeli utasítást adott a zsidók kínzására, majd részt vett a nyilas-hungarista hatalomra kerülésben is, ráadásul a fentieket szinte teljes egészében be is vallotta. A népbírószágnak elég lett volna megállapítani a tényeket, ám nem tudták megállni, hogy ne mondjanak ítéletet az egész „ellenforradalmi” korszak felett. A Sztójay-kormányt a korábbi kormányokkal, illetve a Szálasi-rendszerrel összemosó ítélet szerint

¹⁷ *Népbírószági Közlöny*, 1945. december 15., 7.

¹⁸ *Népbírószági Közlöny*, 1946. február 23., 7.

¹⁹ *Ítélet*, 1947. január 16., 15.

²⁰ Zinner–Róna 1986, 1:56.

²¹ BFL XXV.2.b.1949.80742. 20.

²² BFL XXV.1.a. 2372/1945.

Hajnácskőy „15 éven át követte el bűncselekményeit”.²³ A megannyi lehetséges indoklás közül ez éppenséggel nem volt igaz. Toldy Árpádnak, aki Sztójay alatt lett székesfehérvári főispán, hasonlóan számos dolgot fel lehetett róni, ám azt, hogy „a Fejérmegyei Napló Kft. létrehozásával nagymértékben elősegítette a Szálasi-féle puccs sikerét”, bizonyosan nem.²⁴

Hajnácskőy esetében egyértelmű volt, hogy a teljes Horthy-rendszert össze akarták mosni az annak részét már csak vitathatóan képező Sztójay-időszakkal és a hozzá határozottan nem tartozó Szálasi-érával is. A népbíróságok ezért kapva kaptak az olyan figurákon, mint a fehérterrorban, majd a nyilas kormányban is részt vevő Kovarcz Emil: az 1919-től 1945-ig tartó kontinuitás bizonyításának tökéletes alanyai voltak ők.²⁵ Ahogyan Marosán György néppügyész mondta a Szálasi-perben: „Az út [...] egyenes, állítom, Horthytól Sztójayn keresztül Szálasiig”, „[Horthy] gyermekei ülnek itt a vádlottak padján”.²⁶ A koncepciózusság beszédes tanúi a népbíróság belső iratai: egy ügyészszégi megjegyzés szerint a propagandaminisztérium perbe fogott alkalmazottjának „még társai is lehetnek, akiket fel kell göngyölíteni, máskülönben észrevétlen karmaiban maradunk a fasiszta reakciónak”. Igen nyílt beismerése volt ez a ténynek, miszerint a népbíróság nem az igazságot akarta megismerni, hanem a közéletet akarta megtisztítani.²⁷ Óriás Oszkár nógrádi rendőr népbírószági ügyével kapcsolatban el is hangzott, hogy „a vádlottak padján csak egy fiatal rendőrfogalmazó foglal helyet, de *láthatatlanul mellette ül egy egész rendszer*”.²⁸ Egyesek azonban még ennél is jobban elragadtatták magukat. Az erdélyi cionista aktivistából népbíróvá avanszált Dán Dezső még a revízió során visszanyert területek újbóli elvesztését is Endre László és Baky László államtitkárok fejére olvasta: „Önök felelősek ezért, hogy az ország így néz ki ma.” Igaz, Dán a vádlottak bűnlistáját meglehetősen tág kontextusban értelmezte:

²³ BFL XXV.1.a.1946.2218. 18.

²⁴ BFL XXV.2.b.1949.85100. 13.

²⁵ BFL XXV.1.a.1946.1494. 6.

²⁶ Szerencsés 2009, 337.

²⁷ BFL XXV.1.a.1945.395. 4.

²⁸ *Népbírószági Közlöny*, 1946. június 8., 11. (kiemelés az eredetiben).

„Mindenért Önök és az Önök szelleme felelős.”²⁹ Endre és Baky bűnlajstroma hosszú volt, de hogy „mindenért” ők feleltek volna, talán mégiscsak túlzás.

A szuverenitás kérdése

Azzal kapcsolatban is igen eltérők voltak a népbírósi gyakorlatok, hogy mikor szűnt meg Magyarország szuverenitása – mondhatni, a történeti értékelést az adott per igényeihez igazították.³⁰ A Népbíróságok Országos Tanácsa (NOT) szerint a nyilas hatalomátvétel „erőszakos úton és a jogfolytonosság megszakításával jött létre”, és így a vádlottakat nem illeti meg az 1848. évi III. törvénycikkben kifejtett, minisztereknek járó különleges eljárás. A NOT lényegében arra jutott, hogy Magyarország szuverenitása október 15-én szűnt meg, és a nyilas kormányban miniszteri állást vállalni bűncselekmény volt.³¹ Mindez akár konzekvens álláspont is lehetett volna, ám Endre Lászlónak már éppen azt rótták fel, hogy miért vállalt szerepet a kormányban, mikor Magyarországon március 19-e után „gauszerű állapotok uralkodtak”. A *Gau* a meghódított náci területekre használt kifejezés volt, azaz a népbíróság ebben a perben már határozottan német vazallus államnak minősítette Magyarországot.³² Horváth György kassai rendőrkapitányt hasonlóan azért ítéltek el, mert bár utasítást kapott a deportálások felügyelésére a belügytől, ám „rendelkezése akkor is jogilag érvénytelen lett volna, mert 1944. március 19. napján az ország szuverenitását elvesztette, a Sztójay kormányt a kormányzó kényszer hatása alatt nevezte ki”, „a zsidók elleni agressziók német nyomás hatása alatt történtek, tehát nélkülözték a nép szabad elhatározásának megnyilvánulását, és így közjogilag érvénytelenek [voltak]”.³³ A népbíróságok történelmi értelmezésében tehát az ország hol szuverén volt március 19-e után, hol pedig vazallus állam – attól függően, hogy éppen ki ült a vádlottak padján.

²⁹ Karsai–Molnár 1994, 111. (kiemelés V. L. B.)

³⁰ Máthé 2019, 30; Máthé 2024, 10.

³¹ *Népbírósi Közlöny*, 1946. július 19., 3.

³² Karsai–Molnár 1994, 77.

³³ BFL XXV.1.a.1946.197. 4.

A vádlottak esetében természetesen kétélű fegyver volt azzal érvelni, hogy az ország elvesztette szuverenitását március 19-e után. Horváth Ödön, aki 1944 áprilisától kecskeméti főispán volt, érthetetlen módon maga vallotta azt a népbíróság előtt, hogy márciustól „bábkormány” működött az országban. Arra a logikus kérdésre, miszerint akkor mégis milyen okból vállalta el új állását, a jelek szerint nem reflektált.³⁴ Ennek azonban a komplett antitézise is elhangzott. Hain Péter, a politikai rendőrség németekkel napi szinten együttműködő vezetője a következőt vallotta: „annak ellenére, hogy a március 19-i napokban tudomásom volt arról, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endrét a németek őrizetbe vették, és hogy német rendőrtisztek a magyar rendőrség vezetőit magukhoz rendelték, *nem voltam tisztában avval, hogy a németek megszállották Magyarországot*, és elvállaltam a magyar politikai rendőrség vezetését.”³⁵ Hain minden bizonnyal arra jutott, hogy ha teljesen naivnak tette magát, akkor cselekedetei nem számítanak majd kollaborációnak. A népbíróság 1946 májusában halálra ítélte, és egy hónappal később kivégezték. Bizonyos esetekben azonban az egész szuverenitás problémakört félretették. Benczúr-Ürmössy Gábor a Belügyminisztérium Polgári Védelmi Osztályának vezetője volt március 19-e előtt, és a német megszállást követően felmentését kérte. Ez azonban az igazolóbizottságot vajmi kevésbé érdekelte: „[Bár] a Sztójay-rendszerrel elmentéses véleményen volt, de ez nem jelenti, hogy demokratikus felfogású egyén lett volna, hiszen az 1944. március 19-e előtti kormány tagjainak egy része is szemben állott a Sztójay- és Szálasi-társasággal, mégsem állítható, hogy háborús felelősségük ezáltal bárminemű korlátozást szenvedne.” Benczúr-Ürmössyt internálták.³⁶

Közzolgák perei

A védekező stratégiákat a következőképpen foglalhatjuk össze: a közigazgatás képviselői szerint csupán utasításokat követtek, mint ahogyan a német megszállás előtt is szokás volt, illetve erőszakos nyomás

³⁴ Végső 2014, 449.

³⁵ BFL XXV.1.a.1946.841. 198. (Kiemelés – V. L. B.)

³⁶ BFL XVII.1709.1945. 219a. 3.

alatt álltak vagy a kollaboráns kormány, vagy a németek részéről. A leggyakoribb a „parancsra cselekedtem” típusú érv volt. Így Sánta Miklós karcagi polgármester: „Mint polgármester, utasítást kaptam, és azt teljesítettem.”³⁷ Horváth György kassai rendőrkapitány hasonlóan azzal védekezett, hogy „ő igyekezett a kapott parancsokat 100 százalékgig teljesíteni, de ezen túlmenően nem intézkedett”.³⁸ Volt, aki egyenesen azt állította, hogy „akarat nélküli báb volt felettesei kezében”.³⁹ Az effajta védekezést a népbíróságok általában nem fogadták el – mint látni fogjuk, elsősorban az ország szuverenitásának megszűntével, s így a parancsok illegitim mivoltával érveltek –, ám néhány esetben teret adtak a mentségnek. Horváth György védője még annyi kitélt tett, hogy „a németek döntöttek, és a magyarok engedelmeskedtek”,⁴⁰ igen egyértelmű volt azonban a *Népbírósi Közlöny* 1946. április 13-i, a népbírósi gyakorlatot bemutató cikkének címe: „Magyar alezredes nem mentheti magát a német hadnagytól kapott paranccsal”.⁴¹ A Paksy-Kiss Tibor csendőr ezredes ügyében hozott ítélet ki is tért arra, hogy ha elfogadná a bíróság, hogy a végrehajtó felsőbb utasításra cselekedett, „az azt jelentené, hogy ezen embertelen büntettekért esetleg csak Hitler és vezérkara volna felelőssé tehető, holott kétségtelen, hogy a magas állású végrehajtó szervek gerinctelen magatartása nagyban megkönnyítette ezen az emberi történelemben szinte páratlanul álló bűncselekménysorozat zavartalan lebonyolítását.”⁴²

A „parancsot követtem” típusú érvelésnek egy válfaja volt a „mindig is ezt csináltam” kezdetű magyarázkodás. Maros Antal főszolgabíró kijelentette, hogy „a belügyminisztérium utasításait mindég végrehajtottam”.⁴³ Mattyasovszky Kamill főszolgabíró sajátos módon azt fejtegette, hogy már a német megszállás előtt is internáltatott: „Az internálásokkal kapcsolatban kértem, volt-e az országban olyan rendőrhatalóság, amelyik az elmúlt 25 év alatt senkit sem internált volna?”⁴⁴ Nem való-

³⁷ BFL XXV.1.a.1946.5126. 167.

³⁸ BFL XXV.1.a.1946.197. 10.

³⁹ BFL VII.5.e.1950.2021. 76.

⁴⁰ BFL XXV 1 a 1946 197. 241.

⁴¹ *Népbírósi Közlöny*, 1946. április 13., 6.

⁴² BFL XXV.2.b.1949.83053. 5.

⁴³ BFL XXV.2.b.1947.9834. 21

⁴⁴ BFL XXV.1.b.1946.1045. 7.

színű, hogy a baloldaliak internálásának német megszállás előtti gyakorlatára meglágyította volna a népbírák szívét. Marsall Ferenc főszolgabíró azzal érvelt, hogy Márky Barna békési alispán minden utasítását végre kellett hajtania: „Beismerem azt, hogy a vármegye alispánja részéről kiadott rendelkezéseket a leggondosabban és feltétlenül végrehajtottam. Azt, hogy az alispán által kiadott rendelkezés népellenes vagy sem, nem tettem és nem tehettem bírálat tárgyává. Egyszerűen végrehajtottam a rendelkezéseket.”⁴⁵ Az igazság azonban az, hogy Marsall a hátra maradt zsidók deportálásáért is kezeskedett – hogy ebben nem járt sikerrel, az nem rajta múlt.

Kevés eset mutatja szemléletesebben a népbírószági perek elfogultságát, mint a zsidó származású „kollaboránsokkal” szembeni egyes perek. A perekből jól megmutatkozik a kommunista emlékezetpolitika torzító jellege, a későbbi hidegháborús narratívába jól illeszkedő „anticionista” vonal, mely már az átmenet éveiben is megjelent. A kommunisták hamar rájöttek, hogy a zsidó tanácsok ideális célpontjai lehetnek a figyelemelterelő, széles nyilvánosság előtt zajló koncepciós pereknek. Egyeseket „csak” megszorongatott a rendszer, majd eleresztette őket. 1945 júniusában aktát nyitottak Antl Ödön kispalota politikus, volt kaposvári zsidótanácselnök ügyében a helyi népügyészségen, ahol azt próbálták bizonyítani, hogy Németországba is szállító fakeskedőként vezető állásban járult hozzá Magyarország háborúba sodródásához – ezért akár halálbüntetés is járhatott volna, de az ügyet végül elengedték. Antl nem várta ki, hogy később leporolják-e aktáját, 1950 környékén emigrált. Vajda Ármint, a gyöngyösi zsidó tanács volt elnökét, korábban status quo hitközségi elnököt 1946 februárjában kizárta sorából a Munkaszolgálatos Szövetség, mert nyilvánosan kritizálta a kommunisták helyi korrupcióját. Vajda nem értett a jelzésből, ezért egy évvel később az *Igaz Szó* fenyegette meg: „vaj van a fején”, „úgy hírlík, rövidesen felelősségre is vonják”, bár a jelek szerint ez nem történt meg.⁴⁶ Müller Rezsővel, a fővárosi zsidó tanács lakásosztályának vezetőjével szemben 1948 nyarán zajlott népügyészségi nyomozás, melyet végül vádemelés nélkül lezártak.⁴⁷

⁴⁵ Czégé 2014, 117–132, itt 125.

⁴⁶ *Igaz Szó*, 1947. április 5., 6.

⁴⁷ BFL XXV.2.b.221.1949.

Zsidókkal szembeni eljárások, „kollaboráns”-perek

Szaftos per ígéretével kecsegtethetett, amikor Stern Samu, a budapesti Zsidó Tanács volt elnökének ügyében népügyészégi eljárás indult: egy kommunista szakszervezeti vezető, Elek András feljelentését követően 1945. május 22-én nyomozást rendelt el Egri László népügyész „Stern Samu és a magyarországi Zsidó Tanács vezetősége” ellen, és ezt már csak 1948 augusztusában, két évvel Stern halála után zárták le.⁴⁸ Egy 1945. novemberi hír szerint – a lapok „spekulánsok” rovatában – házkutatást tartottak Stern Samu és Wilhelm Károly volt tanácsstagok lakásán, állítólag 125 Napóleon-aranyat, négy Mária Terézia-aranytalért és valutát – több száz dollárt és fontot – foglalva le tőlük. A hírek szerint Wilhelmet le is tartóztatták. A *Szabad Nép* nem is felejtette el tisztázni, hogy a vagyont „a nyilasokkal összejátszó” zsidó tanács tagjainál lelték fel, akik „csak a dúsgazdag zsidókon” segítettek – implikálva, honnan származhatnak az összegek.⁴⁹ A *Szabad Nép*ben Betlen Oszkár – keményvonalas párttag, lapszerkesztő, Auschwitz túlélője – adta meg a letartóztatás körítését: a zsidó tanács tagjai „a nyilas uralmat kiszolgál[ták]”. Két fajta zsidó van, a „gerinces” dolgozó és a „gerinctelen”. Utóbbiak számára „semmilyen átélt szenvedés nem jelenthet menlevelet”, „ezekkel végezni kell és végezni fogunk”.⁵⁰ A rendszerhű *Ludas Matyi* pedig kétértelmű karikatúrát közölt, mely szerint „akasztófa” kéne a zsidó ruhákat lopó Sternnek. A következő, decemberi számban lehozták Stern álhelyreigazítási-kérelmét: az ál-Stern („németül SS”) közölte, hogy csak aranyat és órát lopott, de ruhát nem. „Soraim közlését kérve, vagyok deportálásukra mindig kész hívük” – zárult a levél.⁵¹ Az idős és beteg Stern nem élhette meg a hajsza kulminálását, 1946. június 8-án, 72 évesen elhunyt. Végrendeletében csendes temetést kért a nyilvánosság kizárásával, hitközségi szereplők jelenléte nél-

⁴⁸ BFL XXV.2.b.1947.7367.

⁴⁹ *Szabad Föld*, 1945. november 25., 2; *Szabad Nép*, 1945. november 18., 5.

⁵⁰ *Szabad Nép*, 1945. november 18., 4. Kiemelés az eredetiben.

⁵¹ *Ludas Matyi*, 1945. november 25. és december 2. A lap egy 1946-os száma utalt rá, hogy Stern tényleg beperelte a lapot, de nem világos, hogy az újság viccelődött-e. *Ludas Matyi*, 1946. május 2., 3.

kül.⁵² Stern természetes halála megfosztotta a kommunistákat egy tökéletes bűnbaktól, ám ezek csak háttérzajt jelentettek a „legek-legének”, Berend Béla rabbi és fővárosi zsidótanács tag népbíróági perének.

Berendet 1945. április 27-én tartóztatták le Sátoraljaújhelyen, ahol második feleségével, Windt Klára Ilonával és újszülött, egyhetes kislányával tartózkodott.⁵³ Ekkor hivatalosan még egy hónap sem telt el Magyarország szovjet megszállása óta. Olyan neves háborús bűnösök, mint Szálasi Ferenc, ekkor még bőven szökésben voltak. Ezzel kezdődött meg Berend 735 napos pokoljárása, mely kétségkívül a legnagyobb figyelmet kapott zsidóval szembeni koncepciós népbíróági per volt a második világháború után Magyarországon. A rabbi május 8-án, 11-én, 12-én és június 6-án négy vallomást tett a budapesti PRO-n – Politikai Rendészeti Osztály, Péter Gábor vezetése alatt álló, kommunista dominanciájú erőszakszerv –, ezekben lényegében mindent bevallott: hogy kiadta a szigetvári zsidók vagyonát a csendőröknek; hogy feljelentette a fővárosi Zsidó Tanács lényegében összes tagját; hogy nőket erőszakolt meg; illetve, hogy ő maga is megdézsmálta a zsidó vagyont.⁵⁴ Hores Ilona, a Szent István körút 2. számú nyilasház gépírónöje állította, hogy emlékszik Berendre, aki zsidókat jelentett fel a nyilasoknak; szembeállításukkor Berend elismerte, hogy ez igaz volt.⁵⁵ A népbíróágon tett vallomása és emlékirata szerint a rabbit gumibottal verték a PRO-n.⁵⁶

A zsidó vezetéssel szemben voltaképpen már korábban is nyomozott az állambiztonság. Egy PRO-összefoglaló szerint nem csak Berend, de „társai”, a zsidó tanács vezetői és Kasztner Rezső, illetve cionista kollégái ellen is igyekeztek adatokat gyűjteni. Kezdetben láthatóan kiemelkedő szerepet szántak Szalkai Ernőnek és a gettórendőrségnek, a vallomások jelentős része rájuk és „bűneikre” vonatkozik, ám ezt a vonalat később ejtették. Viszont Berend esetében legalább egy fontos anyagot a zsidó vezetés szívárogtatott ki. A PRO rátette kezét Berend Endre László államtitkárnak írt leveleire, melyekben a zsidók kivándoroltatása mellett

⁵² *Világ*, 1946. június 12., 3

⁵³ BFL XXV.4.f.1964.9741. 4.; MTA Kézirattár Ms.11.081. 313. A sátoraljaújhelyi PRO-tól egy bizonyos Schwarcz Miklós megérdeklődte a biztonság kedvéért, hogy nem kell-e Berend szülésből lábadozó feleségét is letartóztatni, elvégre ő is német kivételezéssel menekült meg a holokauszt elől. ÁBTL 3.1.9. V. 129355. 106.

⁵⁴ ÁBTL 3.1.9. V. 129355/b. 2–20

⁵⁵ ÁBTL 3.1.9. V. 129355/a. 12, 18.

⁵⁶ ÁBTL 3.1.9. V. 129355/b. 31; MTA Kézirattár Ms.11.081. 310, 312, 314–315, 317.

érvelt még a német megszállás első hónapjaiban, nyilván a zsidók életének megóvása céljából.⁵⁷ Érdekes módon a perben alig-alig kerültek idézésre Berend Endréhez írt levelei; azokat inkább a sajtó idézte,⁵⁸ s ennek oka az lehetett, hogy Endre még a nyomozati szakaszban vallotta: a leveleket megkapta, de sosem reagált rájuk, Berend sosem volt a kémje, magánember nem szólhatott bele a deportálásokba, és „kizárt”, hogy Berend miatt deportálták volna a szigetvári zsidókat.⁵⁹

A legelső cikket Berend ügyében érdekes módon a *Magyar Nemzet* közölte 1945. május 9-én. A cikk szerint Berend a pécsi Gestapo kémje volt, sorsára hagyta a szigetvári közösséget, gyümölcsöző kapcsolatot ápolt Bosnyák Zoltánnal, és zsidó vagyont játszott a nyilasok kezére, de a legdurvább vádak a cikkből még kimaradtak.⁶⁰ A *Reggel* június 4-i cikke⁶¹ már keményebb hangot ütött meg: a cikk címe – „Berend főrabbi, a Gestapo besúgója, nyilas újságot olvasva nézte végig hívei deportálását a szigetvári állomáson” – olyan hatásos lett, hogy azzal Berend még évtizedekkel később is szembesülni volt kénytelen. A történet egy bizonyos Maratics Károlytól származik, aki a szigetvári zsidókat őrizte mint „keretlegény” – ő valódi tettes volt a történetben. Még ő maga is azt vallotta a szigetvári rendőrségen, hogy *hallomásból tudja*, hogy Berend nevetve figyelte híveinek elszállítását – újságotolvasásról, pláne nyilas lapról nem tett említést.⁶² A szigetvári eseményeket a népbíróság az október 21-i ülésnapon tárgyalta, jellemző módon erre Maraticst már nem idézték meg. Hogy a holokauszt egy elkövetőjének nyomozati szakaszban tett, másodkézből idézett sztorija hogyan vált tényközléssé a korabeli magyar sajtóban – ez csak a koncepciós pereket kísérő sajtóhajszák jellegére mutat rá. Más vádak már csak az egy évvel később (!) benyújtott vádirat kapcsán kaptak sajtónyilvánosságot. A *Szabadság*

⁵⁷ Schmidt 1990, 341–342.

⁵⁸ *Világosság*, 1946. július 10., 4.; *Szabad Szó*, 1946. augusztus 3., 4.

⁵⁹ ÁBTL 3.1.9. V. 129355/a. 218.

⁶⁰ *Magyar Nemzet*, 1945. május 9., 3.

⁶¹ A *Reggel*, 1945. június 4., 3.

⁶² ÁBTL 3.1.9. V. 129355/a. 194. Érdekes módon Lévai azzal érvel Berend deportálás alatti gúnyos viselkedésének cáfolatára, hogy Berend ekkor már Budapesten tartózkodott. Lásd: BFL XXV.4.b.23238.1975. Lévai beadványa, 32. Ez viszont téves, maga Berend is azt vallja, hogy jelen volt a deportálásokkor (öt Bosnyáktól kapott, külön belügyi mentesítéssel nem deportálták). Kézenfekvőbb érvelés a váddal szemben, hogy az egy volt „keretlegénytől” származik, majd a történetet a szenzációhajász lapok költötték tovább.

ekkor például megírta, hogy Berend hullákat fosztott ki,⁶³ a *Szabad Szó* esti kiadása pedig szalagcímben közölte a hírt: „Nácibérenc rabbi a népbíróság előtt”.⁶⁴ Ugyanekkor a *Ludas Matyi* karikatúráján SS-egyenruhában, imasállal ábrázolták Berendet.⁶⁵ A *Világ* még fotót is közölt a népbíróságon álldogáló, alacsony, bajszos, szőke Berendről – ekkora sajtófigyelem csak a legnagyobb háborús bűnösök „kiváltsága” volt.⁶⁶

Az 1946. július 4-én benyújtott vádirat szerint, mely Rhosóczy Mihály népbügyész alkotása volt, Berend katonai alakulatnak adott segítséget személy- vagy vagyonellenes erőszakos bűncselekményhez (1945. évi VII. törvény, a népbíráskodás tárgyában kibocsátott kormányrendeletek törvényerőre emeléséről, 13. § [2] pont), német alakulatnak a magyar népet sértő adatot kiadott (Nbr. 13. § [5] pont), fasiszta vagy demokráciaellenes hivatalos szerv besúgója volt (Nbr. 15. § [5] pont), és kényszerű szükség nélkül nép- vagy demokráciaellenes hírverés szolgálatába állt (17. § [4] pont). Az előbbi kettő háborús bűncselekmény volt, utóbbi kettő pedig népellenes. Végül a Büntető Törvénykönyvbe ütköző lopás vétsége (333. és 336. § [2] pont) miatt emeltek vádat ellene.⁶⁷ Berend első tárgyalását 1946. augusztus 2-án tartották, a népbíró Gálfalvy István, a rabbira halálbüntetést kérő népbügyész továbbra is Rhosóczy volt. Később október 21-e és november 23-a között még négy tárgyalási napot tartottak, melyeknek eredményét jelen írásban együtt mutatom be. Berend a népbíróságon minden vádat tagadott, szerinte a tanúk haragosai voltak, és egyébként is verték őt a PRO-n. (Később behívták az egyik nyomozót az Andrássy út 60.-ból, aki közölte, hogy nem bántották Berendet; a rabbi szerint viszont az idézett rendőr csak a pótnyomozást végezte, tehát mások verték meg őt).⁶⁸

Először idézem a főbb vádak, melyek a tanúk részéről elhangzottak. Ezek Berend szigetvári deportálás alatti magaviseletét, illetve a budapesti gettóban nőkkel való bánásmódját és állítólagos nyilas kollaborációját érintették. Az események tisztán látásához fontos bemutatni az időrendi sorrendet. Berendet 1944. április 17-én letartóztatta a pécsi

⁶³ *Szabadság*, 1946. augusztus 3., 3.

⁶⁴ *Esti Szabad Szó*, 1946. augusztus 3., 1.

⁶⁵ *Ludas Matyi*, 1946. augusztus 11., 8.

⁶⁶ *Világ*, 1946. augusztus 6., 4.

⁶⁷ ÁBTL 3.1.9. V. 129355/b. 130.

⁶⁸ ÁBTL 3.1.9. V. 129355/b. 26–29, 31, 76.

Gestapo, onnan másnap szabadult ki, hazatért Szigetvárra. A szigetvári zsidókat egy, a déli határsávot az ország többi részénél korábban kiűritő akció keretében, április 27-én zsúfolták össze a helyi zsinagógába. Vallatás után onnan a barcsi internálótáborba kerültek, majd pedig Auschwitzba. A fővárosi Zsidó Tanács („intéző bizottság”) alakuló ülése május 15-én volt Budapesten, ezen Berend nem vett részt, csak a 17-i ülésen.

A szigetvári zsidókat április 5-én főszolgabírói utasításra Grünhut Rezső neológ hitközségi elnök írta össze, ám ez sem volt megfelelő a kitérték és keresztény párokkal rendelkezők azonosítására. A csendőrség Berendet idézte be a vitás esetek eldöntésére, ő pedig állítása szerint lehetőleg minél több zsidóra mondta, hogy soha életében nem látta.⁶⁹ Hárnik István, a pécsi zsidó tanács tagja csak arra tudott vallani, hogy Berend egyszer fenyegetően végigmérte őt, egy másik túlélő szerint pedig rádiót hallgató zsidókat jelentett fel, de erre nem volt bizonyíték.⁷⁰ Berend szerint a Gestapo éppen azzal a váddal tartóztatta le, hogy angol rádiót hallgatott a zsinagógájában, a német titkosrendőrség még meg is verte őt. Pécssett viszont hazaútjához már Krémer Móric rabbtól – és tanácstagtól – kapott pecsétetes német szabadmozgási igazolványt, melyet csak ki kellett töltenie.⁷¹ Péter József, a *Szigetvári Hírlap* szerkesztője szerint Berend tőle vett fel kölcsönt, amelyen élelmet és gyógyszert vett, ezt a zsinagógába zsúfolt híveinek adta át Szigetváron. Az ellátmányok átadását több túlélő szigetvári zsidó is megerősítette. Péter ezen kívül legalább hét olyan kitért zsidót fel tudott sorolni, akiknek származását Berend sikerrel tagadta el. Péter azt is megerősítette, hogy a rabbi viselte a sárga csillagot Szigetváron.⁷²

A szexuális visszaélés vádja láthatóan komoly szerepet kapott a nyomozásban, még Stöckler Lajos, a tanács volt *de facto* elnöke, későbbi hitközségi elnök is megosztotta a pletykát, miszerint „Szalkai Ernőről többen vallották, hogy csinos nőknek csak az ágyon keresztül lehet eljutni hozzá”.⁷³ A pletykára semmilyen bizonyítékot nem hoztak, és

⁶⁹ MTA Kézirattár Ms.11.081. 15–17.

⁷⁰ ÁBTL 3.1.9. V. 129355/a. 178, 172.

⁷¹ MTA Kézirattár Ms.11.081. 14–15.

⁷² BFL XXV.4.b.23238.1975. Péter József levele, 1946. július 30. O. n.

⁷³ ÁBTL 3.1.9. V. 129355/a. 108, 126–127.

Szalkait sem vették elő végül soha a vádakkal – de Stöckler később talán visszagondolt erre a pillanatra, amikor 1953-ban már őt vették kezelésbe az ÁVH vallatói, ugyanezen váddal. A vád részben a tárgyaláson is előkerült, egy bizonyos Baron Győzőné Kálmán Róza állította, hogy Berend megpróbálta „megkörnyékezni”, bár explicit szexuális ajánlattételtől vagy nemi erőszakról nem vallott. Berend azt állította, hogy a nőt sosem látta; szembesítésük eredménytelen volt.⁷⁴ Izsák József azt vallotta, hogy a rabbi lányokkal erőszakoskodott, de Izsák – maga is volt gettórendőr – ekkor már a politikai rendőrség szolgálatában állt.⁷⁵ A PRO-n maga Berend is beismerte 1945. május 11-én, hogy „400” lányt akart kitenni a Síp utca 12.-ből, ahol védettséget élveztek – bár hogy milyen célból, nem világos. „Legalább 5-6 esetben bizonyos előnyök ígéretével sexualis [sic!] zsarolás formájában jutottam zsidó nőkhez, akiken aztán meg is próbáltam segíteni.”⁷⁶ A nyilván kínzásra kicsikart vallomásban szereplő „történeket” meg sem kísérelték bizonyítani az eljárás során, és az ítélet indoklásának nem is képezték részét.

A végére csak azok a vádak maradtak, amelyek Berend viselkedését kifogásolták a deportálások végén, illetve a nyilas uralom idején. Az egyik fő vádpont Berend a *Harc!*-nak adott, 1944. június 29-i interjúja volt. Kollégáinak becsületére legyen mondva, hogy a népbírószági per folyamán sorban álltak ki Berend *Harc!*-interjúja mellett. Hahn István, a későbbi neves ókorkutató szerint „mindenki egyetértett” annak tartalmával; Herskovits Fabián – ekkor már Dohány utcai főrabbi – szerint a szöveg nem volt kifogásolható; Munkácsi Ernő szerint mindenki helyeselte a cikket akkor, hiszen a kitérés „járvány” volt; Katona József rabbi szerint a cikkel elvben nem volt baj, csak azzal a ténnyel, hogy a *Harc!*-ban jelent meg.⁷⁷ Érdekes módon viszont nem volt vele szemben vádpont, hogy a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet munkatársa volt, pedig ez is igaz volt. Berend feladatköre hivatalosan a „zsidó gyűjtemény vezetője” volt az Intézetben, ezzel egyébként a Magyar Zsidó Múzeum teljes korábbi anyagát alá rendelték volna a vidéki könyvtárakkal és

⁷⁴ ÁBTL 3.1.9. V. 129355/b. 47.

⁷⁵ ÁBTL 3.1.9. V. 129355/a. 112-113; ÁBTL 3.1.9. V. 129355/b. 42; *Szabadság*, 1945. február 20., 4.

⁷⁶ ÁBTL 3.1.9. V. 129355/b. 8.

⁷⁷ Uo. 106, 101, 86, 38; ÁBTL 3.1.9. V. 129355. 147.

kegytárgyakkal együtt.⁷⁸ Berend ténylegesen be is járt az intézetbe, Hrozenka Rezső, a Zsidókérdéskutató Magyar Intézet volt alkalmazottja úgy emlékezett, hogy Berend annyira sokat érvelt a deportálások ellen, hogy végül Bosnyák ki akarta tiltani őt.⁷⁹

A *Reggel* idézett cikke szerint Berend a szószékről „valóságos nyilasprogramot hirdetett”. A német megszállás utáni zsinagógai prédikációiból mindössze egy maradt meg – ebben a kitérteteket ostorozta, fenntartva a lehetőséget azonban, hogy visszafogadná a bűnbánókat⁸⁰ –, ám tudunk egy levélről, melyben egy bizonyos Berger Gyula ismeretlenül méltatta a rabbi egy augusztusi beszédét: „Engedje meg, hogy ismeretlenül tegnap a Dohány utcai imaházban tartott *magas szárnyalású szónoklatáért*, melyet volt szerencsém végighallgatni, s amely *reményt és lelket öntött* belénk, úgy a magam, mint sok ismerősöm nevében hálás köszönetet mondjak.”⁸¹ Az elérhető források nem keltik azt a benyomást, hogy Berend beszédeiben német vagy kollaboráns magyar érdekeket szolgált volna. Valamikor 1944 szeptemberében Gerő Sándor későbbi gettókörzeti előjáró vezetésével mozgalom is indult Berend Dohány utcai főbbbírává választásának kapcsán, ezt azonban Stern Samu nem engedte.⁸²

Bár a nyomozati szakaszban néhány zsidótanácsstag és -alkalmazott Berendet kritizálta, a népbíróságon már csak pozitív vallomások hangzottak el. Földes István volt tanácsstag szerint Berend többször járt nála internálások ügyében; Domonkos Miksa volt magas rangú tanácsi vezető szerint a gettó utolsó heteiben Berend „szinte teljesen egymaga látta el a lelkészi teendőket”; Munkácsi Ernő, a tanács titkára közölte, hogy Berend „rengeteg emberen segített”, többek között neki is adott hamis iratokat; Nagy József tanácsstag szerint Berend szerzett neki belépőt a Belügyminisztériumba; Reiner Imre, az ortodox jogtanácsos felidézte, hogy együtt támogatták a csepeli muszosokat.⁸³

⁷⁸ ÁBTL 3.1.9. V. 129355. 213.

⁷⁹ BFL XXV.4.b.23238.1975. O. n.

⁸⁰ ÁBTL 3.1.9. V. 129355 350. A szöveg Berend jom kippuri prédikációjának kefelevonata, mely 1944-ben szeptember 26–27-re esett.

⁸¹ BFL XXV.4.b.23238.1975. Berger Berendnek, 1944. augusztus 13. O. n.

⁸² ÁBTL 3.1.9. V. 129355/b. 89, 93.; BBH.

⁸³ Uo. 72. (Földes); 86–87. (Munkácsi); 97–98. (Nagy); 93. (Reiner). Domonkos vallomása, mely nem szerepel a népbírósági iratok között, de nyilván a nyomozáshoz készült, másolatban megtalálható a Berend–*Kortárs*-perben: BFL XXV.4.b.23238.1975.

A perben egyéb fontos vallomások is elhangzottak: ezek nem igazolták a nyilasokkal kollaboráló Berend képét, melyet az állambiztonság és a sajtó oly bőszen fejtegetett. Katona József rabbi felhozta a tárgyaláson, hogy Berend a tanácsban úgy köszöntette társait, hogy „*Nekama*”, ami héberül „bosszút” jelent, ezt egyébként Nagy József tanácsstag is megerősítette.⁸⁴ A „hullabrablás” vádja, mely szintúgy Izsák Józseftől származott,⁸⁵ nem bizonyult igaznak: Lengyel Jenő, a Chevra Kadisa vezetőjének vallomásából kiderült, hogy a kohanita Berend csak letakart koporsók előtt temetett, holttestekkel vallásjogi okokból nem is érintkezhetett.⁸⁶ Weinberger Jenő és Horovitz Tibor igazolta, hogy Berend Síp utca 12. számú alatti irodájában irathamisító központot tartottak fenn, Berend tudtával és segítségével. Többen is vallották, hogy irodájában ezen felül szökött muszosokat bújtatott.⁸⁷ Alpár Pálné azt vallotta, hogy a gettóban Berend gyógyszerert szerzett szoptató anyáknak.⁸⁸ Özv. Herczog Béláné szerint kisfiának önzetlenül, ellenszolgáltatás nélkül hamisított kitérésí papírt a rabbi.⁸⁹ Különösen fontos lehetett Ferencz Tibor népügyész, népügyészségi vezető vallomása, aki a német megszállás alatt muszos volt, s akinek Berend szerzett kóser ételt Budapesten.⁹⁰

A fentiek dacára Berendet az elsőbíróság 1946. november 23-án bűnösnek találta ellenséges katonai alakulatnak adott segítségnyújtás és népellenes hírverés vádpontjaiban, ezért tíz év fegyházat kapott, melyből egy év hat hónapot tekintettek kitöltöttnek. A 16 oldalas ítélet hosszas ideológiai eszmefuttatásban mondott ítéletet a 19. század vívmányaival szemben álló cionizmus felett, melyet a nácizmushoz hasonlított. „A XIX. század nagyszerű vívmányai folytán Magyarországon olyan korszak következett, amelyben [...] a zsidóságot hitfelekezetnek tekintették [...]. [E]bben az időszakban a cionizmusnak Magyarországon nem volt talaja [...]. [A] szerencsétlen kimenetelű első világháború [...] után [...] a régi rendszer [...], hogy a figyelmet [...] a földreformról [...] el-

⁸⁴ ÁBTL 3.1.9. V. 129355/b. 38–39, 98.

⁸⁵ ÁBTL 3.1.9. V. 129355/a. 112–113.

⁸⁶ ÁBTL 3.1.9. V. 129355/b. 98–99.

⁸⁷ Uo. 237, 263, 267.

⁸⁸ Uo. 111.

⁸⁹ Uo. 314–315.

⁹⁰ Uo. 93.

terelje [...], bűnbakul a zsidóságot állított[a] oda [...]. [E]kkor a cionista gondolat igen sok embernél talált termékeny talajra. Ebben az időszakban indult meg Németországban a nemzetiszocialista mozgalom [...] sokan a kivándorlás mellett döntöttek [...], hogy a zsidóság mint külön nemzetiség kezeltessék [...] [ide tartozott] Berend Béla vádlott is.” Bár az ítélet maga is megállapította, hogy a vádlott tevékenysége „általában hasznos” volt a zsidóság számára, azt is tisztázta, hogy kivételezett tanácstagi helyzetéért akkor is elítélné, ha semmilyen bűnt nem követett volna el, ráadásul súlyosbító körülménynek tekintette rabbi mivoltát. (Intő jelek lehettek volna ezek a tanács többi, túlélő tagja számára). Az ítélet arra is utalt, mi volt a háttere a zsidó vezetők számonkérésének: „A népbíróság ehelyütt utasítja vissza a magyar demokrácia ellenségeinek azt az eléggé el nem ítélni gyanúsítását, hogy népellenes bűncselekményt csak a zsidóság ellen lehet elkövetni, illetve az csak akkor üldöztetik, ha a zsidóság ellen követték el.”⁹¹ Védője szerint a rabbi szívrohamot kapott, amikor kihirdették az ítéletet – az a sajtóforrások szerint is igazolhatónak tűnik, hogy összeesett.⁹² A lapok természetesen nem felejtették el megírni a népbíróság ítéletét.⁹³

Bár az ítélet ellen a védelem és a vád is fellebbezett, az ügy amúgy is a NOT elé került volna, mivel Gálfalvy István tanácsvezető bíró különvéleményt fogalmazott meg: két nappal később keltezett szövege szerint maximum a népellenes hírverésért lehetne elítélni, de így sincsen elég bizonyíték Berend ellen, aki ráadásul „életkockáztatást jelentő segítségnyújtást” adott a többi zsidónak.⁹⁴ A NOT Szabó Zoltán által vezetett tanácsa végül 1947. április 11-én mentette fel Berendet, megállapítva, hogy semmi köze nem volt a szigetvári deportáláshoz; hogy helyesen tette, hogy kegyzsereket mentett; hogy az antiszemitákkal ápolt kapcsolatai a zsidóság előnyére váltak; hogy nem lopott a gettóban; s végül, hogy megpróbálta menteni a razziák áldozatait. „Bátorsággal látta el papi tisztét” – így a konklúzió.⁹⁵ A döntés sokaknak nem tetszett: egy kaposvári zsidó a felmentésbe bele nem nyugodva újra

⁹¹ Uo. 136–140, 141, 144–145.

⁹² Uo. 238; WL 598b.

⁹³ Pl. *Szabad Szó*, 1946. október 24., 3.

⁹⁴ ÁBTL 3.1.9. V. 129355/b. 117–119.

⁹⁵ Uo. 155–171.

feljelentette Berendet, a hírhedt Kun páterhez hasonlítva őt – igaz, még nem ez volt a legdurvább hasonlat, a nyomozati szakaszban Berendet egy szigetvári zsidó haragosa „gerinctelen zsidónak” nevezte, „aki azt akarja, mint Hitler”.⁹⁶

A sajtó sem volt kíméletesebb: a *Szabad Nép* egy rövid, a NOT-ítéletet követő cikkben „Höss auschwitzi táborparancsnok” „cinkostársának” nevezte a rabbit.⁹⁷ Demeter Imre, aki a *Haladás*ba készített interjút Berenddel, cikkét így zárta: „[...] valószínű[leg] akasztófára kerül. Azt érdemel.”⁹⁸ Gábor Andor kommunista újságíró a NOT-ítéletre úgy reagált, hogy csak azért is „a nyilasokkal cimboráló rabbinak” nevezte Berendet, illetve a NOT-ot támadta.⁹⁹ Rónai Mihály András szintúgy nem fogadta el a NOT ítéletét, lényegében arra utalva, hogy Berendnek meg kellett volna halnia legalább a holokauszt alatt: „annyi erkölcs sem volt a papnak, amennyi megkíváncsat minden valamirevaló hajóskapitánytól, [hogy] hajójával együtt süllyed el a parancsnoki hídon”.¹⁰⁰

Konklúzió

A fentiekben néhány népbíróági per és népügyészégi eljárás kapcsán mutattam be a kommunista múltértelmezés holokauszttal kapcsolatos torzításait, narratív manipulációit. A célpontban lehettek a magyar közigazgatás tagjai, kápók, „keretlegények” vagy a zsidó tanácsok tagjai. Ez nem azt jelenti, hogy párhuzamot lehet vonni egy üldözött zsidó és egy magyar közszolga helyzete között, hanem hogy a kommunista diktatúra elnyomó gépezetébe bárki bekerülhetett, származás és vallás nem számított: ilyen értelemben – jegyezhetnénk meg némi iróniával – a szovjet típusú elnyomás az egyenlősítés tételét maradéktalanul megvalósította. Végső soron látni kell, hogy a népbíróágok története további alapkutatót igényel, hiszen az országsszerte megtartott több

⁹⁶ Uo. 184, 68.

⁹⁷ *Szabad Nép*, 1947. április 17., 3.

⁹⁸ *Haladás*, 1947. július 25., 10.

⁹⁹ *Szabadság*, 1947. április 18., 5.

¹⁰⁰ *Haladás*, 1947. április 17., 6.

tízezer pernek mindössze a töredékét dolgozták fel. A perek kvantitatív és kvalitatív elemzése is várat magára. Szintúgy szükséges elemezni az egyes perek mögött álló motivációkat – „mezei” büntetőeljárás, politikai ok, esetleg egyéni leszámolás, bosszú. Nem lebecsülve az eddigi kutatási eredményeket, rögzítendő, hogy ezek a feladatok továbbra is a magyar történettudomány adósságai.

Források

Levéltári források

ÁBTL 3.1.9. V 129355

ÁBTL 3.1.9. V. 129355.

ÁBTL 3.1.9. V. 129355/a.

ÁBTL 3.1.9. V. 129355/b.

BFL VII.5.e.1949.23534.

BFL XXV.2.b.1947.7367.

BFL XXV.2.b.221.1949.

BFL XXV.4.b.23238.1975. Berger Berendnek, 1944. augusztus 13. O. n.

BFL XXV.4.b.23238.1975. O. n.

BFL XXV.4.f.1964.9741. 4.

BFL VII.5.e.1950.2021. 76.

BFL VII.5.e.1950.235. 58, 80.

BFL XVII.1709.1945. 219a. 3.

BFL XXV 1 a 1946 197. 241.

BFL XXV.1.a. 2372/1945.

BFL XXV.1.a.1945.1949. 20.

BFL XXV.1.a.1945.3573. 111.

BFL XXV.1.a.1945.395.

BFL XXV.1.a.1946.1494. 6.

BFL XXV.1.a.1946.197.

BFL XXV.1.a.1946.2218. 18.

BFL XXV.1.a.1946.5126.

BFL XXV.1.a.1946.841. 198.

BFL XXV.1.b.1946.1045. 7.

BFL XXV.2.b.1947.9834. 21

BFL XXV.2.b.1949.80742. 20.

BFL XXV.2.b.1949.83053. 5.

BFL XXV.2.b.1949.85100. 13.

MTA Kézirattár Ms.11.081.

Sajtóforrások

A Reggel, 1945: június 4., 3.

Haladás, 1947. április 17., 6., július 25., 10.

Igaz Szó, 1947. április 5., 6.

Ítélet, 1947. január 16., 15.

Magyar Nemzet, 1945. május 9., 3.

Népbírószági Közlöny, 1945. december – 1946. júliusi számai.

Szabad Föld, 1945. november 25., 2.

Szabad Magyarország, 1945. szeptember 2., 5.

Szabad Nép, 1945. november 18., 1947. április 17-i számai.

Szabadság, 1947. április 18., 5.

Szabad Szó, 1946. augusztus 3., 4., október 24., 3.

Világ, 1946. június 12., 3

Világosság, 1946. július 10., 4.

Irodalom

Centropa Arcive 2025: Az Alexander család. *Centropa.org*. <https://www.centropa.org/hu/photo/az-alexander-csalad> (letöltve: 2025. 07. 24.)

Czégé, Petra Gabriella 2014: „Utasítottak” – A deportálás elkövetőinek védekezési stratégiái a népbírószági perek alapján. In Erdész, Ádám – Kovács, Tamás (szerk.) *A holokauszt Békés megyei történeteiből*. Gyula, Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, 117–132, 125.

Fritz, Regina 2012: *Nach Krieg und Judenmord: Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Gottingen, Wallstein, 2012.

Holokauszt Emlékközpont 2013: Lapátos hadsereg. Munkaszolgálat Magyarországon a II. világháborúban. *musz.hdke.hu*. <http://musz.hdke.hu/#alexander-odon> (letöltve: 2025. 07. 24.)

Karsai, László – Molnár, Judit (szerk.) 1994: *Az Endre–Baky–Jaross per*. Budapest, Cserépfalvi, 111.

Máthé, Áron 2019: Megszállók és megszállottak. Megjegyzések a német megszállás kiprovokálásának kérdéséhez. *Kommentár*, 4, 19–30.

Máthé, Áron 2024: Egy külföldről irányított rendszerváltás. A „rendszerváltás” fogalmának történeti vonatkozásai. *Rubicon*, 5–6, 4–11.

Pető, Andrea 2007: Problems of Transitional Justice in Hungary: An Analysis of the People's Tribunals in Post-War Hungary and the Treatment of Female Perpetrators. *Zeitgeschichte*, 34, 335–349.

Schmidt, Mária 1990: *Kollaboráció vagy kooperáció? A budapesti Zsidó Tanács*. Budapest, Minerva, 341–342.

- Szerencsés, Károly 2009: *Az ítélet: halál! Magyar miniszterelnökök a bíróság előtt*. Budapest, Kairosz, 337.
- Végső, István 2014: Főispánok a népbíróságok előtt. In Braham, L. Randolph (szerk.) *Tanulmányok a holokausztról VI*. Budapest, Múlt és Jövő Alapítvány, 413-460.
- Zinner, Tibor – Róna, Péter 1986: *Szálasiék bilincsben. A Hűség Házától az Andrássy út 60-ig*. Budapest, Lapkiadó Vállalat, 1:56.

A kommunizmus múltja Spanyolországban

II. rész

The past of communism in Spain

Part II

Szerző: José Luis Orella, a madridi San Pablo Katolikus Egyetem jelenkori történelem professzora

Fordították: Dergán Ádám,¹ Rapcsok Dóra²

Absztrakt

Honnan ered, miből gyökerezik a spanyol baloldali gondolat? Miért nincsenek napirenden napjaink Spanyolországában a polgárháború idején a kommunisták által elkövetett rémtettek? Kik, mikor és hol gyújtottak fel spanyol templomokat és gyilkoltak meg közel hétezer egyházi személyt, köztük 13 püspököt és 283 apácát? Valóban a paracuellosi tömeggyilkosság adta a mintát a szovjeteknek az 1940-es katyni vérengzéshez? Miféle hazugságokkal és ferdtésekkel próbálják pozitívan bemutatni a spanyol állami emlékezetpolitikában a kommunista eszmerendszert? José Luis Orella kétrészes tanulmánya többek között ezekre a kérdésekre ad választ.

Kulcsszavak: kommunizmus, Spanyolország

Abstract

Where does Spanish leftist ideology come from, and where are its roots? Why are the atrocities committed by the communists during the civil war not on the agenda in Spain today? Who, when, and where set fire to Spanish churches and murdered nearly 7000 clergymen and laity, including 13 bishops and 283 nuns? Was the Paracuellos massacre really the model for the Soviets' massacre in Katyn in 1940? What lies and distortions are being used in the Spanish state's memory policy to try to present the communist ideology in a positive light? José Luis Orella's two-part study answers these questions, among others.

Keywords: communism, Spain

¹ Általános főigazgató-helyettes, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala.

² Spanyolnyelv-oktató, szakértő.

Bevezetés

A tanulmány első részében³ áttekintettem a spanyolországi kommunizmus 20. század első felét érintő történetét a forradalmi háttértől kezdve az 1920–1930-as évek zűrzavaros mindennapjain át a véres polgárháborúig és annak a mozgalmat érintő utóéletéig, valamint a szakszervezetek helyzetéig bezárólag. A második rész a kommunizmusnak a Franco-diktatúrában, majd a kiépült demokratikus államrendszerben betöltött szerepét és tevékenységét vizsgálja.

Kommunizmus a Franco-diktatúrában

Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála mélyreható változást idézett elő a spanyolországi kommunisták politikai stratégiájában. 1960-ban a PCE (Partido Comunista de España, Spanyolország Kommunista Pártja) VI. prágai kongresszusa Santiago Carrillót választotta főtitkárnak. Az új vezető már a polgárháború alatt is betöltötte ezt a posztot a JSU-ban (Juventudes Socialistas Unificadas, Egyesült Szocialista Ifjúság), amikor az egyik legjelentősebb kommunista vezető lett, és a madridi védelmi juntában betöltött pozíciója miatt őt tették felelőssé a Paracuellos del Jarama-i tömeggyilkosságokért. Politikailag azonban képes volt a pártot az olaszok által követett útra terelni, akik a moszkvai utasításokkal szembeni nagyobb cselekvési autonómiát részesítették előnyben.

A párt fő tevékenysége belföldön az 1950-es évek végén kialakult rezsimmellenes tevékenységekkel való kapcsolatfelvétel, toborzás és ellenőrzés volt. A Franco-ellenesség három fő pillére közül kettőt a diákság és a munkásság alkotott. A progresszív katolikus aktivizmussal együtt ez a három összetevő új hadszínteret biztosított a veterán PCE harcosai számára, akik úgy vélték, hogy a rezsimmel szemben ellenérzéseket tápláló fiatalok toborzása, a munkásbizottságok és az egyházi szakszervezetek beszívargása ideális cselekvési terepet, és egyúttal a politikai hegemonia megszerzésének lehetőségét jelentheti a PCE számára. Azonban a Carrillo által a szervezet felett gyakorolt erős ellenőrzés 1964-ben néhány újító eszméket valló értelmiségi, mint például

³ A tanulmány a *Századvég* folyóirat 2024/2. számában jelent meg.

Fernando Claudín és Jorge Semprún kiutasításához vezetett. Carrillo PCE-je csatlakozott a PCI (Partito Comunista Italiano, Olasz Kommunista Párt) eurokommunizmusához, amelyhez a PCF (Parti Communiste Français, Francia Kommunista Párt) is csatlakozott.⁴

A szovjet hatalomtól „független” kommunisták nagy védelmezője Nicolae Ceaușescu, Románia vezetője volt. Egyedül a spanyolok, az olaszok és a románok maradtak ki Csehszlovákia 1968-as megszállásából és „tavaszuk” megsemmisítéséből. A PCE eurokommunista irányvonala miatt számos pártszakadáson ment keresztül. 1964-ben kivált belőle a maoista irányultságú Spanyol Kommunista Párt, Partido Comunista de España (marxista-leninista) néven, rövidítve: PCE (m-l). Az 1968-as csehszlovákiai események nyomán jött létre 1971-ben a Szovjetunió irányutatását követő Spanyol Kommunista Párt a VIII–IX. Kongresszus alapján, a Partido Comunista de España (VIII y IX Congresos). 1973-ban pedig a demokratikus ellenzéki erőkkel való összefogás miatt vált ki a Spanyol Kommunista Munkáspárt (Partido Comunista Obrero Español, azaz PCOE).⁵ 1974. január 6-án az első csoport megalakította a Forradalmi Antifasiszta és Hazafias Front (Frente Revolucionario Antifascista y Patriota, FRAP) nevű platformot, amelyet a kommunizmus-hoz közel álló szocialista, Julio Alvarez del Vayo vezetett. Ő a polgárháború alatt a hadsereg főbiztosa volt. A FRAP magába olvasztotta az olyan forradalmi csoportokat, mint a Spanyol Demokratikus Egyetemi Diákszövetség (Federación Universitaria Democrática Española, FUDE), amely a vietkong és a guevarizmus felé orientálódott, és amelynek tagjai voltak többek között José María Maravall és Enrique Barón, a demokratikus időszak későbbi szocialista miniszterei. Ebben az évben a FRAP megkezdte véres támadásait a fegyveres erők, így a rendőrség ellen is.⁶ Az akciók középpontjában az építőiparral kapcsolatos sztrájkok és a turisták által leginkább látogatott mediterrán városokban a rezsimmelenes graffittikkal történő provokáció állt. A FRAP koordinációs bizottságának 1971-es elemzésében a spanyol helyzetet a következőképpen írta le:

⁴ Tusell 1979; Elorza 1995; Claudín 1977; Carrillo 1977.

⁵ Estruch Tobella 2000; Hermet 1972; Martorell 2000; Tusell 1977; Morán 1986; Treglia 2012.

⁶ Pellicer 2010, 20.

„Ma, a politikai sötétség ellenére, amelyben a fasizmus népünket tartani igyekszik, a tömegek körében kezd világossá válni, hogy a fasizmus felszámolásához az is szükséges, hogy egységfrontot alakítsunk ki, és hogy ezt a fasiszta diktatúra új körülményei között kell megtenni, amelyben nincsenek legális pártok vagy népi szervezetek, amelyben a néptömegek egész politikai életét brutálisan elnyomják, és amelyet a legszigorúbb titokban kell folytatni. A FRAP-ot a mai új körülmények között kell összekovácsolnunk, ahol a fő erőt az óriási, szervezetlen tömegek, és nem az olyan politikai pártok és szervezetek jelentik, ahol a középosztályok még mindig gyakorlatilag tétlenek a diktatúrával szemben.”⁷

Ugyanebben az időszakban néhány maoista irányzatú katalán kommunista harcos elszakadt a PSUC-tól (Partido Socialista Unificado de Catalunya, Katalónia Egyesült Szocialista Pártja), és 1969-ben úgy döntöttek, hogy a PCE (Internacionálé) nevet adják maguknak. A polgári csoportokkal való szövetség megtagadása és a sztálinizmus következetes védelme azonban újabb csoportok kiszakadásához vezetett. Így jött létre az „isták” – Organización Comunista de España, PCE (i) „los istas” – valamint a „nemzetközi” csoportja – Partido Comunista de España (internacional). 1975-ben újra megjelentek Spanyol Munkáspárt (Partido del Trabajo de España, PTE) néven, és a PCE-t vezető Demokratikus Junta részét képezték.⁸ 1967-ben a PCE párizsi csoportjában megjelent a maoista irányzat egy új szakadár csoportja, a Spanyol Marxista–Leninisták Szervezete (OMLE). Az OMLE-t 1968 szeptemberében alapították Brüsszelben, de 1975-ben, az első kongresszus eredményeként újjászerveződött PCE-vé, amely forradalmi szervezetként elfogadta a fegyveres szárny létrehozását GRAPO (Los Grupos de Resistencia Antifascista Primero de Octubre, Első Októberi Forradalmi Antifasiszta Csoportok) néven. A GRAPO a rendszerváltás időszakában 83 merényletet hajtott végre, súlyos szerepet játszott az erőszakos politikai

⁷ Grupo Edelvec 1985, 16.

⁸ Manté 2004.

radikalizálódásban. Főtitkára Manuel Pérez Martínez volt, akit „Arenas elvtárs” néven ismertek.⁹

Az átmeneti időszakban a szakadárok a szovjetbarátok soraiból kerültek ki. 1970-ben Enrique Líster megalapította a PCOE-t, bár később, 1986-ban Santiago Carrillo távozásával újra csatlakozott a PCE-hez. A korábbi PCE (VIII–IX) más csoportokkal együtt részt vett abban a koncentrációs folyamatban, amely 1984-ben a Spanyolország Népeinek Kommunista Pártja (Partido Comunista de los Pueblos de España, PCPE) létrejöttét eredményezte, az pedig 1989-ben nagyrészt újra csatlakozott a PCE-hez, egy kis csoportot leszámítva, amely megtartotta a PCPE rövidítést.

A szovjetek „egyháza”

A katolikus egyház mint a rezsim egyik alappillére, egyes elemeit tekintve fontos változásokon ment át: diadalmas egyházból lázadó egyházzá változott. Marcelo González bíboros 1974. július 11-én a Királyi Erkölcsi és Politikai Tudományos Akadémián tartott disszertációjában részletesen írt a diadalmas egyházzal, ami a mártíroknak köszönhetően tudott növekedni. A háború vége óta, húsz év alatt 76 iskolai szemináriumot építettek, ami hárommilliárd-százhatmillió pezetába került. 1934 óta a szeminaristák száma 300 százalékkal nőtt, a nagykorúak száma 2000-ről 8000-re, míg a kiskorúaké 5000-ről 14 000-re emelkedett. Az egyházmegyei papok száma 1964-ben elérte a 26 000-et, az egyház szolgálatában álló férfiaké a 38 000-et, a nőké a 109 000-et, közülük 30 000-en missziókban dolgoztak, főként Latin-Amerikában. Ezek a számok egy hamvaiból újjászületett egyház életerejét mutatták, amely nemcsak Spanyolország, hanem a latin-amerikai kontinens számára is emberi erőforrásokat biztosított.¹⁰ Amikor azonban XXIII. János pápa összehívta a II. Vatikáni Zsinatot, és közzétette utolsó enciklikáját, a *Pacem in Terris*, a spanyolországi egyház szükségesnek találta, hogy megváltoztassa a spanyol politikai berendezkedéssel való kap-

⁹ Novales 1989; Gómez Parra 1991.

¹⁰ A francói Spanyolországról részletesen: Redondo 1999; García Villoslada 1979–1982; Cuenca Toribio 1978; Cárcel Ortí 2009; Álvarez Bolado 1976; Díaz Salazar 1981; Botti 1992; Tusell 1984; Díaz-Salazar Martín de Almagro 1993.

csolatát. A vatikáni államtitkárság megerősítette a kereszténydemokrata irányzatokat, amelyek az állam és az egyház közötti kapcsolatok megszakadását védelmező martiniánus gondolkodás felől a keresztényszocialista álláspontok irányába kezdtek eltolódni. Franco számára ez érthetetlen volt, hiszen több évtizedes kormányzása alatt kiváltságos helyzetet biztosított a katolikus egyháznak.

A spanyolországi egyházban fokozatosan halványulni kezdett az a hála, amit a katakombákból és a mártíromságból való felszabadulás váltott ki. 1971 szeptemberében került sor a püspökök és papok közös közgyűlésére, amelyen a politizálódt szektorok vették át az irányítást. Az általuk összeállított záróközlemény a rendszerhez fűződő minden kapcsolat megszakítását, a konkordátum felülvizsgálatát, valamint a Cortesben (a spanyol parlamentben) az egyházi részvételről való lemondást sürgette. 1972. január 11-én Vicente Enrique y Tarancón lett a Püspöki Konferencia elnöke, egyúttal hivatalosan is Madrid érsekévé nevezték ki. Az új érsek kijelentette, hogy az egyház és az állam közötti unió véget ért. Egy évvel később a püspöki konferencia *La Iglesia y la comunidad política* [Az egyház és a politikai közösség] címmel dokumentumot tett közzé, amelyben megismételték, hogy el szeretnének távolodni a rezsimtől. A kijelentést 59 püspök támogatta, 20 pedig elutasította.

A váltás főszereplői a Katolikus Akció nevű mozgalom egyesületei voltak, mint a Katolikus Munkásfiatalok (Juventudes Obreras Católicas, JOC) és a Katolikus Akció Munkásközösségek (Hermandades Obreras de Acción Católica, HOAC). 1950-ben a Spanyol Katolikus Akciónak 522 470 tagja volt 12 349 központtal, a HOAC-nak pedig 1500 aktív tagja és további 5235 híve volt.¹¹ Ez utóbbiak között számos olyan személy szerepelt, aki régebben a forradalmi baloldal harcosa volt, de időközben megtért. A HOAC és a JCO tagjai együttesen kibővítették azoknak a szakszervezeti aktivistáknak a hálózatát, amelyek a keresztényszocializmushoz közeli értékeket vallották.¹² A maga részéről a Jézus Társasága Apostolátusa létrehozta az Ifjúsági Munkaügyi Őrsök (Vanguardias Obreras Juveniles, VOJ) nevű szervezetet, amelyből később megalakult a Munkaügyi és Szociális Őrs (Vanguardia Obrera y Social,

¹¹ Gómez Pérez 1976, 163.

¹² Babiano 1995, 277–294.

VOS). Egy másik fontos szektort az Egyetemi Mária Kongregációk Spanyolországi Szövetsége (Federación Española de Congregaciones Universitarias Marianas, FECUM) képviselt, amelynek a jezsuiták vezetésével 137 831 tagja volt.¹³ 1964-ben a fentiek alkották a Munkavállalók Szakszervezeti Akciója (Acción Sindical de Trabajadores, AST) magját. 1970-től az antikommunista elemek eltávolítását szorgalmazták, és az AST-t a Munkások Forradalmi Szervezetévé (Organización Revolucionaria de Trabajadores, ORT) alakították át.¹⁴ Az új pártban nem voltak katolikus munkások, ezért maoista–kommunista irányultságú szervezetté vált.

Kommunizmus a demokráciában

1977. április 9-én, nagyszombaton, a húsvéti ünnepeket kihasználva, Adolfo Suárez kormánya legalizálta a PCE-t. Az első parlamenti választásokon a PCE a szavazatok 9,33 százalékát szerezte meg, így 20 képviselője lehetett. Ezzel a harmadik legjelentősebb politikai erő lett a szocialisták után, ugyanakkor messze nem vált a spanyolországi baloldallal hivatkozási pontjává. Az 1979-es választásokon némileg jobban szerepeltek: a szavazatok 10,77 százalékát szerezték meg, 23 képviselőt küldhettek a parlamentbe. Az ő idejük ezután azonban lejárt, és a polgárháborút átélte vezetés fenntartása többé már nem illett bele a spanyol társadalomba. Az 1982-es választásokon a szocialista Felipe González győzött, a PCE támogatottsága 4,02 százalékra, vagyis 4 mandátumra esett vissza – ekkor úgy tűnt, hogy a kommunizmusnak leáldozott.

Ugyanakkor a párt mégis megmaradt, mégpedig a NATO-ból való esetleges kilépésről szóló népszavazás miatt. A kilépést támogató társadalmi platform volt az alapja az Egyesült Baloldall (Izquierda Unida, IU) nevű koalíció létrehozásának, amelyben a kommunisták a korábbi marginális baloldali disszidensekkel egészültek ki, egy fiatal kommunista bányász, Gerardo Iglesias vezetésével. Az IU az 1986-os választásokon mindössze 4,63 százalékot ért el és csupán 7 képviselőt juttatott a parlamentbe. Az újjászületés kulcsa Julio Anguita, Córdoba polgár-

¹³ Gómez Pérez 1976, 163.

¹⁴ Laiz 1993, 40–56.

mesterének megválasztása lett az IU élére – abban az időben ez volt az egyetlen tartományi főváros, ahol kommunista vezető irányított. Julio Anguita, akinek az apja egy kommunista tanár és a *maquis* soraiban harcoló partizánparancsnok volt, 1988-ban vette át a koalíciót. A következő évben a kommunisták 9,07 százalékot értek el és 17 képviselői mandátumot szereztek; 1996-ban ez az arány 10,54 százalékra nőtt, ami 21 mandátumot eredményezett. A növekedés annak volt köszönhető, hogy elhatárolódtak a szocializmustól, és kísérletet tettek a kommunista vezetésű baloldal létrehozására. Anguita egészségügyi problémák miatt visszalépett, így fokozatosan csökkent a szervezet támogatottsága, amely 2008-ra, Gaspar Llamazares idején érte el a mélypontot: 3,77 százalék és 2 mandátum. Egy új koordinátorral, Cayo Larával 2011-ben 6,92 százalékot és 11 mandátumot szereztek, ami a 2015-ös választásokon 8 százalékra csökkent, más baloldali formációkkal kötött különböző koalíciókból, a nacionalista szeparatizmust a diskurzusuk részeként integrálva. A következő évi választásokon az Unidos Podemos („Együtt Képesek vagyunk rá”), a radikális baloldali erők nagykoalíciójának részeként indultak.

A Podemos és az égbolt meghódítása

2014. január 12-én a *Público* nevű digitális újság honlapján megjelent egy kiáltvány *Lépjünk: alakítsuk át a felháborodást politikai változássá* címmel, amely a 2011-es 15-M Mozgalomból (Movimiento 15-M, a megszorítások ellen létrejött mozgalom) kiinduló tüntetéseket próbálta politikai formában megvalósítani. A kiáltvány leírta a Spanyolországban és a dél-európai országokban kialakult kritikus helyzetet, valamint hangsúlyozta, hogy az embereknek össze kell fogniuk egy horizontálisan szervezett, radikális alternatíva létrehozására. Ez az alternatíva a következő európai választásokon politikai jelöltség formájában egyesítené a felháborodott emberek akarátát, szembeállítva a hagyományos pártok súlyos korrupciójával és a foglalkoztatás bizonytalanságával. A kiáltványt számos olyan tanár és társadalmi aktivista aláírta, aki részt vett a 15-M tüntetéseken.

Január 17-én került sor a Podemos néven elterjedt mozgalom nyilvános bemutatkozására. Az új mozgalom körülbelül négy hónapnyi

munka eredménye volt: egy kisebb csapat azért dolgozott, hogy egy olyan politikai alternatívát teremtsen, amely szakít a kétpártrendszerrel és a végrehajtó hatalom neoliberális gazdaságpolitikájával. A mozgalom tagjai a madridi Complutense Egyetem (Universidad Complutense de Madrid, UCM) professzorainak egy csoportja, Pablo Iglesias, Juan Carlos Monedero, Iñigo Errejón, Carolina Bescansa és Luis Alegre voltak. Pablo Iglesias (Madrid, 1978), a FRAP egykori harcosának és a CCOO egyik vezetőjének fia, az UCM politológia professzora, továbbá az Intereconomía, a La Sexta és a Cuatro televíziós csatornák ismert talkshow-jának műsorvezetője. Az első csatorna jobboldali és liberális gazdasági irányultságú, míg a La Sexta kifejezetten baloldali, a Cuatro pedig balközép. Pablo Iglesias emellett két műsort vezetett: a *Fort Apache*-t, a politikai ellenállásról szóló talkshow-t a Hispan TV-csatornán, valamint a *La Tuerkát*, a Producciones CMI által készített és a Público TV által az interneten keresztül sugárzott televíziós talkshow-t. Az előbbi az iráni televízió spanyol nyelvű külföldi csatornája, az utóbbi pedig a *Público* nevű, radikális baloldaliként jellemezhető médiumhoz kapcsolódik.

Az időzítés nem is lehetett volna megfelelőbb. A társadalmi nehézségek a radikális válasznak kedveztek. A munkanélküliség aránya Spanyolországban 2014-ben 25,93 százalék volt, a fiatalok munkanélküliségi rátája 55,49 százalék, az apáké pedig 21,71 százalék. Azokban a háztartásokban, ahol az összes felnőtt munkanélküli volt, az arány 10,83 százalékkal emelkedett.¹⁵ Az országban a nyomor vészesen növekedett, ami lerombolta a középosztályra épülő társadalom képét (hasonlóan utolsó Franco-rezsimhez), ami kiegyesült a munkanélküliek emelkedő számával és a munkaerőpiacra való egyre nehezebb visszatéréssel. A Podemos politikai pártként azzal a céllal alakult meg, hogy horizontális szervezetként kulcsszerepet játsszon az európai választásokon, miközben a megszorításokat hangsúlyozó liberális gazdasági reformok által büntetett ágazatok javaslatainak szószólójává váljon.

Az új politikai mozgalom színe a lila lett, amit a lélekkel, a józansággal, a hatalommal és a változással azonosítanak. Spanyolországban ezt még kiegészítették a republikánus olvasattal is, hiszen 1931 és 1939 között, a második köztársaság idején ez volt a spanyol zászló csíkjainak

15 INE 2014.

színe. A Podemos ideológiai programjának fő elemei az alábbiakon alapultak: a bérek és a nyugdíjak emelése, a korrupció és az adócsalás üldözése, tisztességes lakhatáshoz való alkotmányos jog, szociális bérleti díjakkal rendelkező állami lakásállomány létrehozása, a közszolgáltatások védelme a szolgáltatások kiszervezésével szemben, ami magába foglalta az állam által nyújtott széleskörű szolgáltatások privatizációját, úgymint az oktatás, az egészségügy, az igazságszolgáltatás, a közlekedés, a tájékoztatás, a lakhatás és a kultúra. Továbbá fontos szerepet kaptak a feminista törekvések a nemi erőszak elleni küzdelemben és az állam által támogatott ingyenes abortusz védelmében: az antimilitarista diskurzus, ami magába foglalta Spanyolország NATO-ból való kilépését; a bevándorlókat segítő csoportok támogatását a külföldiekre vonatkozó törvények hatályon kívül helyezésével; Spanyolország strukturálását illetően pedig nyitottak voltak a radikális nacionalista baloldal felé, elismerve az önrendelkezési jogot egy olyan népszavazás során, amely arról döntene, hogy Katalónia Spanyolországhoz tartozik-e, vagy sem.

2014. május 25-én tartották az európai parlamenti választásokat. Spanyolországban a radikális baloldal nagymértékben növelte mozgásterét annak ellenére, hogy a Néppárt (El Partido Popular, PP) 4 098 339 szavazattal és 16 EP-képviselői hellyel győzött, ugyanakkor az előző választáshoz képest 8 képviselői helyet veszített. Ugyanez történt a Spanyol Szocialista Munkáspárttal (Partido Socialista Obrero Español, PSOE) is, amely 3 614 232 szavazattal és 14 EP-mandátummal megőrizte ugyan a második helyét, de 9 mandátumot veszített az európai intézményben. Ezzel szemben a radikális baloldal profitált a két hagyományos, nagy párt bukásából. A Primavera Europea (Európai Tavasz) egy olyan koalíció volt, amely magában foglalta azokat valenciai baloldali nacionalista csoportokat, amelyek 2011-ben hozták létre a Kompromis-koalíciót (Coalición Compromís – baloldali és zöld irányzatokat összefogó pártszövetség), valamint az Equót (radikális zöldeket). Ez utóbbi egy baloldali környezetvédő formáció volt, amely arra törekedett, hogy a zöld csoportokat egyetlen képviseletbe tömörítse. Végül a Chunta Aragonesista, egy aragóniai nacionalista baloldali formáció más, kisebb kasztíliai és melillai csoportokkal együtt megalakította a Primavera Europeát, amely 302 266 szavazatot és 1 európai parlamenti képviselőt szerzett. Az IU-LV La Izquierda Plural néven mutatkozott be,

amely az IU-t és a különböző autonóm régiókban létrejött egységeket – mint például az IPC-LV-t és az EUiA-t Katalóniában, az Anova-IN-t Galíciában, a Batzarret Navarrában és kisebb zöld és baloldali csoportokat – egyesítette. Az IP 1 575 308 szavazatot és 6 európai parlamenti képviselői helyett szerzett, ami 4 képviselővel több, mint amit az azt megelőző, 2009-es EP-választáson értek, megerősítve ezáltal a baloldallal újjáalakulási folyamatának növekvő lendületét, amelyre a párt vállalkozott.

Azonban a lila pártnak, a Podemosnak – amelynek szlogenje: „Mikor szavaztál utoljára lelkesen?” – sikerült meglepnie a közvélemény-kutató intézeteket azzal, hogy 1 253 837 szavazatot, 5 EP-képviselői helyet szerzett a szavazatok 7,9 százalékával. Annak ellenére, hogy a szervezet Pablo Iglesias (a politikai szervezet legismertebb személye) arcképével ellátott szavazólapokkal indult, senki nem számított ilyen eredményre, hiszen egy fiatal pártról volt szó. A lila párt a harmadik legtöbb szavazatot kapta Madridban, Aragóniában, Kantábriában, Asztúriában és a Baleár-szigeteken. A Podemos október 18-án a Vistalegre-palotában tartotta az első úgynevezett Állampolgári Gyűlést, 7000 ember részvételével. A közösségi finanszírozás (*crowdfunding*) segítségével 5750 aktivista 132 711 eurót gyűjtött össze a kongresszus költségeire és a mozgalom pénzügyeire.¹⁶ A Podemos azt állította, hogy azért van mintegy 240 000 tagja, mert nem írt elő kötelező tagdíjat. Pablo Iglesias záróbeszédében egy szándéknyilatkozattal fejezte be a kongresszust: „Az eget nem konszenzussal, hanem támadással foglalják el.” Az európai parlamenti választásokon aratott meglepetésszerű győzelme és a vezető szilárd ambíciója, hogy a PSOE-től elszakítsa a választási testületet, nagyon eseménydús általános választásokat vetített előre. 2015. február 4-én a CIS (Centro de Investigaciones Sociológicas – közvélemény-kutató intézet) bejelentette, hogy a Podemosra a válaszadók 23,9 százaléka adná le a voksát, és ezzel – megelőzve a PSOE-t – az ország második politikai ereje lett. A következő választási összecsapások során a lila párt fokozatosan megszilárdította erejét, később viszont egyre inkább csökkent a támogatottsága, mivel egyre világosabbá vált, hogy egy forradalmi baloldalt és nem egy olyan tiltakozó mozgalmat képvisel, ami a jobb és bal szerinti bináris felosztáson kíván felülkerekedni.

¹⁶ Gil 2014.

A 2015. május 24-i önkormányzati választásokon a Podemos nem kockáztatta a saját „brandjét”, hanem úgy döntött, hogy más csoportokkal és platformokkal együttműködve Ganemos (Nyerjünk) név alatt indul. A helyi választói akarat azonban döntőnek bizonyult: míg egyes helyeken sikeres volt az összefogás, máshol több jelölt is ugyanazért a szavazóbázisért versengett. Ennek ellenére az eredmények jónak tekinthetők, hiszen – főként a szocialistákkal folytatott tárgyalások után – ők kormányozhatták Madrid, Barcelona, Zaragoza, Cádiz és La Coruña városát.

Madridban a polgármesteri tisztséget az Ahora Madrid nyerte el – egy koalíció, amelyet a Ganemos Madrid, a Podemos, valamint független jelöltek, az IU-ból kilépett képviselők és az Equo alkottak, a többségi pártok ellenében. A lista élén Manuela Carmena állt, egy egykori harcos kommunista, egy munkajogász, aki a büntetés-végrehajtási felügyelet bírója lett, és aki több, terrorizmusért elítélt szabadon bocsátását is támogatta. Barcelona esetében a Guanyem Barcelona listája nyert, amelyet az Iniciativa per Catalunya Verds, az Esquerra Unida i Alternativa, az Equo, a Procés Constituent és a Podemos beáramlása miatt átneveztek Barcelona en Comúra. A listát Ada Colau, a Plataforma de Afectados por la Hipoteca (PAH) korábbi szóvivője vezette, amely a tiltakozásokban kiemelkedő szerepet játszott. Zaragozában a Zaragoza en Común (ZeC) nevű lista, amelyet Pedro Santisteve, a Zaragozai Egyetem professzora, az Asociación de Seguimiento y Apoyo a Presas y Presos en Aragón (ASAPA) alapítója vezetett, szintén győzött. A listát a Podemos, az IU, az Equo, a Somos és a Demos+, a Piratas de Aragón és a Chunta Aragonesistából kivált Puyalón de Cuchas alkotta. La Coruñában Xulio Ferreiro, a La Coruñai Egyetem eljárásjogi professzora nyerte el a polgármesteri tisztséget. A győztes Marea Atlántica koalíció listáját az Esquerda Unida, a Podemos, az Anova-Irmandade Nacionalista, a Compromiso por Galicia, az Equo és az Espazo Ecosocialista Galego alkották. A koalíció testvérlistái, a Compostela Aberta és a Ferrol en Común hasonlóképpen sikerrel vették át a hatalmat. Cádizban a Por Cádiz si se puede jelöltje, José María Gonzalez, „kichi” nyert, amely a Podemos helyi „brandje” volt. González középiskolai tanár, Teresa Rodríguez társa és az IA téziseinek követője. A támogatást a szocialistáktól és a Ganemos Cádiztól kapta. Utóbbit az IU és az Equo alkotta. Zamorában az IU győzött, a korábbi anarcho-szindikalista harcos, Fran-

cisco Guarido jelölésével. Valenciában a baloldali változás szelét a Compromís koalíció hozta meg, Joan Ribó, az EUPV (Valenciai IU) egykori kommunista aktivistájával, aki helyi szinten a szocialisták és a València en Comú, a Podemos támogatását kapta. A városi jelöltek sikere egyrészt a szocialista listák összeomlásának, másrészt annak volt köszönhető, hogy a társadalmi mozgalmak, a radikális baloldali nacionalizmus, valamint az IU és szövetségi szatellitjei által irányított politikai tér fokozatosan felszívódott. Ennek nyomán a Podemos a baloldal megállíthatatlan növekedésének képviselőjévé vált, sőt, a történelmi PSOE görög mintájú *sorpasso* lehetőségének megvalósítója lett.¹⁷

A következő választási próbatétel a 2015. szeptember 27-én tartott katalóniai autonóm választás volt. Ezen Artur Mas határozottan a fentektől való teljes elszakadást hirdette meg, hogy ezzel elterlje a figyelmet pártja súlyos korrupciós botrányairól, valamint arról, hogy támogatottsága drasztikusan visszaesett a már meglévő szociális intézkedések többségének felszámolásával járó megszorító politika következtében. A Junts pel Sí nevű új koalíció a nacionalista CDC és ERC pártokat egyesítette a kormány által e célból támogatott ANC és Òmnium függetlenségpárti szervezetekkel. Az eredmény 1 628 714 szavazat és 62 mandátum lett. Ada Colau barcelonai győzelmét a Catalunya Sí que es Pot (CSQP), az Equo, az IPC, az EUiA és a Podemos koalíciója próbálta erősíteni, Lluís Rabell aktivista, a Federació de Asociaciones de Vecinos de Barcelona elnökének vezetésével. A meghatározó szereplő valójában José Luis Franco Rabell üzletember volt, egy csődbe jutott családi vállalkozás korábbi elnöke, akinek politikai tapasztalata a trockista PORE-ban (Partido Obrero Revolucionario de España, Spanyol Forradalmi Munkáspárt) való részvételére vezethető vissza. Vezetése sikertelen volt: a 367 613 szavazat és 11 képviselő csekélynek bizonyult. A kudarc egyik oka a CUP (La Candidatura de Unidad Popular, A Népi Egység Jelöltlistája) sikere volt, amely 337 794 szavazatot és 10 mandátumot szerzett, 7-tel gyarapítva az előző választáson szerzett 3 mandátumát. A CUP-nak sikerült összehangolnia a radikális tiltakozók szavazatait egy határozottan függetlenségpárti üzenet mentén, szembeállítva a többi párt úgynevezett politikai kasztjával. Ez vonzóbbnak bizonyult sok társadalmi csoport számára, mint az új koalíció, amely

¹⁷ Orella 2019, 123–141.

a kommunisták és a zöldek hagyományos szervezeteit egyesítette a Podemossal.

Ezután következett az igazán nagy választási próba, a 2015. december 20-i általános választások, ahol eldőlt, hogy a Podemos bejut-e a nemzeti parlamentbe, és hogy a rendszerváltás óta megszilárdult kétpártrendszer véget ér-e. Ezeken az általános választásokon Mariano Rajoy PP-je megőrizte első helyét, de 123 képviselői hellyel (63-al kevesebb, mint 2011-ben) és 3 629 601 szavazat elvesztésével, míg a PSOE kisebb visszaesést szenvedett el: 90 képviselőt szerzett (20-al kevesebbet a korábbihoz képest) és 1 458 196 támogatóval kevesebbet, mint azelőtt. A kétpártrendszer hagyományos pártjainak hanyatlásából elsősorban az Albert Rivera vezette Ciudadanos (Polgárok) jött ki a legjobban, 40 mandátummal. Ők a rendszer reformszellemét követelve – különösen a korrupció elleni küzdelemre és Spanyolország egységének védelmére összpontosítva – tettek szert előnyre. A Podemos a saját nevével 3 198 584 szavazatot és 42 képviselőt szerzett, de ehhez hozzá kellett adni a katalán testvérpárti jelölteket, az En Comú Podemet, az Ada Colau által inspirált Barcelona en Comú körüli koalíciót, tehát ehhez csatlakozott a Podemos és az ICV-EUiA, továbbá megkapta más csoportok támogatását is, mint például a Procés Constituent, amely már a BeC-ben is benne van. A lista élén Xavier Domènech, az Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) professzora állt, aki a barcelonai városi tanács stratégiai tanulmányokért és emlékezetpolitikáért felelős biztosként tevékenykedett. Ebben a minőségében politikai megbízottként több jobboldali és katolikus eredetű név és szimbólum – például I. János Károly király mellszobra – eltávolítását hajtotta végre. Ada Colau képviselőjeként jó személyes kapcsolatot ápolt Pablo Iglesias-szal. Ez alkalommal 929 880 szavazattal és 12 mandátummal valóban becsülendő eredményt értek el, így Barcelona és Tarragona vezető politikai erejévé váltak, lehetségessé vált a PSOE testvérpártjának, a PSC-nek a megelőzése. Valenciában a Compromís-Podemos-És el Moment (a Podemos és a Compromís koalíciója) választási lista nyert, ami 671 071 szavazatot szerzett, 9 képviselővel. Galíciában megalakult az En Marea-koalíció, amelyet a következő év júliusában már politikai pártként jegyeztek be. Ezen a választási listán a Podemos, az Anova-Irmandade, az EU, az Equo és az Espazo Ecosocialista Galego szerepelt városi szinten az előző önkormányzati választásokra létrejött csoportosulásokkal

együtt. Az eredmények alapján 408 370 szavazatot és 6 mandátumot szereztek. A Podemos által létrehozott listákat összesítve a párt több mint ötmillió szavazatot és 69 képviselőt szerzett az általános választásokon!

Ezzel egy időben megalakult az Most Közösen (Ahora en Común) nevű platform, amely olyan választási listák létrehozására törekedett, ahol a Podemos és az Izquierda Unida – az önkormányzati jelölésekhez hasonlóan – összefoghat. Ez azonban Pablo Iglesias ellenállása miatt nem volt megvalósítható, aki a katalán kudarc után az IU-t tehernek tartotta. Ennek ellenére a név bejegyzése után az Ahora en Común néhány támogatója a Népi Egység (Unidad Popular, UP) nevet vette fel, amelyhez az alábbi szervezetek csatlakoztak: Izquierda Unida, Unidad Popular en Común, Chunta Aragonesista, Izquierda Asturiana, Batzarre-Asamblea de Izquierdas, Construyendo la Izquierda-Alternativa Socialista, Entre Tod@s Sí Se Puede Córdoba, Segoviemos és Izquierda Castellana. Az UP jelöltje Alberto Garzón lett, egy fiatal közgazdász, a PCE aktivistája, akit Pablo Iglesias be akart integrálni a pártjába, de nem a sajátjába. 2016 júniusában ő váltotta Cayo Larát az IU szövetségi koordinátoraként. Ezeken az általános választásokon az UP 923 133 szavazatot kapott, a PCE kemény magja viszont mindösszesen 2 mandátumot szerzett, 759 257 szavazatot és 9 mandátumot veszítettek – ezek a voksok feltehetően a lila jelöltek neve mellé kerültek.¹⁸

Az eredmények azonban megakadályozták a kormányalakítás lehetőségét, mivel a két jelölt egyike sem szerezte meg a szükséges parlamenti többséget, sem Mariano Rajoy a PP részéről, sem a PSOE új vezetője, Pedro Sánchez, aki a Ciudadanos támogatását élvezte. Ezenfelül egyikük sem tudta elérni, hogy valamelyik jelentős párt tartózkodjon a szavazástól, ami a beiktatásukhoz szükséges feltétel lett volna. Ennek eredményeként 2016. június 26-ra újból kiírták az általános választásokat. Ez alkalommal Pablo Iglesiast elcsábította a lehetőség, hogy az UP közel 1 000 000 szavazatát hozzáadhatja az általa vezetett formáció ötmilliójához, és megkísérelheti a PSOE végleges megdöntését, ahogyan a görög Syriza tette a Paszokkal. Egy hónappal a választások kiírása

18 Uo.

előtt az IU és a Podemos megállapodott abban, hogy koalícióban indulnak a választásokon.¹⁹

A 2016-os általános választásokon más forgatókönyv érvényesült. A PP ismét nyert, de visszaszerezte a Ciudadanos által elvesztett szavazatok nagy százalékát. Ez 704 271 szavazattal több, aminek köszönhetően a PP 14 mandátumot szerzett, ami összesen 137 parlamenti képviselőt jelentett. 372 958 szavazat érkezett a Ciudadanosra, amely így 8 mandátumot veszített. A PSOE ismét 101 469 szavazattal kevesebbet kapott, ezzel 5 mandátumot veszített, ami 1977 óta a legalacsonyabb eredménye volt. Az Unidos Podemos listája 3 227 123 szavazattal és 45 mandátummal erősödött. Katalóniában az En Comú Podem-Guanyem el Canvi névre átkeresztelt koalíció 853 102 szavazatot kapott, 76 778-cal kevesebbet, mint legutóbb, bár mandátumvesztés nélkül, megtartva 12 képviselői helyét. Valenciában valami hasonló történt: az IU szövetségi ágának integrációjával jött létre a Compromís-Podemos-EUPV, amely 659 771 szavazatot kapott, 13 778 szavazattal kevesebbet, mint legutóbb, bár megtartotta a 9 képviselői helyét. Galíciában az En Marea 347 542 szavazatot gyűjtött, 63 156 szavazatot és 1 mandátumot veszített, így az új eredmények alapján 5 mandátummal zárt. Az IU-Podemos szövetség végeredményben nem szállított több szavazatot, sőt, ellenkezőleg: a két lista eredményeit összeadva több mint 1 000 000 szavazatot és 2 mandátumot veszítettek a 2015-ös választásokhoz képest. A munkásosztálybeli IU-szavazó nem tudott azonosulni a városi diákokban testet öltő, radikális baloldali diskurzussal.

A Podemos számára nagy jelentőségű volt a következő megmérettetés, amelyre 2016. szeptember 25-én került sor a galíciai és baszkföldi autonóm választásokon. A galíciai választásokon Alberto Núñez Feijóo megőrizte 41 mandátumát és abszolút többségét, ami az atlanti régiót a PP szavazatok „lerakatává” tette. A baloldali tábor azonban a PSdeG–PSOE vezetői hiányosságai miatt négy képviselői helyet veszített, valamint a BNG is egy mandátummal kevesebbet szerzett. Az En Marea immár hivatalos politikai pártként megelőzte a szocialistákat, és a második helyre került, így egy esetleges jövőbeli baloldali hárompárti kormány kulcsfontosságú referenciapontjává vált Galíciában, Luís Villares, a Galíciai Bírak a Demokráciáért szövívője vezetésével. A párt

¹⁹ Carvajal 2016a; Carvajal 2016b.

a szavazatok 19,7 százalékát szerezte meg, 273 523 szavazattal és 14 mandátummal, 5 helyet javítva. Az En Marea ismét megmutatta a csoportok integrálásáról szóló elképzelését, és sikerült felváltania a PSOE-t mint a baloldal referenciapontját egy esetleges kormányzás szintjén.

A baszk autonóm választásokon a politikai helyzet egészen más volt. Iñigo Urkullu PNV-je a szavazatok 37,36 százalékával 28 mandátumot szerzett, és ezzel vitathatatlanul megőrizte kormánypárti pozícióját. A második legfontosabb politikai erő, Idoia Mendía szocialistái azonban az előző választásokhoz képest a szavazatok 40,6 százalékát veszítették el. Az EH a baszk közszolgálati televízió (Bildu Maddalen Iriarte, EITB) újságírójának vezetésével új képet alakított ki az ETA társadalmi támogatottságáról, választói táborá ugyanakkor 19 százalékkal csökkent. Ennek ellenére sikerült megőriznie a második helyet, ami kulcsfontosságú a választókkal folytatott belső diskurzus szempontjából. Ezeken a választásokon a Podemos választási elvárásai nagyon magasak voltak. Az előző parlamenti választásokon 29 százalékot szereztek, a PNV pedig 24,9 százalékot, és az első hely megszerzésével nagy választási meglepetést okoztak. Ezeken az autonóm választásokon, ahol az induló kizárólag baszk volt, nagy kérdőjel volt, hogy a Podemos képes lesz-e ezt a sikert a szocialista szavazatok és a nacionalista baloldal összefogásával megerősíteni. A nevük Elkarrekin Podemos lett, a Podemos, az Ezker Batua-Berdeak (EB-B), az Ezker Anitza és az Equo által alkotott koalícióból. Az EB-B 2011 októberében megszakította kapcsolatait az IU-val és önállóan kezdett működni, így az IU újraépítette az Ezker Anitzát disszidensek bevonásával, amely ezek után a szövetségi referense lett Baszkföldön. A Lehendakaritza (a baszk kormány elnöki tisztsége) jelöltje Pili Zabala fogorvos lett, akit többek között azért választottak, mert testvérét – az ETA egyik tagját – a Terrorellenes Felszabadító Csoportok (GAL) ölték meg. A választás célja egyértelműen az volt, hogy a választókat elszakítsa a nacionalista baloldaltól, amely úgy „fehéredhetett”, hogy elhagyott egy olyan szervezetet, amely évszázadok alatt fejlődött, és a terrorszervezet felbérelt bérgyilkosainak támogatása jellemezte. A végeredmény azonban, bár fontos volt, csalódot okozott, mivel nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A PSE-PSOE megelőzésére ugyan volt lehetőség, de mégsem tudták legyőzni az EH Bildu-t. Az eredmény 157 334 szavazat, 14,86 százalék és 11 képviselő, ami a harmadik politikai erőt jelenti az autonóm közösségben.

A közelmúltbeli választási eredmények és a Podemos fő vezetői közötti nézeteltérések aktualitást adtak a 2017. február 13-án Vistalegrében újra összeülő Podemos-kongresszusnak. A Pablo Iglesias és Íñigo Errejón közötti stratégiai eltérések mindenki számára láthatóvá váltak. A 62 tagú Állami Polgári Tanács megalakulása fontossá vált, amikor a két vezető által az alulról megnyerhető támogatás mérésére került sor. Vistalegre II-ben 9000-en voltak jelen, azonban a szavazáson minden aktív, regisztrált választópolgárnak minősülő személy közvetlenül szavazhatott. A Podemosban nincsenek küldöttek. 456 725-en regisztráltak, ami nagyon magas szám – részben annak köszönhetően, hogy nincs tagdíjfizetési kötelezettség, és a regisztráció közvetlenül a párt honlapján történhetett. A kongresszuson a szavazáson való részvételre jogosult aktív, regisztrált küldöttek körét azonban azok alkották, akik már korábbi alkalmakkor is aktívan részt vettek szavazásokon, így a létszám 283 175 főre csökkent. Ebből ténylegesen 155 275 fő vett részt a szavazáson, ami a regisztráltak 34,5 százalékát jelenti.

Pablo Iglesias 89 százalékos támogatottságot szerzett, 128 700 szavazatot kapott, szemben az alternatíva, Juan Morenó 15 700 szavazatával. A párt főtitkára által bemutatott Podemos para Todas nevű szervezeti modell a tagok több mint 50 százalékának támogatását nyerte el, míg Íñigo Errejón Recuperar la Ilusión nevű javaslatát a szavazók 34 százaléka támogatta. A kongresszuson bemutatott négy dokumentumot – politikai, szervezeti, etikai és egyenlőségi – a tagság elfogadta, és így a párt prioritásaként a társadalmi igazságosságért és az emberi jogokért folytatott küzdelmet, a „*derecho a decidir*” (a spanyolországi régiók önrendelkezési jogát) és a nők elleni erőszak felszámolásáért folytatott küzdelmet emelte ki. A párt konszolidálta a szervezetet, amely inkább elnöki, mint közgyűléses alapú volt. A 62 tagú Állami Polgári Tanácsban 37 tanácsos Pablo Iglesias, 23 Íñigo Errejón és 2 Miguel Urbán antikapitalistái mellett tette le a voksát.²⁰ A rendezvény végén elénekelték Lluís Llach *L'Estaca* című dalát, amely egykor a kommunisták és a radikális baloldal Franco tábornok elleni küzdelmének jelképévé vált. A dal szerzője a katalán függetlenséget támogató autonóm képviselő.

A következő választási erőpróba a 2018. december 2-i andalúziai autonóm választás volt. Ezen a választáson Susana Díaz szocialistái

²⁰ García de Blas 2017.

elvesztették abszolút többségüket, ami a PP és a Ciudadanos által – a VOX külső támogatásával létrehozott – új végrehajtó hatalomnak kedvezett. A radikális baloldal 2018 októberében Adelante Andalucía néven formálódott, a Podemos Andalucía és az IULV–CA megállapodásával, az Equóval és a Partido Andalucista feloszlásából származó csoportokkal, például a Primavera Andaluzával és az Izquierda Andalucistával együtt. Az elnökjelölt a cádizi születésű Teresa Rodríguez volt, akinek a karrierje a szülővárosában, Rotában lévő katonai támaszpont elleni demonstrálással indult, majd később az Izquierda Anticapitalista (Antikapitalista Baloldal) szakszervezetiseként az oktatás területén tevékenykedett. A Podemos európai parlamenti képviselőjeként vált ismertté, később pedig a párt andalúziai főtitkárává választották. Ezen a választásokon 584 040 szavazatot és 17 mandátumot sikerült szereznie, ami azért bizonyult keserű eredménynek, mert a korábbi, 2015-ös választásokon a Podemos önálló listán 12, az IULV–CA pedig további 5 mandátumot nyert. A 2018-as választásokon a Podemos és az IULV–CA egységes listájával a végeredmény 3 mandátum elvesztése lett, és a Ciudadanos mögött a negyedik andalúziai politikai erővé vált.

Az a feltételezés, hogy a Podemos már elérte növekedésének határait, hogy az „ég meghódítása” messze van, és hogy a szocializmus ügye – a közvélemény-kutatások szerint – már a múlté, továbbra is Pedro Sánchez kormányának kedvez, amely lassan, de fokozatosan visszaszerzte a lila párttól korábban elpártolt szavazókat. A politikai következmények az Iñigo Errejón körüli területi összefonódások és a párt kritikái miatt jelentkeztek. Valenciában a Compromís egyedül indult az összes közelgő választáson, Galíciában pedig a Podemos elhatárolódott az En Mareától, és saját listát indított. Andalúziában az Adelante Andalucía az Unidos Podemoson belül saját, autonómiával rendelkező összefogássá akart fejlődni, ahogy azt mások is tették, kivéve a Compromist, amely a 2016-os kongresszuson „vegyes” társaságba került. Az egységes parlamenti frakció megalakításának nehéz helyzete láthatóvá tette a mozgalom problémáit, amelyeket a választási kudarcok csak tovább súlyosbítottak.

2019. január 17-én Iñigo Errejón meglepő bejelentést tett arról, hogy Manuela Carmena polgármester asszony platformján jelölteti magát a madridi helyhatósági választásokon. Néhány nappal később lemondott mandátumáról a Képviselőházban. 2019. január 25-én Ramón Es-

pinar madridi főtitkár, autonóm képviselő és szenátor is lemondott tisztségéről, ami a vezetőség széthullását és a válság elmélyülését eredményezte. 2018. december 22-én Manuela Carmena létrehozta új platformját „Több Madrid” néven („Más Madrid”), ami a Podemoson és az IU-n kívül jött létre. A rés megnyílásával napok kérdése volt csak, hogy az „errejonista” (Íñigo Errejón híveiből álló) tábort is kihasítsák. Az alapítók közül már csak Pablo Iglesias és Íñigo Errejón maradtak talpon, különböző, egymással versengő politikai projektekben tevékenykedve.

2019. április 28-án voltak az általános választások, de már 2019. március 15-én a Podemos, az IU és az Equo megváltoztatta a jelölés nevét Unidas Podemosra, hogy feministább hangzást adjon neki. Néhány szövetségesük – például a Compromis és az En Marea – azonban úgy döntött, hogy külön listán indul, és elhatárolódik Pablo Iglesias irányításától. Az eredmény azonban katasztrofális volt: 3 135 480 szavazatot, vagyis 11,97 százalékot és 35 mandátumot szerzett, beleértve az En Común-Unidas Podemos két galíciai képviselőjét, akik az En Mareaval rivalizálva indultak (amely úgy döntött, hogy külön indul). Az En Marea azonban alig 17 700 szavazatot ért el, ami csekély 1,08 százalékot jelent. Ami a katalánokat illeti, ők Jaume Asens ügyvéd, Barcelona alpolgármesterének jelölésével vettek részt a választáson, de az En Comú Podem listája 614 738 szavazatot kapott, így Katalóniában az első helyről a harmadikra csúsztak le 7 mandátummal, 5 mandátumot veszítve ezeken a választásokon. A függetlenségpárti profil jelentős szavazatkiáramlást eredményezett, ami kedvezett a PSC-nek. Valenciában a Compromis úgy döntött, hogy önállóan indul: 172 751 szavazatot és 6,45 százalékot szerzett, és mindössze egy képviselői helyet, elvesztve 3 olyan képviselőt, akiket korábban a lila párttal közösen nyert el. A Podemos összesen 71 képviselői helyet veszített. A PSOE ezzel szemben 38-at visszanyert, így végül 123 képviselővel zárta a választást, és a Podemos és partnerei által elvesztett mandátumok jelentős részét megszerezte. Mivel így nem lehetett kormányt alakítani, novemberben megismételték a választásokat, amelyen hasonló eredményeket értek el, bár májusban az európai, önkormányzati és autonóm választások Spanyolország nagy részén fenntartották a csökkenő tendenciát. Az Unidad Podemos és a PSOE megállapodott a kormányalakításról, ahol Pablo Iglesias a kormány második alelnöki posztját töltötte be, és radikális programját erőltette. Iglesias a madridi régió 2021-es autonóm

választásán is indult, de kudarcot vallott, így a Podemos vezetését Ione Belarrára hagyta. Azóta a közvélemény-kutatások továbbra is csökkenő tendenciát mutatnak a lila párt támogatottságával kapcsolatban, miközben az új alelnök, Yolanda Díaz – a PCE-tagsági kártyával rendelkező kommunista – saját programot dolgoz ki. Célja, hogy a spanyol ajkú kommunizmus legyen a Podemos populista neokommunizmusa zátonyra futásának fő haszonélvezője.

A Podemos kormányzati szerepvállalása révén a következő célok valósultak meg: a családot és a demokratikus emlékezet projektjét fenyvegető genderideológia különböző pontjainak elfogadása; továbbá az úgynevezett „demokratikus emlékezet” programjának bevezetése, amely Spanyolország történelmének egyetlen, hivatalos értelmezését teszi lehetővé, mégpedig a radikális baloldal által sulykolt történelemfelfogást. Ez a narratíva a kommunizmust a demokrácia és a szabadság nemes képviselőjeként jellemzi, miközben a jobboldali álláspontokat – rájuk sütve a fasizmus vagy a nácizmus bélyegét – jogi eszközökkel igyekeznek kiszorítani a közbeszédből.

Irodalom

- Álvarez Bolado, Alfonso 1976: *El experimento del nacional-catolicismo, 1939–1975*. Madrid, Edicusa.
- Babiano, José 1995: „Los católicos en el origen de Comisiones Obreras.” *Espacio, Tiempo y Forma*, 8, 277–294.
- Botti, Alfonso 1992: *Cielo y dinero. El nacionalcatolicismo en España, 1881–1975*. Madrid, Alianza Editorial.
- Cárcel Ortí, Vicente 2009: *Historia de la Iglesia en la España contemporánea (siglos XIX y XX)*. Madrid, Palabra.
- Carrillo, Santiago 1977: *Eurocomunismo y Estado*. Madrid, Editorial Crítica.
- Carvajal, Álvaro 2016a: Las bases de Podemos respaldan por un 98% la alianza con IU. *El Mundo*, május 12. <https://www.elmundo.es/espana/2016/05/12/57349bd822601dab768b466d.html> (letöltve: 2022. augusztus 20.)
- Carvajal, Álvaro 2016b: Las bases de IU aprueban por un 87,8% la coalición con Podemos. *El Mundo*, május 12. <https://www.elmundo.es/espana/2016/05/12/5734580f468aeb05058b4636.html> (letöltve: 2022. augusztus 20.)
- Claudin, Fernando 1977: *Eurocomunismo y socialismo*. Mexikó, Siglo Veintiuno.
- Cuenca Toribio, José Manuel 1978: *Aproximación a la historia de la Iglesia contemporánea en España*. Madrid, Rialp.
- Díaz-Salazar Martín de Almagro, Rafael Pedro 1981: *La Iglesia, dictadura, democracia*. Madrid, HOAC.

- Díaz-Salazar Martín de Almagro, Rafael Pedro 1993: Los cristianos, la lucha por la democracia y la creación del nuevo movimiento obrero. *XX Siglos*, 4. 16, 5–14.
- Elorza, Antonio 1995: *Berlinguer, el eurocomunismo*. Madrid, Información e Historia.
- Estruch Tobella, Joan 2000: *Historia oculta del PCE*. Madrid, Temas de Hoy.
- García de Blas, Elsa 2017: Iglesias logra todo el control para imponer el Podemos más radical. *El País*, febrúar 13. https://elpais.com/politica/2017/02/12/actualidad/1486890748_595172.html (letöltve: 2019. febrúar 26.)
- García Villoslada, Ricardo 1979–1982: *Historia de la Iglesia en España*. 6 volúmenes. Madrid, BAC.
- Gil, Iván 2014: Podemos logra recaudar ,in extremis' 132.000 euros para costear su asamblea. *El Confidencial*, november 13. https://www.elconfidencial.com/espana/2014-11-13/podemos-logra-recaudar-in-extremis-132-000-euros-para-costear-su-asamblea_454629/ (letöltve: 2022. augusztus 29.)
- Gómez Parra, Rafael 1991: *GRAPO. Los Hijos de Mao*. Madrid, Editorial Fundamentos.
- Gómez Pérez, Rafael 1976: *Política y religión en el régimen de Franco*. Barcelona, Dopesa.
- Grupo Edelvec 1985: *FRAP: 27 de septiembre de 1975*. Madrid, Vanguardia Obrera.
- Hermet, Guy 1972: *Los comunistas en España*. Párizs, Ruedo Ibérico.
- INE 2014: *Datos de la Encuesta de Población Activa del primer trimestre de 2014 del INE*. http://www.foessa2014.es/informe/uploaded/descargas/VII_INFORME.pdf (letöltve: 2024. 08. 12.)
- Laiz, Consuelo 1993: *La izquierda radical española en España durante la transición democrática*. Tesis doctoral. Madrid, UCM.
- Manté, Roser 2004: *Formación y evolución del PCE (i) 1969–1973*. Trabajo fin de carrera. Barcelona, Universidad Autónoma de Barcelona.
- Martorell, Manuel 2000: *Jesús Monzón, el líder comunista olvidado por la historia*. Pamplona, Pamiela.
- Morán, Gregorio 1986: *Miseria y grandeza del Partido Comunista de España 1939–1985*. Barcelona, Planeta.
- Novalés, Fernando 1989: *El tazón de hierro: Memoria personal de un militante de los GRAPO*. Madrid, Crítica.
- Orella, José Luis 2019: „Podemos and the conquest of the skies.” *Przegląd Europejski*, Varsó, UW, 4, 123–141. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0013.7893>
- Pellicer, Tomás 2010: *FRAP grupo armado*. Bilbao, Gatazka.
- Redondo, Gonzalo 1999: *Política, cultura y sociedad en la España de Franco (1939–1975)*. Pamplona, EUNSA.
- Treglia, Emanuele 2012: *Fuera de las catacumbas. La política del PCE y el movimiento obrero*. Madrid, Envida.
- Tusell, Javier 1977: *La oposición democrática al franquismo 1939–1962*. Barcelona, Planeta.
- Tusell, Javier 1979: *Eurocomunismo en España*. Madrid, Fundación Humanismo y Democracia.
- Tusell, Javier 1984: *Franco y los católicos. La política interior española entre 1945 y 1957*. Madrid, Alianza Editorial.

MOLNÁR ATTILA KÁROLY¹

A woke. A kulturális forradalom harmadik fordulója

Woke: The Third Round of the Cultural Revolution

A történészek még vitatkozni fognak róla, de a woke-mozgalom egyik lehetséges kezdete 2015, amikor a Yale Egyetemen kitört Nicholas Christakis és feleségének botránya. A történet egy semmiséggel kezdődött, mint a woke esetek általában: az egyetemi diverzitás hivatalnokok kiadtak egy körlevelet arról, hogy milyen ruhát ajánlanak és milyen nem javasolnak a halloweenbulira. Erika Christakis nyilvános levélben állt ki a szólásszabadság mellett, ami azután hatalmas felháborodást keltett, főleg a női hallgatók körében.

Az elmúlt évtizedben sok cikk és kötet jelet meg a woke-ról, például Titania McGrath magyarul is megjelent, bár itthon kevésbé olvasott paródiája.² A woke elkerülte ugyan Magyarországot, de a Z generáció – amely a kutatások szerint az idősebbeknél intoleránsabb, ugyanakkor érzelmileg sokkal törékenyebb, ezért „hópihe nemzedék”-nek szokták nevezni – a mozgalom legerősebb támogatói közé tartozik, és előbbutóbb vezető szerephez jut a Nyugat kulturális és politikai intézményeiben. A woke hatása a világra valószínűleg húsz-harminc évvel később lesz érezhető, mint a hatvannyolcasok esetében. (Magyarországon a woke alig jelent meg. A kulturális marxizmus ünnepévé vált Pride-on és a budapesti városházára kitűzött pride-zászlón túl lényegében két fontosabb esemény kapcsolható hozzá: a gender szak felszámolása és

¹ Eszmetörténész. Az NKE Molnár Tamás Kutatóintézet alapító igazgatója és a Századvég kutatója.

² McGrath 2023.

a sokat emlegetett gyermekvédelmi törvény iskolai LGBTQ-propagandát tiltó rendelkezései.)

Eric Kaufmann új könyve, a *Taboo: How Making Race Sacred Produced Cultural Revolution* (az amerikai kiadás címe: *The Third Awakening*) alap-
tétele szerint a woke jelenség már velünk van, és a Kulturkampf vagy kulturális forradalom harmadik felvonását éljük.

Kaufmann demográfus és politikatudós, több fontos könyv szerzője vagy szerkesztője.³ Politikai nézetei miatt – liberális nemzeti konzervatív, a NatCon előadója és Ron DeSantis (a floridai kormányzó a republikánusok nagy reménysége, Kaufmann könyvében egy kisebb fejezetet szentelt neki) nyílt támogatója⁴ – nemrégiben el kellett hagynia egyetemi állását, a Londoni Egyetem részét képező Birkbeck College-ot.

A woke pár év alatt meghódította a nyugati egyetemeket és nagyvállalatokat. Ezeken a helyeken DEI – diverzitás, egyenlőség, befogadás – komisszárokat kezdtek alkalmazni, számos ügy járta meg a nyilvánosságot, amelyekben jellemzően régi vágású, a szólásszabadságot védelmező liberális professzorok kerültek szembe a woke-harcosokkal. A helyzet odáig fajult, hogy a szólásszabadság hívei létrehozták a Heterodox Akadémiát, aminek fő célja a szólásszabadság és a kutatási szabadság eszméjének fenntartása, elutasítva a woke-ot. Más téren is kezd kibontakozni a woke-kal szembeni ellenállás: az Egyesült Államok negyvennégy államában van valamilyen CRT⁵-ellenes törvény érvényben, és nyolc államban törvény tiltja a DEI-t. De a kulturális baloldal erős. A woke ideológiája folytonosságot mutat a régebbi balliberalizmussal, amely a többségtől való félelemmel, valamint néhány „szentként” kezelt kisebbség ünneplésével jellemezhető, ezeket tekinti az igazságosság lakmuszpapírjának. A woke velünk marad még egy ideig.

Kaufmann könyve három nagyobb egységre oszlik:

- Mik a woke alapelemei?
- Mik a társadalmi hatásai?

³ Kaufmann 2010, 2013, 2018; Goldstone–Kaufmann–Toft 2012.

⁴ Kaufmann 2023.

⁵ Kritikus fajelmélet, angolul *critical race theory*. (A szerk.)

- Hogyan lehet ellene fellépni? A politikusok többsége nem tud konzervatív vagy klasszikus liberális alapokon nyugvó válaszokat adni.

Kaufmann szerint a kulturális forradalomnak az Egyesült Államokban három nagy szakasza volt. Az első a hatvannyolcasoké, ami a családdal, vallással, homoszexualitással kapcsolatos normákra vonatkozott, az egyén választását minden egyéb megfontolás fölé emelve. Ekkor következett be kulturális forradalom ősrobbanása, amely azóta is hajtjőereje maradt: a történelemben hátrányos helyzetű faji, nemi és életmódcsoportok identitásának megszentelése és tabuvá emelése. (A hitvallásuk szerint tabuk ellen küzdő open society-ügynökségek pedig boldogan vállalkoztak az új tabuk védelmére és azok használatára.)

Az első hullám következménye a családok széthullása, számtalan csonka család létrejötte, a mentális betegek arányának ugrásszerű növekedése, az elmagányosodás volt, ami Robert Putnam⁶ szerint a társadalmat összekapcsoló társadalmi tőke felbomlásából ered. A második hullám a bevándorlás megnövekedésével függ össze, és az asszimiláció, az olvasztó tégely megszűnésével, amit a multikulti váltott fel. Ez az eltérés a másság ünneplését hozta, és a létező kultúra felelőssé tételét minden múltbéli vagy jelenlegi rosszért, valamint a globalisták és nacionalisták konfliktusát. E második szakasz mellékhadszíntere volt a kánonháború, amely során a halott fehér férfiak műveit kidobták az iskolai tananyagokból. A harmadik szakaszban élünk, amelynek jellemzője a kulturális szocializmus és a kultúra birtokosainak összecepapása.

A kulturális szocializmus a gazdasági szocializmus után jött létre, ahogyan a baloldal a gazdasági egyenlőtlenségek helyett a kulturálisra kezdett figyelni, és itt remélte egalitárius eszményét megvalósítani. Az osztálypolitikáról átállt identitáspolitikára. A burzsoá/polgár bűneit átnevezték a fehér heteroszexuális férfi bűneinek.⁷ Ez lett a nyugati elit uralkodó kultúrája. A woke a történelemben hátrányos helyzetű faji, nemi és szexuális identitású csoportok megszentelése. A hangsúly a *megszentelésen* és az *identitás*(politikán) van.

⁶ Putnam 2000.

⁷ Bruckner 2022.

A kultúra a baloldal számára a 20. században egyre inkább hatalmi kérdéssé vált: nem az a lényeges, mi a szép, a jó vagy a nemes, esetleg nagyszerű, hanem az, hogy ki nyom el kit. A kulturálatlant a barbárból átminősítették elnyomottá. A kulturális szocializmus társadalommérnökei állami adminisztratív eszközökkel teremtenének kulturális egyenlőséget, de nem a kultúra terjesztésével – ezt tette az óbaloldal, a gazdasági szocialisták –, hanem az elnyomottaknak nevezett identitáscsoportok életmódjának, gondolkodásának „kulturává” való felminősítésével.

A klasszikus liberálisok és a konzervatívok ismét egymás mellé kerültek a közös ellenség, a kritikai fajelmélet, a gender-, a queer-elmélet és a „törlési kultúra” miatt a szólás- és lelkiismeret-szabadság, az egyenlő bánásmód és az objektív igazság védelmében. A konzervatívok ezek mellett tartalmi kérdésekben is szembeszálltak a woke-kal – olyan témákban, mint a nemzet, az erények, a szavak hagyományos értelme: például a „család”, „férfi” és „nő”. A kulturális szocializmus autoriter, mint minden társadalommérnökség, hiszen a célja az ember bürokratikus ellenőrzése azért, hogy átalakítsa. Minden progresszizmus, bár-hogy is nevezzék, illiberális.

Kaufmann demográfus, nem eszmetörténész. Sokkal inkább a woke-nemzedék sajátosságai érdeklik, mint a woke eredete. Nem foglal állást abban a vitában, hogy a marxizmusból ered-e – és nevezzük-e kulturális marxizmusnak –, vagy a múlt századi protestáns újjászületési mozgalmak liberális értelmiségi mozgalommá válásából, de úgy tűnik, inkább az utóbbi felé hajlik. A woke sikerét ugyanis egyértelműen a liberálisokhoz köti.

A '60-as évek liberálisai tették vezérelvükké a kultúrharc alapon-dolatát, miszerint az erős többség veszélyes (esetleg maga a fasiszmus), és a megszentelt kisebbségek anyagi és érzelmi-lelki igényei bármi áron védendők. A radikálisokra jellemző az együgyűség: ha csak a megszentelt kisebbségek érzelmi jóléte, valamint anyagi és presztízsigényeinek kielégítése számít, akkor minden más – a szabadság, a szépség, a közösség – feláldozható ennek érdekében.

A megszentelt identitások egyetemi-értelmiségi sikerét talán az magyarázza, hogy a megszentelés azzal is járt, hogy a megfelelő identitással rendelkező ember bír azzal a nézőponttal, ami „tudományosan” releváns és erkölcsileg magasabb rendű. Így a szent identitások – mint

például a férfi feminizmus – felvállalása olyan önbizalmat és erkölcsi igazolást nyújt, amely az így azonosulókat a liberális relativizmus fölé emeli.⁸

	<i>társadalom</i>	<i>én</i>
pozitív	A radiálisok és balliberálisok támogató beállítottsága a „gyenge” kisebbségek irányába. A radikális és balliberális intézmények csoportegyenlőségre és a sérellemmel szembeni védelemre törek-szenek, a sokféleségre és a változásra. Radikális és balliberális intézkedések: kvóták, érzelmi biztonság. Radikális cselekvés: kulturális eltör-lés és szobordöntés.	A radikális és balliberális ego-esz-mény empátikus, lázadó, szabadság-harcos, morális és esztétikai avant-gárd. A radikális és balliberális mítosz a gyenge kisebbségek védelme az erős többségtől. A radikális és balliberális történet szerint ők a történelem jó oldalán állnak, legyőzik a reakciókat. A radikális kép szerint utópista forra-dalom zajlik.
negatív	Radikális és balliberális elutasító irányultság az erős többség iránt. Radikális és balliberális intézmények az egyenlőtlenségek és a kisebbségek sérelme ellen, hagyomány- és homo-genitásellenesek. Radikális és balliberális intézkedések: fasiszta veszély, erkölcsi pánik a toxikus férfiasság és fehér felsőbb-rendűség miatt. Radikális cselekvés: a gyűlöletből eredő kulturális eltör-lés és szobor-döntés.	Radikális és balliberális tabuk a rasz-szizmus, szexizmus, homo- és transz-fóbia. A radikális és balliberális etikett szerint <i>meg kell hajolni minden</i> , a tör-ténelemben elnyomott identitás mai képviselője előtt. A radikális és balliberális érzelem a saját csoportunk kiváltságai és múltja miatti büntudat és a hátrányos helyzetű csoportok iránti szájalom. A radikális érzelem az irigység, bosz-szúvágy és a tisztaság.

Sto gyelaty? – kérdezte Csernisevszkij nyomán Lenin és Kaufmann. Kaufmann könyvének kulcsüzenete az, hogy a kulturális forradalmat és az arra adott konzervatív szellemi válaszokat a jobboldali politikusok egészen a közelmúltig figyelmen kívül hagyták. Szerinte azonban tar-tós változás csak az eszmék harcából eredhet, mert az eszméknek kö-vetkezményeik vannak. Feladatuk most az, hogy az Alkotmány szelle-mében alapos reformokat hajtsanak végre az ország jelentéstermelő intézményeiben, főleg az iskolákban és az egyetemeken.

⁸ A standpointizmusnak nevezett gondolkodásmód már Marx idejében is létezett: ő a prole-tariátusnak és a képviselőinek tulajdonított olyan társadalmi nézőpontot, ahonnan a haladás, a jövő, és a jelen elnyomásának „valódi” oka jól látható. Ma elsősorban a feminizmus és más, kiemelt identitások képviselői alkalmazzák ezt a megközelítést.

A szerző érvelése szerint a normalitás visszaállítása elsődleges szempont, mivel a normalitást és a normális embereket („normies”) vagy gúny tárgyává tette a posztmodern, vagy a fasizmus szinonimájává. A haladók rendszeresen úgy írják le a jelent, mintha csak egy lépés választana el minket a ’30-as évek Németországtól, és ha valamelyik követelésüket nem teljesítik, akkor azonnal beköszönt a nácizmus.

De ami ennél is fontosabb: az identitást nem szabad szentségként kezelni. Egy jobboldali identitáspolitiká, más identitású csoportok megszentelése nem jó válasz. Nem az ellenidentitás vagy a többség identitása a megoldás. Mozgósítás szempontjából ez lehet sikeres, de a szent identitásokból eredő problémákat nem oldja meg, csak növeli, mint mondjuk a „fekete tudomány”.

Irodalom

- Bruckner, Pascal 2022: *Csaknem tökéletes bűnös. A fehér bűnbak megteremtése*, Budapest, Századvég.
- Goldstone, Jack A. – Kaufmann, Eric P – Toft, Monica Duffy 2012: *Political Demography: How Population Changes Are Reshaping International Security and National Politics*. New York, Oxford University Press.
- Kaufmann, Eric 2010: *Shall the Religious Inherit the Earth? Demography and Politics in the Twenty-First Century*. London, Profile.
- Kaufmann, Eric 2013: *Whither the Child: Causes and Consequences of Low Fertility*. Boulder, CO, Paradigm.
- Kaufmann, Eric 2018: *Whiteshift: Populism, Immigration and the Future of White Majorities*. New York, Harry N. Abrams.
- Kaufmann, Eric 2023: Ron DeSantis is the future of conservatism. *The Telegraph*, február 5. <https://www.telegraph.co.uk/news/2023/02/05/ron-desantis-future-conservatism/> (letöltve: 2025. 08. 08.)
- McGrath, Titania 2023: *Woke*. Budapest, Századvég.
- Putnam, Robert 2000: *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon & Schuster.

E szám szerzői

Bartha Ákos történész. Doktori fokozatát a Debreceni Egyetemen szerezte 2012-ben. 2015 óta dolgozik a budapesti Történettudományi Intézetben. Könyve jelent meg a sárospataki falukutatásról (2013), a népi mozgalomról (2017), Bajcsy-Zsilinszky Endréről (2019), a német megszállás alatti magyar ellenállásról (2021) és a németellenes magyar fajvédelemről (2023).

Ákos Bartha is a historian. He obtained his doctoral degree at the University of Debrecen in 2012. Since 2015, he has been working at the Institute of History in Budapest. His books have covered a range of topics, including rural sociology research in Sárospatak (2013), the Hungarian „népi” movement (2017), Endre Bajcsy-Zsilinszky (2019), the Hungarian resistance under German occupation (2021), and the anti-German Hungarian racialism (2023).

Borhi László a Magyar Tudományos Akadémia doktora, a bloomingtoni Indiana University professzora, a Hun-Ren Bölcsészettudományi Központi Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója. Magyarul megjelent munkái között kiemelendő a *Magyarország a hidegháborúban* (Corvina, 2006) *Nagyhatalmi érdekek hálójában* (Osiris – MTA TTI, 2015) és a *Túlélés stratégiai* (BTK, 2023) című kötetek. Angol nyelven három monográfiája jelent meg a CEU Press, illetve az Indiana University Press gondozásában. Munkásságát a Magyar Történelmi Társulat Ránki György-díjával, a Bezerédj-díjjal és az MTA Pataki Ferenc Érmével jutalmazták. 2006-ban megkapta a Magyar Köztársaság Arany Érdemkeresztjét.

László Borhi is the Peter A. Kadas Chair and Associate Professor at Indiana University-Bloomington. His books include *Strategies of Survival under Dictatorships – Life and Death under Nazi and Communist Regimes* (CEU Press, 2024) and *Dealing with Dictators – The United States, Hungary and East-Central Europe, 1942–1989*.

Dergán Ádám kommunikáció szakos bölcész, diplomáját a Budapesti Kommunikációs Főiskolán (ma: Metropolitan Egyetem) szerezte, majd elvégezte a Budapesti Corvinus Egyetem és a Századvég Politikai Iskola politikai szakértő szakirányú továbbképzési programját, politikai kommunikáció szakirányon. Jelenlegi munkahelye a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatala, ahol általános főigazgató-helyettesként dolgozik.

Ádám Dergán earned his Bachelor's degree in Communication at the Budapest College of Communication (today: Budapest Metropolitan University), and later completed a postgraduate program in Political Communication at Corvinus University of Budapest and the Századvég School of Politics. He currently works as Deputy Director General at the Office of the National Remembrance Commission.

Ivánfi Miklós történész, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék tanársegédje. Kutatási területe a magyar külpolitika és a magyar földrajztudomány kapcsolata, a magyarországi béke-előkészítések története, illetve a 20. századi magyar eszmetörténet.

Miklós Ivánfi, historian, Assistant Lecturer at the Department of Modern and Contemporary Hungarian History, Faculty of Humanities, Eötvös Loránd University. His research interests include the relationship between Hungarian foreign policy and Hungarian geography, the history of peace preparations in Hungary, and 20th century Hungarian history of ideas.

Kovács Tamás a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végzett történelem szakon (2003), majd ugyanott szerezte meg PhD-fokozatát (2014), a Károli Gáspár Református Egyetemen habilitált (2023). 2003 és 2008 között a Holokauszt Emlékközpontban előbb tudományos munkatárs, majd gyűjteményi csoportvezető. 2008. március 1-jétől a Magyar Országos Levéltár (2012. október 1. után: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) munkatársa lett. Előbb az 1945 utáni gazdasági kormányzati szervek főosztályán referens, majd 2013. február 1-jétől az 1945 előtti kormányzati szervek főosztályán főosztályvezető-helyettes. 2004–2019 között a Pannon Egyetemen (korábban: Veszprémi Egyetem) oktatott. 2018. február 1-je óta folyamatosan a Nemzeti Közszerkeleti Egyetem Rendészettudományi Karának oktatója, egyetemi docensként. 2024. április 1-je óta a Rendészettudományi és történeti Tanszék vezetője. 2019. január 1. és 2022. június 30. között a Holokauszt Emlékközpont igazgatója. A Magyar Tudományos Akadémia köztestületi tagja (2016). Tudományos érdeklődésének fókuszában a holokauszt, illetve a magyar rendészeti és állambiztonsági szervek története áll. Publikációinak döntő többsége is e témákban jelent meg. Írásait magyar, angol és orosz nyelven adja közre, rendszeres előadója magyarországi és nemzetközi konferenciáknak.

Tamás Kovács graduated from the Faculty of Humanities at the University of Pécs in 2003 and obtained his Ph.D. in 2014. He was a research fellow and subsequently the head of the collections group at the Holocaust Memorial Center from 2003 to 2008. Then he became a staff member of the Hungarian National Archives on March 1, 2008 (after October 1, 2012, the National Archives of the Hungarian National Archives). Initially, he was an archivist in the Department of Economic Government Agencies after 1945. Later, on February 1, 2013, he became the Deputy Head of the Department of Government Agencies before 1945. From 2004 to 2019, he taught at the University of Pannon (formerly the University of Veszprém). Since February 2018, he has been an associate professor at the Faculty of Law and Order at the National University of Public Service. He has been the head of the Department of Political Theory and History since April 1, 2024. Meanwhile, he served as the Director of the Holocaust Memorial Center from January 1, 2019, to June 30, 2022. He was a member of the Public Council of the Hungarian Academy of Sciences from 2016. His academic interests focus on the Holocaust and the history of Hungarian law enforcement and state security. Most of his publications are in these fields. He publishes in Hungarian, English, and Russian, and he is a regular lecturer at Hungarian and international conferences.

Máthé Áron PhD, történész-szociológus. A Nemzeti Emlékezet Bizottságának elnökhelyettese 2014-től. 2001 és 2012 között a Terror Háza Múzeum munkatársa, kutatója, majd osztályvezetője. 2012 és 2014 között a Századvég kutatója és elemzője. Közreműködött a Terror Háza Múzeum állandó és időszaki kiállításainak létrehozásában, a hódmezővásárhelyi Holokauszt Múzeum és az Emlékpont Múzeum létrehozásában. Fontosabb publikációi: *Lenvirágok a véres mezőkön* (társszerző), (2025), *Magyar Tragédia 1944–1947* (társszerző) (2021), *Vörös karszalag – Ideiglenes karhatalmi osztagok 1944–1945-ben* (2020), *A beszéd – Apponyi a magyar ügy védelmében* (forgatókönyv társszerző) (2020), *A zuglói nyilasok pere* (2014).

Áron Máthé PhD, historian-sociologist has been the deputy chair of the Committee of National Remembrance of Hungary since 2014. He worked for the House of Terror Museum from 2001 to 2012, where he was a curator and researcher, and later the chief of the research department. From 2012 to 2014 he was a researcher and analyst at Századvég Foundation. He worked in the creation of the permanent and temporary exhibitions of the House of Terror Museum, a Holocaust Museum in Southern Hungary, and the "Emlékpont", a reminder of the Socialist era. His publications include: *Lenvirágok a véres mezőkön* (Flax flowers in the Bloodlands) (2025) *Magyar Tragédia 1944–1947* (társszerző) (Hungarian Tragedy 1944–1947) (2021), *Vörös karszalag – Ideiglenes karhatalmi osztagok 1944–1945-ben* (Red arm-band – militias in the interim) (2020); *A beszéd – Apponyi a magyar ügy védelmében* (forgatókönyv társszerző) (a movie on the presentation of Albert Apponyi in Paris 1920; screenplay co-author) (2020).

Molnár Attila Károly eszmetörténész. Az NKE Molnár Tamás Kutatóintézet alapító igazgatója és a Századvég kutatója. Az ELTE, a Miskolci Egyetem és a PPKE egykori oktatója, több külföldi egyetemen volt vendégoktató vagy kutató. Legutóbbi könyvei: *The Protestant Ethic in Hungary* (2024) és *Kulturális kereszténység Magyarországon* (2025).

Károly Attila Molnár is an intellectual historian. He is the founding director of the Molnár Tamás Research Institute at the National University of Public Service (NKE) and a researcher at Századvég. He has previously taught at Eötvös Loránd University (ELTE), the University of Miskolc, and Pázmány Péter Catholic University (PPKE), and has served as a visiting lecturer or researcher at several foreign universities. His most recent books are *The Protestant Ethic in Hungary* (2024) and *Kulturális kereszténység Magyarországon* (2025).

Olosz Levente egyetemi tanulmányait a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen, valamint a budapesti Közép-európai Egyetemen (CEU) végezte, nemzetközi kapcsolatok, történelem és zsidó tanulmányok szakirányokon. Az erdélyi cionista vezető, Marton Ernőről szóló doktori disszertációját az egri Eszterházy Károly Egyetemen védte meg 2021-ben. Kutatási területe a holokauszt alatti zsidómentés és ellenállás, a cionizmus, illetve az izraeli magyar ajkú zsidóság 20. századi története. 2018-tól az *Erdélyi Krónika* ismeretterjesztő portál szerkesztője, 2021-től az Erőszakkutató Intézet (egykori Clio Intézet) és a Holokauszt Emlékközpont munkatársa.

Levente Olosz completed his education at several institutions across Romania and Hungary, including Babeş–Bolyai University, Central European University, and Eszterházy Károly University. He graduated with specializations in international relations, history, and Jewish studies before obtaining his doctoral degree from Eszterházy Károly University in Eger in 2021. His scholarly focus centers on Holocaust-era Jewish rescue operations and resistance movements, the development of Zionism in Eastern Europe, and the cultural history of Hungarian-speaking Jewish communities in Israel throughout the 20th century. Since 2018, he has served as an editor for Transylvanian Chronicle (*Erdélyi Krónika*), a historical education portal, while also holding research positions at the Institute for Violence Research (formerly Clio Institute) and the Holocaust Memorial Center since 2021.

Orella Martínez, José Luis a történettudomány doktora, szakterülete a spanyol és a közép-európai politikai gondolkodás története. 1999 óta oktat a madridi CEU San Pablo Egyetemen, a Modern Kori Történeti Intézet vezetője.

Orella Martínez, José Luis He holds a doctorate in history, specialising in the history of Spanish and Central European political thought. Since 1999, he has been teaching at the CEU San Pablo University in Madrid, where he is Director of the Institute of Historical Studies.

Rapcsok Dóra alapidiplomáját az Eötvös Loránd Tudományegyetemen (ELTE) romanisztika szakán, spanyol szakirányon szerezte. Mesterszintű tanulmányait az ELTE spanyol nyelv, irodalom és kultúra szakán, majd a Szegedi Tudományegyetem spanyol nyelv és kultúra tanára programján végezte el.

Dóra Rapcsok holds a bachelor's degree in Romance Studies with a specialisation in Spanish from Eötvös Loránd University (ELTE). She graduated from the Master's programme in Spanish Language, Literature and Culture at ELTE and from the Master's programme in Spanish Language and Culture Teacher at the University of Szeged.

Soós Viktor Attila történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának tagja. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézet Jelenkortörténeti Tanszék megbízott oktatója. Kutatási területe a 20. századi magyar politikai és társadalomtörténet, különösen a katolikus egyház története, és a magyar diplomácia története.

Viktor Attila Soós is a historian and a member of the National Remembrance Committee. He is an acting lecturer in the Department of Contemporary History at the Institute of History, Faculty of Humanities and Social Sciences at Pázmány Péter Catholic University. His research interests include 20th century Hungarian political and social history, particularly the history of the Catholic Church and Hungarian diplomacy.

Szekér Nóra történész, diplomáját a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen szerezte, disszertációját ugyanitt a Magyar Testvéri Közösség nevű titkos társaság történetéből írta, az egyetemi képzésben óraadó tanárként vesz részt. Jelenleg az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára kutató osztályának osztályvezetője, Kutatási területe: két világháború közötti szellemi mozgalmak, koncepciók, perek, a politikai rendőrség működése a kommunista diktatúrában.

Nóra Szekér, historian, earned her degree at the Péter Pázmány Catholic University, where she also wrote her dissertation on the history of a secret society called the Hungarian Fraternal Community. She is currently an adjunct lecturer at the same university. She is the head of the research department at the Historical

Archive of the State Security Services. Her research areas include intellectual movements between the two world wars, show trials, and the operation of the political police during the communist dictatorship.

Veszprémy László Bernát 2016-ban végzett a Károli Gáspár Református Egyetem történelem szakán, majd az Amszterdami Egyetem holokauszt- és népirtáskutatás szakán mesterfokozatot, 2025-ben pedig az Eötvös Loránd Tudományegyetemen PhD-fokozatot szerzett történelemből, *summa cum laude* minősítéssel. Kutatási területe a politikai eszmetörténet és a zsidóság története. 2016 és 2018 között a *Szombat* című zsidó folyóirat munkatársa, 2017 és 2018 között a Veritas Történetkutató Intézet kutatója, 2019-ben a Milton Friedman Egyetem Magyar Zsidó Történeti Intézetének kutatója volt. 2018 és 2021 között a Migrációkutató Intézet kutatója, továbbá 2019 és 2021 között a *neokohn.hu* nevű zsidó hírportál főszerkesztő-helyettese volt. Jelenleg a *corvinak.hu* főszerkesztője, illetve a *Mandiner* publicistája.

László Bernát Veszprémy graduated from the Károli Gáspár Reformed University in 2016 with a degree in History and a Master's degree in Holocaust and Genocide Studies from the University of Amsterdam. He earned his PhD in History at Eötvös Loránd University in 2025, graduating *summa cum laude*. He was a journalist at the Jewish journal *Szombat* from 2016 to 2018, a research fellow at the Veritas Institute for Historical Research from 2017 to 2018, and a research fellow at the Hungarian Institute of Jewish History at Milton Friedman University in 2019. From 2018 to 2021, he was a researcher at the Migration Research Institute, and from 2019 to 2021, he was deputy editor-in-chief of the Jewish news portal *neokohn.hu*. He is currently editor-in-chief of *corvinak.hu* and a publicist for *Mandiner*.